

RT3 (24k)
C89

5/2

6958

КРАТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

+

Шифр ТЗ(24)С89 Инв. № 2481538

Автор Сумцов М.Ф.

Название Слобожане: історично-етнографічна розвідка

Место, год издания Харків. 1918р.

Кол-во стр. 240с.: ілл.

-"- отд. листов _____

-"- иллюстраций _____

-"- карт _____

-"- схем _____

Том _____ часть _____ вып. _____

Конволют _____

Примечание:

1991

288347 - 22.07

1993

1204-14066

Культурно-Історична Бібліотека

під ред. Проф. Д. І. БАГАЛІЯ.

□ □ □ □

Проф. М. Ф. СУМЦОВ.

СЛОБОЖАНЕ

Історично-
Етнографічна
Розвідка.

Державна ордену Трудового
Червоного Прапора
Республіканська бібліотека
УРСР імені КІРС

-3-

ВИДАВНИЦТВО „СОЮЗ“

Харьківського Кредитового Союзу Кооперативів.

1918.

248/538

„Печатное Дѣло“ { Харьків, Конторська 21/23.
Друкарні { Телефон ч. 720.
І. Л. Фришберга: { Полтава, вулиця Котляревського.
Телефон ч. 40.

цєю науковою працею
автор привів дуже
дужею пам'яттю
свої матері

Проф. М. Сидоров

П е р е д м о в а.

РОСІЙСЬКА держава, з протягом віків усе більш поширюючись, обхопила безліч країв і народів. Коли було подивитися на мапу (географічну карту), то одразу в очі кидався її величезний розмір. Здавалась вона незмірно могутньою; але пішла розруха, і страшенно великий будинок, який складали сотнями літ, повалився за декілька місяців. Вийшло це нечуване в історії з'явище через те, що краї і народи були пригноблені. На їх гнобителство державний нарід задарма тратив сили, не дуже турбуючись що для власного поліпшення. Усі потрібні реформи відкладались, як то кажуть, в довгу скриньку. Людям без кінця морочили голову обіцянками. Ні один край не мав досить простору для культурного розвитку. Самий багатий, численний по людности край—Україна—був знищений гнобителством уряду, заборонами мови і школи, утисками; деморалізований у всіх верхніх верствах своєї людности призвичкою запобігати перед урядом; попсований зросійщеною школою—низкою, середньою і вищою, пристосованими для того, щоб викоринити усяке національне місцеве почуття і всяку національну місцеву свідомість.

Очевидно, життя на Україні повинно піти иншим шляхом. В першу чергу треба звернутись до відродження і поширення національного українського почуття і свідомости.

Україна—великий, просторий і різноманітний край: її окремі частини в значній мірі розрізняються поміж себе. Зв'язує їх мова, де-які етнографічні головні прикмети і почасти історичні традиції, і одначе кожна країна має свою окрему постать, окремі історичні шляхи, якими вона дійшла до цього часу—Собожанщина, Галичина, Кубанщина, Поділля, Волинь, Київщина, Чернігівщина, Таврія; все це вкупі Україна, а скільки тут різнобарвності! І для кожного краю потрібна своя історія і особливе ознайомлення з побутом місцевого народу.

Навіть в межах самої Слобожанщини нема повної цілоти природи і народнього життя, і тут нарід далеко не одноманітний. В усіх галузях життя помітна ріжниця між лісовими і степовими повітами. Помітна ріжниця на протязі часу. Зрозуміло, що сучасне село не відповідає цілком селові Квітки-Основ'яненка за сто років тому назад, а про великі міста, особливо Харків, і казати нічого; а Квітка часто-густо вказує, що сучасні йому люди були вже не ті, які були в старовину на півсотні літ, і часто рівняє їх по чутках. Одно село з чумаками, коцарями, селітряними буртами, брацтвами, шпиталями; друге село з урядниками та становими і вже третє село з банками, кооперативами та просвітами. Добре б було з'ясувати слобожанське життя в його поступовому розвоєві, напр., село за часи слободської колонізації о половині XVII в., село за часи Сквороди о половині XVIII в., село за часи Артемовського-Гулака, Квітки-Основ'яненка і Метлинського—першої половини XIX в., село вільне по кріпацтві—другої половини XIX в., село в шумі і у виру цього часу,—але провести цілком таку ниточку ніяк не можна за браком матеріялу, неповністю дослідів, надмірною роскиданістю того, що є в пресі, і трудноща-

ми його досягти. Харківщина велика, а розвідок про неї обмаль. Якось пощастило двом повітам, куп'янському та старобільському, позаяк тут здавна процює д-ій Петро Іванов і його численні співробітники з учительства; а про останні повіти відомостей занадто мало, а те, що є, заховано здебільшого в щорічних відчитих міст, земств, просвітних і сільсько-господарських товариств, в одписах губернаторів до міністерства внутрішніх справ, в консисторському архіві і т. д.,—в неогляднім морі папірової справи. Через те усяке загальне оповідання про Слобожанщину, особливо про селян, необхідно поверхове і тимчасове; з часом треба його переглядати і поліпшати відповідно новим розвідкам і новим матеріалам. На цю книжку треба дивитись з такого погляду, як на першу спробу наукового викладу що до еволюційного життя Слобожанщини на протязі трьох віків, по можливості з усіх боків—станового, промислового, що до торгівлі, побуту, сім'ї, школи, переселення, словесности і т. д.

Про слобожан, їх побут і вірування надруковано чимало розвідок за старі й нові часи—Каразина, Квітки-Основ'яненка, Касперова, В. Іванова, Мезенцова, Зайкевича, П. Іванова, Редина, Сокальського, Твердохлібова, Шиманова, Илларионова, Багалія і інших; але зовсім мало таких праць, автори котрих пильнували осягти по можливості усе життя слобожан, а не ту або иншу його окрему галузь. Можна сказати, що таких загальних розвідок ми маємо тільки дві: одну дуже стару—«Топографическое описаніе» Загоровського 1788 р. і другу теж дуже перестарілу, хоч і добре в свій час оброблену книжку—«Военно-статистическое обозрѣніе» капитана Мочульського 1850 р.

Одночасно я даю зараз два загальних описи життя

слобожан -- один коротенький, надрукований по-російському в книзі «Природа и населеніе Слободской Украины», другий оцей докладний і просторий українською мовою окремою книжкою, обидва з малюнками. Ця книжка збудована на еволюційному принципі, або таким завданні, щоб по змозі усе життя слобожан проходило перед очима у читача в хронологичній послідовности. Спершу йдуть відозви про слобожан на протязі без малого цілого століття, потім опис їх життя особистого, родинного, громадського, промисловости і торгівлі, світогляду, правознання й культури.

I.

Початок Слобожанщини.

ПІСЛЯ Хмельнищини для правобережної України на-
стали важкі часи руїни, знищення сел, міст, люду.
Татари, турки, поляки рвали її на шматки і нівечили
до щенту. Московський уряд був ще дуже слабкий, щоб
допомогти українцям, та й не дуже про те турбувався,
бо вже тоді добре пройнявся бюрократичним духом, під
прапором православія пильнував найбільш про те, щоб
понапихати усюди своїх воевод та почати перелицювання
українців на московський лад. За Дніпром, в Західній
Україні метушився завзятий Дорошенко і своїми зазивами
турків та татар тільки більш знищував країну.

Люди тікали світ за очі, хто на Дунай, а хто — і
таких було найбільше — на лівий берег Дніпра, в Пол-
тавщину і далі в Слободську Україну, на береги Псла,
Ворскли, Донця і їх численних притоків, — гарні, про-
сторі краї, в котрих хазяїнували їх давні предки, як
вказують русько-слов'янські назви городищ по Донцю та
Ворсклі і як добре свідчать археологічні знахідки в цих
краях. Все більш і більш тікали люди з правого ляс-
ського берега Дніпра на лівий московський і тут сели-
лись слободами, займаючи землі поволі, скільки хватало
насилу, і одночасно все більш і більш пустіла Київщина,
ще більш Волинь та Поділля. В кінці XVII в. на цих
місцях зробилась така сумна пустеля, що вражала не
тільки освічених українців, а також і великоросів, і на-

в'їть самих ляхів, з найбільш совісливих і богобоязли-
вих. Так, польський письменник Млодзяновський каже:
„Я думаю, що коли б Господь Бог зібрав в одне місце
усі сльози бідного народу, проліті й досі проливаємі
з-за притисків, то людина утонула б в них. Мила
Україно,— питає Млодзяновський,— в чім ти потонула?
В сльозах народу, Милій Каменець, з чого ти загинув?
Сльїзми бідного народу до тебе приплило турецьке взяття“ ¹⁾.
Млодзяновський нагадав про ту нещасну пригоду в 1672 р.,
коли султан турецький Магомет IV рушив на Україну з
великим військом в 150.000, взяв фортецю Каменець,
в'їхав на коні в собор, вимостив іконами вулиці, забрав
у неволю безліч люду, як кажуть, одних українських
хлопців взяв 800 в яничари. Нарід ховавсь по лісах;
хто тільки зміг, тікав світ за очі.

Московський піп Лук'янов, йдучи в Св. Землю
через Україну, записав біля 1702 р. таке: «Бысть сіе
путное шествіе печально и уныло, бяше бо видѣти ни
града, ни села; аще бо и быша прежде грады красны
и нарочиты села видѣніемъ, но нынѣ точію пусто мѣсто.
Пустыня велія и звѣрей множество, козы дикія, и волци,
лоси, медвѣди, ныне же все развоевано да разорено отъ
крымцевъ. А земля зѣло угодна и хлѣбородна, и овощу
всякаго многа; сады—что дикій мѣстъ; яблоки, орѣхи во-
лошскіе, сливы, дули, да все пустыня, а они собаки
(татары) пришедь и разорять, а всѣхъ людей в полонъ
поберуть. Не погрѣшу эту землю назвать златою, понеже
всего много в ней родится. И идохомъ тою пустынею
пять дней, ничто же видѣхомъ» ²⁾.

¹⁾ *Мацневичъ*, «Труды Киев. дух. акад.» 1870 р., VII, 248.

²⁾ *Лукьяновъ*, Путеш. въ Св. Землю, вид. Баргенева.

В 1705 р. український історик Величко проходив з козаками від Корсуня до Білої-Церкви на Волинь і дав такий запис: «Видѣхъ просторныя поля, лѣсы, обширныя садове, красныя дубравы, рѣчки, ставы, озера запустѣлыя, мхомъ, тростіемъ и непотребною лядиною зарослыя. Видѣхъ много костей человѣческихъ, сухихъ и нагихъ, тилькы небо покровъ себѣ имущихъ; рекохъ въ умѣ: кто суть сія? Насмотрѣвшися, поболѣхъ сердцемъ и душою, яко красная и всякими благами прежде изобиловавшая земля и отчизна наша Украина в пустынь оставлена, і поселенцы ея, славныя предки наши, безвѣстны явишася». Запорожці плакали, слухаючи в 1676 р. лист об «упалій отчизні своей малороссійской тогобочной» ¹⁾).

Роздивившись добре в Слободській Україні, захожі люди побачили, що край добрий на усе—на хліборобство, бджільництво, усяку садовину й огородину, на рибу, на раків, на звірів—багато роскоші та простору, і ось у цім краї залунала весела пісня:

Покинь батька, покинь мати, покинь всю худобу,
Иди з нами козаками на Україву на слободу.
На Україні всього много, і паши, і браги,
Не стоять там вражі ляхи, козацькій враги;
На Україні суха риба із шапраном:
Будеш жити з козаком як з паном,
А у Польщі суха риба із водою:
Будеш жити з вражим ляхом як з бідою.

Згодом воля і роскіш змарніли, землі поменшало,
риба подохла від заводів, панщина стала забірати людей

¹⁾ Сам. Величко, Лѣтопись, I, 5, 11, 394.

в міцні лапи, пішла рекручина, салдачина, і вже не чути було таких веселих пісень.

Але й тоді, як співали такі пісні, важко було людям покидати старі батьківські місця, сум брав за далеку дорогу, а в нових місцях, хоч і гарних, приходила гірка думка про тих, що zostалися в далекому старім краю, про тамошню родину. Такі почуття відбилися в де-яких піснях, напр., в пісні, як брат пише лист сестрі й питає її, чи привикла вона жити на Україні, а сестра відповідає:

Ой, брате мій, брате, треба привикати:

Од роду далеко, ніким наказати.¹⁾

В одній цікавій пісні описана сама дорога, коли і як люди йшли в Слобожанщину і що було у них на думці. Пісня відома в 4-х варіантах, однаково коротеньких і попсованих.²⁾ Варіант д-ія Новицького, здається, натякає на втікачів в Слобожанщину в XVII в.:

Та не спав я нічку не одну,

Не буду спати ще й другу,

Чогось мені трудно,

На серденьку нудно,

Сам я молод — не можу я знати.

Видно, що пісня перш зложена якимсь чулим парубком перед виходом в Слобожанщину, в тім добре відомім настроєві, коли і жаль покидати домівку і треба їхати, і важкий сум огортає серце. Далі пісня вказує, коли вона була зложена: йшли на нові місця здебільш весною, задалегідь, мабуть, щоб з'орати нову землю на озимину та по теплу збудувати оселі.

¹⁾ *Костомаровъ*, *Исторія козач.*, 121.

²⁾ Один у *Новицького*, 5, і три у *Езарицького*, 676--677, збір. укр. пісень.

Та віють вітри все буйнії,
Ідуть дощі все тучнії,
Землю зворушають,
Травною устилають,
А цвітами украшають.

Невідомий творець пісні схопив весняну красу і залежність її від весняних дощів, котрі тим більш були привабні хліборобові, що обіцяли йому в будучині добрі врожаї. Тучні дощі о провесні і весною—добра прикмета в хліборобстві. Далі:

Та йдуть люди поселяне
Все з дочками та з синами,
Покидають ґрунти свої,
Преславнії вжитки
І превтішнії пасіки.

Прямісінько такі, як ті втіхи, про котрі згадували Лук'янов і Величко—се б то „красня дубравы“, „сады—что дикій лѣсъ“. І зрозуміло, що туга огортає серце співця, як вона огортала тих поселян, що з нудьги-неволі тікали з дочками й синами, кидаючи ґрунти і вжитки. І ось далі йде така риса:

Та чогось луга потемніли,
Наші поселяне посмутніли,
Засмутилася птиця,
Що назад (не) воротиться
На свої прежні вжитки.

Поселяне порівняні з перелітною птицею, що їм не можна вже вернутись, як це щасливо роблять птиці.

Уже весна—Дніпр широкий,
Перевози скрізь глибокі,
А зелені дуброви ключі попускали.

Хоч пісня коротенька і попсована в 2-х місцях, а все ж вона в першій своїй кращій частині яскраво малює переселення в Слобожанщину і з'являється з цього боку дуже цінною для щирого зрозуміння далекої харківської старовини.

Климентій, мапдрований чернець початку XVIII в., лишив просторий збірник віршів різного змісту, з численними побутовими малюнками. З побутового боку цікавий вірш його «О ідучих на слободи людях»:

Хто колвек собі іщеть на житло слободи:
Мало входять з меж таких великої біди,
Бо готовії хати ідучи покидають,
А прийшедшим на слободу готових не мають.
А що найгоршее часом худоби забирають:
І тільки з душами живих оставляють...

Слободський край швидко заселявся. Багато народу сунуло; приваблювали лани широкополі, густі ліса понад річками, з усяким звірем, з рибою,—взагалі вільне життя. Люди становились здебільшого козаками, бо треба було ще боронити нові землі від татар, які часом набігали, грабували, брали в полон і повертали в невільників. В 1680 р. татари було підійшли під самий Харків. ¹⁾ Але простір і воля все більш притягали народу, і людність росла. Самий Харків в 1655 р. складався тільки з козаків, яких було 587 чоловік, а додавши жінок і дітей, приблизно було в ньому людей тисяч 1^{1/2} або 2.

Професор Дм. Ів. Багалій знайшов в однім московському архіві вельми цікавий реєстр харківських мешканців за 1655 р., це б то в той час, коли вперше

¹⁾ *Багалій*, Історія гор. Харькова, 26, і його ж, Матеріали, II, 101.

українці прийшли і осіли на старому городищу. Надрукований цей реєстр в І т. «Історії гор. Харькова» в 1905 р. (перший додаток). Усього харківських черкас налічено 587 чоловік, поділених на 6 сотень, з отаманом Іваном Кривошликом на чолі. Імення й прізвища суто українські, здебільшого на *ко*, багато з ремесницького приводу—Коваль, Котляр, Кравець, багато виразних або гострих—Юско Хороший, Юско Кривий, Миско Кубрак, Василь Бреус, Васка Хміль, Леско Дитина, Клим Стріха, Мартин Боруля, Василь Ломака. Цей реєстр кидає промінь на переселенців і в інші міста та села Слобожанщини о половині XVII в.

Слобожанщина почалась приблизно о половині XVII в. Перша головна хвиля переселення з Західної України йшла до 1651 р. В пустому попередю, але дуже багатому краєві за 30 років зібралось до 100.000 народу; пізніш, в 1711 і в 1715 роках надійшли ще нові українські поселенці; тоді ж, біля 1709 р., прийшло з Кантеміром невеличке число молдаванів, які незабаром українзувались. Великоросів прийшло мало; перше це були служилі або ратні люди, що осіли в Чугуєві в 1624 р., потім теж ратні люди в 1640 р. осіли в Хотмижську і у Вільнім-Кургані і нарешті в 1730 та 1741 роках в ланд-міліцьких полках для заняття так званої Української лінії. Далі великороси осідали в містах із заїзжих купців, по селах з кріпаків-біженців або таких, яких пани попереводили з своїх північних маєтків.

Народній перепис в Слобожанщині 1732 р. налічував військових мешканців без жіноцтва 106 тис., а усіх приблизно до 400 тис. ¹⁾. Поступовий зріст людности на

¹⁾ «Харьков. Губ. Вѣдомости» за 1860 р., № 47.

Слобожанщині йшов таким робом: в 1788 р. було 796.888 обох полів; в 1812 р.—835.501; в 1816 р.—910.000; в 1819 р.—980.000; в 1834 р.—1.148.239; в 1845 р.—1.646.271. За 57 років людність удвоїлась, тоді як в ті часи в Західній Європі двійне число людности припадало через 87 літ. Цікаво, що по ревизіям жінок було на Україні більше ніж чоловіків, в залежности від салдаччини, що закидала людей в чужі краї ¹⁾. В 1852 р. по 9 ревизії людности в Слобожанщині було 1.366.188; в 1858 р. по 10 ревизії—1.468.370; в 1860 р.—1.449.964. Одначе хоч людність і більшала за усі роки, окрім 1848 та 1849, коли була велика холера,—але побільшенню багато шкодило велике число поміривших в дитячій зрості від одного до п'яти років, коли приблизно помірало 60 дітей з 100 тих, що родилися, від темности батьків та матерів, які довго навіть не хотіли прищепляти дітям віспи.

По перепису 1897 р., зрозуміло, теперішнім часом вже устарілому, в межах старої Слобожанщини нараховано: в Харківській губ. усього—2.492.316 чол., з цього числа самих українців—2.009.411, з містами 80,6%, а без міст 85,3%; в Вороніжській губ. з 1.967.054 чол. українців було 854.093, здебільшого в західніх повітах, і в Курській губ. з загального числа 1.604.515 чол. українців було 523.277,—усього біля 4 мил., а з додатком за останні 20 років після реєстрації вийде біля 5 мил. людности.

¹⁾ Мочульскій, Военно-статистич. обозрѣн. Россійской Имперіи, 1850 р., XII, 75.

II.

Відозви про слобожан.

ЩО ж це за люди були перші слобожане? Може які-небудь зайди, голі біженці, безрідні сироти мандрьохи? Здебільшого це були поважні господарі, що йшли на нові місця не в-осліп, манівцем, аби-як, а розумно, з худобою, кіньми, волами, чумацькими возами—мажами, з грішми, одежиною, з попами, дяками, церковним майном, богослужбними книгами київських та львівських виданнів, з вчителями для виховання діток малих. Осідали вони одразу міцно і розумно. Харьків виник, як думають, біля 1650 р., а в 1659 р. дерев'яна церква собору вже перебудована на кам'яну, Миколоївська церква біля 1655 р., так само Благовіщенська, Рожественська коло 1687 р.¹⁾ Охтирка виникла в 1641 р., а років через 20—30 згадуються вже церкви Покровська, Преображенська, Георгієвська. Боромля почалась в 1659 р.; в 1689 р. була вже соборна церква Рожества Пресв. Богородиці, в 1689 р. Троїцька церква, в 1696 р. Воздвиженська та Рожества Христового. Коротко казати, в усіх головних слободських містах в десять—двадцять років першого життя є вже по де-кілька церков, а при церквах є школи, є шпиталі. Дерев'яні церкви швидко перебудовуються на кам'яні, згадуються найбільш шануемі ікони, які, мабуть, привезено було з-за Дніпра, книжки

¹⁾ *Арх. Филаретъ*, Статистич. описаніє Харьков. епархіи.

старого друку. Треба думати, що люди були заможні і розумні, треба тим більш, що через сто літ Слобожанщина робиться любим краєм славнозвісного філософа Ско-

Воскресенська церква в Сумах.

вороди, що з палічкою в руці і з торбою за плечима багато років вештався поміж панами й селянами, навчаючи їх на все добре.

В «Топографическом описаніи Харьковскаго Намѣстничества» Загоровського 1788 р., для свого часу дуже користній, розумно обробленій книжці по офіціальних даних, надзвичайно цікава загальна оцінка слободсько-українського народу. Хоч Загоровський був, як сам признається, великорос і книжку видав у Москві, він до українців відноситься з великою прихильністю і дає багато користних за-для них порад що до хазяїнування. «Селеніе украинское,—каже Загоровський,—отмѣнный кажетъ видъ; здѣсь между пахотнымъ полемъ видно нѣскольکو запущенныхъ и долговременно неоранныхъ облоговъ (землі було занадто багато). Въ самомъ селеніи на гумнахъ посредственное только количество хлѣба, притомъ хворостяныя повѣти, коморы и всякая городьба, малаго иждивенія стоящія ворота съ перваго взгляду сказуютъ намъ, великороссіянамъ, догадку о скудости селенія и о небреженіи жильцовъ; но съ другой стороны покрытыя сѣномъ луговымъ сѣножати и облоги оправдаютъ предъ всякимъ родъ хозяйства, обремененныя пастбища великорослымъ и играющимъ скотомъ нарацаютъ цѣну къ имуществу жильца, кладовыя коморы, скотинныя сараи и городьба изъ хворосту доказывають, что они строятся для защиты только отъ воздушныхъ перемѣнъ и звѣрей. Бѣлыя, чистыя и свѣтлыя избы, или хаты, сады, огороды свидѣтельствуютъ объ ихъ образѣ жизни, отличномъ отъ другихъ людей».

З такого побутового опису слобожан кінця XVIII в. автор переходить далі на опис моральний, дуже прихильний до українців з боку великоросіянина:

«Въ семь заключается симпатія или сокровенная склонность, съ пріятностью ощущаемая и признаваемая профѣжающими или квартирующими въ сихъ селеніяхъ.

Духъ европейской людскости, отчужденный азіатской дикости, питаєть внутреннія чувства какимъ-то услажденіємъ, духъ любочестія, превратясь въ наслѣдное качество жителей, предупреждаетъ рабскія низриновенія и посползновенія, послушенъ гласу властей самопреклонно безъ рабства. Духъ общаго соревнованія препинаєть стези деспотизма и монополіи. Третій, или нижній родъ жителей возникаетъ подражательными умоначертаніями къ второму или среднему роду, а сей къ первому или высшему. Государственный поселянинъ уподобляется городскому, не подль, не презрѣнъ и въ скудости. Городской житель, священникъ, приказный и мѣщанинъ, не устраниаясь отъ поселянина, прикосновенны другою рукою дворянину, по мыслямъ, воспитанію, обхожденію, пицѣ, одеждѣ, жилищу. Въ разнообразіи и степеняхъ рождается житейская пріятность» ¹⁾).

Надзвичайно цікаво, що таку ж саму характерну українську рису демократизма углядів і вшанував другий талановитий росіянин—Ів. Серг. Аксаков через 70 літ після Загоровського, відомий слов'янофільський діяч. «Въ Малороссіи,—каже він,—нѣтъ такого рѣзкаго раздѣленія сословіи по занятіямъ, какъ въ Великой Россіи, нѣтъ такого разъединенія, какое существуетъ въ послѣдней между образованнымъ сословіемъ и простымъ народомъ... Небогатый панъ, казакъ хуторянинъ, гильдейскій купецъ, мѣщанинъ, всѣ живутъ на одинъ ладъ, однимъ образомъ жизни, говорятъ однимъ языкомъ. Женщины еще меньше носятъ на себѣ отпечатокъ своего званія: природная грація, вкусъ къ изящному, художественный складъ мысли, до нельзя доведенная утонченность въ области чувства

¹⁾ *Загоровскій*, Топографич. опис. Харьков. Намѣст., 3-те вид. під ред. проф. Багалія.

(что доказываютъ пѣсни)—равно присущи всѣмъ малороссянамъ и заслоняють недостатокъ образования; тогда какъ въ Россіи купчиха есть явленіе типическое и рѣзко выдѣляется изъ ряда женщинъ прочихъ сословій»... ¹⁾).

В одному рукописові невідомого автора під заголовком «Статистическое обозрѣніе Слободско-Украинской губерніи», складеному в початку XIX в., коротенько, але гарно, між иншим, в кінці розділу про моральне становище народу зроблено порівняння українців і великоросів. Признаючи, що слобожане («здѣшний народъ и самое дворянство») більш «порусьли» ніж в Малоросіі, як звалась тоді Полтавщина, автор приходить до думки, що наближення не захопило самого характеру слобожан. «Харьковскій житель,—каже він,—больше имѣеть опрятности, гостепрїимства, вѣжливости; вѣжливость эта чистосердечная. Изъ корысти онъ не унижется. Украинецъ больше щедръ, больше стремителенъ къ познаніямъ и дѣйствительно больше въ нихъ успѣлъ, особливо духовенство, которое въ Слободско-Украинской губерніи можетъ служить образцомъ (автором, мабуть, був піп). Украинецъ имѣеть болѣе способностей къ художествамъ, а великороссянинъ къ ремесламъ; здѣшнія мѣста производять множество пѣвчихъ, музыкантовъ, живописцевъ, рѣзчиковъ и т. д.; но заимствуютъ отъ другихъ плотниковъ, пильщиковъ, каменщиковъ»... ²⁾).

В 1818 р. в Петербурзі вийшла з друку невеличка «Грамматика малороссійскаго нарѣчія», в якій автор А. Павловський описує слободських українців таким робом: «Всякъ знаетъ, что малороссяне всѣмъ другимъ славянамъ единоплеменны... Всякъ знаетъ и то, сколь много они

¹⁾ *Аксаковъ*, Украин. ярмарки, в «Русск. Бесѣдѣ» за 1858 р.,

²⁾ Рукопис в книгозб. проф. Д. І. Багалія.

и по сіе время отличаются отъ всѣхъ другихъ народовъ и даже отъ свсихъ единоплеменцевъ (великоросів) одѣяніемъ, языкомъ и многими другими свойствами... Коротко скажу, нѣсколько лѣтъ живучи въ Малой Россіи, довольно могъ примѣниться къ національному характеру ея жителей. Я нашель въ нихъ что-то пріятно меланхолическое, отличающее ихъ, можетъ быть, отъ всѣхъ другихъ обитателей земного шара. Они имѣють природную внимательность, остроту, наклонность къ музыкѣ и способность къ пѣнію. Хлѣбосолюство и простота нравовъ составляютъ ихъ существенныя свойства. Въ поступкахъ просты; въ дѣлахъ справедливы, въ разговорахъ откровенны, хотя часто тонки и отмѣнно хитры; въ намѣреніяхъ основательны, любятъ опрятность и чистоту, работаютъ тихо, но прочно. Въ страстяхъ рѣдко наблюдаютъ умѣренность. Къ наукамъ расположены, кажется, съ природы. Пѣсни ихъ всегда почти томны; нѣжность и невинность ихъ (пѣсенъ) безподобны... Если идетъ разбираніе архангельскаго, новгородскаго и др. нарѣчій, которыя отличаются немногими словами..., то почему не заняться такимъ нарѣчіемъ, которое составляетъ почти настоящій языкъ?»¹⁾

Знавецъ українського життя, славнозвісний Квітка-Основ'яненко в 1841 р. надрукував в «Современнику» невеличку статтю по-російському «Украинцы», в якій висловив свій погляд на побут і характер слободських українців, добре йому відомих з дитячих літ. Стаття була написана в кінці життя за два роки до смерти, коли Квітці було 63 роки. «Слобожанинъ, — каже Квітка, — опрятенъ, гостеприменъ, чистосердечно вѣжливъ. Провести, обмануть въ чемъ-либо онъ несроденъ и почитаеъ это за грѣхъ; честенъ въ исполненіи условій или обѣщаній,

¹⁾ *Литинь*, Исторія русск. этнографія, III, 310.

по чистосердечію своему судить и о другихъ, и потому скорѣе будетъ обмануть, нежели придумаетъ обмануть... Поселянинъ старается обучить дѣтей грамотѣ и потомъ уже избираетъ промыселъ, по склонности... Достаточный обыватель почитаетъ за стыдъ, если изъ сыновей его нѣтъ грамотнаго, разумѣется, въ тѣхъ мѣстахъ, гдѣ есть возможность обученія... Украинецъ любитъ музыку и имѣетъ къ ней способность; видимъ, что безъ изученія музыкальныхъ правилъ, не слыша изъясненій нотъ или такта, онъ, по одному слуху, выучивается на скрипкѣ и выигрываетъ вѣрно, чисто все, что услышитъ. Три человѣка такихъ самоучекъ музыкантовъ играютъ по городамъ на свадьбахъ польскіе, французскіе кадрили, мазурки, вальсы и другіе танцы, часто въ городѣ новѣйшіе, подслушанные ими на балѣ вельможи. По деревнямъ же, у помѣщиковъ, гдѣ нѣтъ поблизости музыкальной капеллы, такого рода музыканты играютъ на свадьбахъ и другихъ пирахъ очень прилично».

Тутечки Квітка має на увазі так звану троїсту музику, що звичайно грала на весіллі, з скрипки, баса й бубна. Далі Квітка додає, що «въ архіерейской, коллегіумской и въ частныхъ пѣвческихъ всегда были отличные голоса. Въ Харьковѣ во многихъ приходскихъ церквахъ поють все церковное пѣніе мастеровые, поють согласно, правильно, со всѣми выдержками, переходами въ другой тонъ, не имѣя понятія о камертонѣ. Есть также со способностями къ художествамъ. Изъ нихъ самоучки живописцы писали иконы въ извѣстныхъ церквахъ, въ иконостасахъ и т. п. Изъ живописи предпочитается иконопись. Рѣзчики, упражняющіеся въ рѣзбѣ иконостасовъ и церковныхъ украшеній, безъ понятія объ архитектурныхъ орденахъ, изготовляютъ колонны, капи-

тели, карнизи, по всьмъ правиламъ, не смѣшавая они-ковъ съ коринами, какъ они называють іоническій и коринфскій стили, не зная объ ихъ существованіи. Составивъ рисунокъ и планъ иконостаса, работаетъ его такъ, что знатоки довольны за вкусъ и чистоту отдѣлки» ¹⁾).

Капитан Мочульський в гарно складенім, просторім опису Харьківщини в 1850 р. теж дав відозву про слобожан того часу. Признавши з першого кроку, що український нарід талановитий і здібний, Мочульський далі помічає значні хиби в його характерові. Він ухваляє філософичний світогляд українців, згадує, що вони дали Сквороду; але вважає їх за хитрих, лінивих, самолюбних, мало прихильних до церкви і до попів, з великим нахилом судитись за усякі дріб'язки життя. Одначе тут же Мочульський визнає, що українці мають розум при собі, обережні. Цікава вказівка Мочульського, що українці мають нахил до сварки поміж себе і тяганини по судах, що в місцевостях з великоруською людністю менш буває судових справ. Але суди були за громадські та сусідські стосунки. Злочинства, крадіжок і шахрайства було зовсім мало, і те здебільшого поміж москалями. В 1845 р. до суду було покликано за крадіж усього 338 чоловіка, зовсім мало для цілої губернії, а вбивств у всій губернії за 1845 р. було усього 47. Під судом було в Харьківщині в 1841 р.—1.171 чол. і 228 жінок, в 1842 р.—1.064 чол. і 152 жін., в 1843 р.—912 чол. і 226 жін., в 1844 р.—1.111 чол. і 287 жін. і в 1845 р.—1.236 чол. і 261 жін. Окрім того по військовому стану судилось що-року біля півтори сотні чоловік. В порівнянні з иншими місцевостями на Харьківщині підсудних було вдвоє менше ніж в чернігівській

¹⁾ *Квітка-Основ'яненко*, Сочиненія, вид. 1889 р., IV, 461.

та в орловській губ. і втрое менше ніж в курській,— очевидно, нарід був чесний. ¹⁾).

„Черкасы,—писав в 1857 р. архієпископ Філарет,— вообще живутъ чисто; хаты ихъ выбѣлены, вымыты и прибраны; каждую субботу жінка моеть и бѣлить хату, а предъ каждымъ праздникомъ обмазываетъ ее снаружи. Въ переднемъ углу иконы украшены лѣтомъ свѣжими, зимой сухими цвѣтами; хата съ трубою, и потому никогда не закопчена: лучина не горитъ зимой, а горитъ если не сальная свѣча, то каганецъ—сало въ черепкѣ со свѣтильнею; полатей вѣтъ; жильє не обнесено глухимъ дворомъ, не всегда обгорожено и плетнемъ; сарайчикъ для скота стоитъ самъ по себѣ; овчарникъ самъ по себѣ; все это изъ хвороста или очерета, а амбаръ опять стоитъ отдѣльно. Во всемъ просторъ и легкость. Хата не такъ дорога, какъ русская изба, и долговѣчнѣе ея. Одежда на малоруссѣ опрятнѣе и чище, чѣмъ на русскомъ; лаптей онъ не носить, а ходитъ въ чоботахъ. Пища его менѣе груба, чѣмъ русскаго: онъ любитъ преимущественно растенія; мяса ѣсть мало, исключая свиного сала, которое составляетъ его любимое кушанье. Давній жилецъ юга, украинець никогда не видалъ, чтобы природа была ему мачихою. Лучшій червоземъ его не требуетъ сложныхъ трудовъ для обработки; луга его богатые, воздухъ теплый, сады чудесные... Между украинцами есть искусные механики; вѣтряныя и водяныя мельницы ими введены въ курской и воронежской губерніяхъ, гдѣ обыкновенно мололи хлѣбъ ручными жерновами... Смышленности у малорусса на все очень много. Украинецъ разсудителенъ. Если сказали ему, что его просьбы выполнить нельзя, онъ болѣе не станетъ про-

¹⁾ *Мочулскій*, Воен.-статистич. обзор. Харьк. губ., 1850 р., 190.

силь... Малоруссь столько же тихъ, сколько разсудителенъ. Драки не увидите; объ убійствахъ не слышно; къ воровству и плутовству несклонны, напр., изъ 338 преступленій по воровству и мошенничеству по губерніи въ 1845 году ни одного не пало на долю слобожанина. (При цім надзвичайно ціннім свідочстві арх. Філарет зсилається на „Военно-статистич. обзор. Харьк. губ.“ Мочульського 1850 р.). Слобожанинъ скорѣе можетъ быть обманутъ, чѣмъ согласится обмануть; онъ честенъ и вѣренъ данному слову; бѣдность и голодь переноситъ терпѣливо, къ старшимъ почителенъ, непристойной брани не любитъ; особенно никогда не услышите ее отъ старика. Горилку пьютъ довольно, но помнятъ себя; пьютъ для дружескаго препровожденія времени... Украинецъ любитъ свободу и просторъ. Отъ того женатый сынъ отдѣляется отъ отца, хотя это разоряетъ хозяйство... Украинецъ не дозволяетъ, чтобы его оскорбляли грубыми словами; онъ уважаетъ себя“... 1).

Академик Никитенко, родом із селян острогожського повіту, який колись (од 1765 до 1802 р.) належав до Слобожанщини, згадує (часи Квітки-Основ'яненка, приблизно 30-ті роки), що хуторяне були люди чесні, богобоязливі, дуже привітні, і коли б тільки їх не давили перевертні багачі — міщане, то жили б вони зовсім щасливо 2).

Славнозвісний вчений Костомаров, котрий добре знав Україну взагалі, а Слобожанщину окремо, бо вчився в Харківському університеті, в 1861 р. в журналі «Основа» в просторій розвідці «Двѣ русскія народности»

1) Арх. Філаретъ, Истор.-статистич. описаніе Харьков. епархіи, IV, 245—251.

2) Никитенко, Записки и дневникъ, I.

талановито порівняв українців з великоросами. Залишаючи де-які порівняння соціального й економічного змісту, як помилкові або суперечні, не можна не зазначити таких думок Костомарова, чим головним робом відрізняються українці від великоросів і почасти від поляків:

1) Про релігійність. Нам лучалось балакати з побожними людьми тої і другої народности. Великорос виявляє свою побожність в розмовах про зовнішній бік релігії, здебільшого що до букви Закону Божого, а українець наляга на релігійне почуття, не дуже цікавиться службою, а більш її красою, урочистістю. Українці дуже богобоязливі, з поетичним напрямом в своїх почуттях.

2) Відношення до природи різне. Великорос до природи не має нахилу, зовсім байдужий до садів, до квіток, коли не бачить від них прямої користи; недбалий, щоб виростити в своїм подвір'ї яке дерево; а українці люблять садочки і усяку рослину і оздобляють посадками свої подвір'я, де є для того підходяще місце.

3) Народня словесність великоросів і українців має дуже особисті риси, що добре з'ясовано Костомаровим. Великоруська поезія здебільшого матеріальна, епічна, а українська навпаки — має більш почуття, м'якості, історичности. В великоруських піснях є розгін, туга, задума, а в українських більш привабливої мрії, почуття серця, з великим нахилом до природи, яка бере живу участь в житті людини.

4) Про демократичність. Зрівнявши українців з поляками, Костомаров підкреслює ту велику між ними різницю, що поляки історично виховали панство і вельможність, а українці завжди були занадто прихильні до простоти, виявляючи в своїм світогляді і характері багато демократичности.

III.

Поділ громадянства.

З ПРОТЯГОМ часу в Слобожанщині виробилось три верстви громадянства: панство, попівство і селянство.

О половині XVII в., коли складалась Слобожанщина, було одно селянство під назвою козацтва, з двома головними тісно злученими обов'язками—військовим і хліборобським. Невеличка старшина та нечисленне духовенство не мали значіння.

В першу чергу в кінці XVII в., а чим далі—тим білш почало множитись і кріпнути панство, з великою допомогою російського уряду. Через сто років в кінці XVIII в. за царювання Катерини II воно стало могутнім. Одночасно зросло велике кріпацтво в усіх напрямках життя. Селяне були закріплені за державою—як «государственные крестьяне» і за землевласниками—як панські люди. Становище останніх стало скрутним. Усякого кріпака можна було продати, купити, обміняти на коня або цуцика, знівечити його майно і життя, відняти жінку або дочку.

Велика сила та влада псують людей. Землевласники незабаром пішли в занепад, спершу моральний, а потім і матеріальний. Виникло самодурство, виродження або дегенератство, роспушта, безглузде роскидання свого майна, непомірні борги, нікчемність.

Становище панства з часом мінялось. В останні роки кріпацтва був уже чималий занепад панства, як то

доказують численні статті того часу професора Гордієнка і цікава стаття полковника Ширкова, написана в 1852 р., видрукована ж в «Харьков. Губ. Вѣдом.» в 1860 р., №№ 51—52. Ширков, багатий місцевий землевласник, скаржитья на занепад місцевих панів землевласників з приводу їх відсутности, ледачих управителів, поділу землі поміж синами, браку приватного кредиту, бездоріжжя. Гордієнко додає вказівки на брак доброї науки і інші вади панства.

Що до слобожанського дворянства, то знавець його побуту в 20—30 роках ХІХ в. Квітка-Основ'яненко дає багато неприємних малюнків з його життя і поведження. Це люди здебільшого недбалі і неосвічені, з великою пихою і малим почуттям правди. Часом зустрічаються в оповіданнях пани і з добрим серцем, але випадково; здебільшого вони пройдисвіти, жорстокі люди, насильники, хабарники, як видно по наданим їм Квіткою прізвищам—Вижималов, Драчугин, Кожедралов, Плутовкин, Жиломотов. В «Преданіях о Гаркушѣ» введений панок скупий, жемикрут. В »Похожденіях Столбикова» введена така ж жорстока і скупа пані. В «Дворянских выборах» ціла низка таких же жорстоких, грубих, п'яних панів, які все б'ють людей або лаються. Жінки їх теж темні, жорстокі, пустенькі, але дуже люблять своїх дітей і добрі хазяйки. Діти ще в сім'ї попсовані поганими впливами кріпацької челяди, їли смачно, мало вчилися, напхані дурницями та забобонами, бояться уроків (зглазу), відьом, чортів. В школі училися аби-як читати та писати, і зрану починали знайомитись з горілочкою та дівчатами. Часом, як в просторім оповіданні «Пань Халявській», вчитель замість добра навчає лихому—п'яцтву та роспусті. За життя Квітки між панами й селянами вже

була глибока прірва. В оповіданні «Харьковская Ганнуся» добрий, ввічливий пан хоче в грязну добу підвезти дівчинку на своїй бричці. «Оце ще, — промовила дівчинка, — хіба можна з панамі їздити на бричці?» В п'єсі «Щира любов» офіцер хоче одружитись з селянською дівчиною Галочкою, закохавшись в неї. Вона його теж полюбила щиро, але одмовилась піти за нього заміж через те, що вона нерівня. «Не однакові зірочки на небесах, не однакові і дерева по садках, — так вона думала. — Не буде вишенька цвісти яблунувим цвітом; не прийме березонька липового листочку, не позбере соловейко иншої пташечки, як тільки з свого роду. Всьому свій закон, а чоловікові ще найбільш того». Бідна дівчина зовсім збилась на ганебну кастову думку про життя людей.

Людність сучасної Харківщини що до релігії стоїть в селах майже цілком в межах старого православія; по містах панує взагалі індіферентизм. Сектантів мало. По справозданню єпархіяльного місіонера архимандрита Арсенія в 1913 р. слободські сектанти поділялись на раціоналістів і містиків. До перших належать баптисти, штундисти, євангелісти, адвентисти і штундо-толстовці. До других належать хлисти, скопці, ново-ізраїль і іоаніти. Окрім того в Охтирщині і Богодухівщині знаходиться не зовсім ясна секта підгорновців, по йменню старця Підгорного, який мав помешкання під Богодуховом і був потім на засланні на півночі в Суздальському монастиреві. По повітах архим. Арсеній налічував такі села— в Охтирщині усього в 3-х селах, в богодухівському повіті— в 19, в валківському, здебільшого з баптистів і штундистів— в 20, в вовчанському налічено 307 чол., в зміївському— в 6 селах 109 чол., в ізіумському— в 22 селах 507 сектантів, в куп'янському—

в 12 селах 341 чол., в сумськiм—в 10 селах 514 чол., в лебединськiм сектантiв не було, в старобiльськiм—в 10 селах 132 чол., в харькiвськiм—в 16 селах (Мерефа, Липци, Вiльшана, Дергачi i др.). Усього архим. Арсенiй налiчив 5.119 душ обох полiв¹⁾. В дiйсности число сектантiв бiльше, бо багато сектантiв ховають свою вiру.

Релiгiйне i церковне життя українського народу довго держалось мiцно на пiдвалинах старого морального життя, ствердженого нацiональним спочуттям за часи боротьби з латинами та унiятами. Українцi обережно вiдносились до церкви. З цього боку особливу цiну має вiдозва про слобожан Харькiвського архиепископа Фiларета в «Истор.-статистич. описанiи Харьковской епархiи» 1857 р. Владика Фiларет був вельми розумний; як добрий пастир, вiн поважав свою паству i пiдняв великий труд для найкращого урозумiння народу та його культурної старовини; його наукова праця занадто цiнне джерело для усiх пiзнiйших наукових слободських дiячiв що до мiсцевої iсторiї й етнографiї.

„Отличительною чертою, отрадною и высокою украинскаго малоросса (слобожанина),— каже арх. Фiларет,—служить то, что онъ не терпитъ раскола. И въ прежнее время не было и нынѣ нѣтъ украинца въ числѣ раскольниковъ... Между русскими простолюдинами всякiй, мужчина или женщина, хорошо знаетъ одну или двѣ молитвы; но малороссiяне, и особенно женщины, хорошо знаютъ по десяти и болѣе молитвъ на память и каждый день читаютъ ихъ утромъ и вечеромъ. Разность другого рода: русскiй мужичокъ, хотя не знаетъ молитвъ, благоговѣйно и усердно творить поклоны. Малороссъ молится

¹⁾ «Утро» (Харькiв.) за 1913 р., № 2054.

іначе; онъ не всегда молиться передь образомъ и не полагаєть многихъ поклоновъ; малороссіянка, перекрестясь передь образомъ разъ, два, идеть къ домашнімъ дѣламъ и, прибирая хату, продовжаєть читать про себя молитвы“.

Цими словами обмежується свідощтво вченого владики про духовне життя слобожан за старі часи. Із зробленого порівняння ясно видно, що для великоросів більшу вагу має зовнішній бік релігії, а для українця—внутрішнє життя серця,—свідощтво в устах владики великого значіння. Дуже цікаві інші вказівки його на побут народу, особливо через те, що арх. Філарет і далі держиться все порівнюючого методу.

Слобожанське духовенство од дяків до владик колись стояло в значній мірі близьче до народу. Славно звісний письменник-філософ кінця XVIII в. Сковорода пригадує, що Іоасаф Горленко († 1756 р.) любив, коли йому архирейські півчі співали „Ой, соловейку, сватку, сватку, чи був ти в садку“, добре відому веснянку, яку співають, коли йде гра в мака. Другий відомий слободсько-український письменник Щоголів у віршові „Батюшка“ так згадує про свого діда—людину XVIII в.:

Дигає батюшка з церкви й кахика;
Каже він: служба б воно й невелика,
Але ж мороз таки дуже діймає,
Бо по церквах у нас грубок немає.

В городі грубки, та те не про всіх!
Господи! ремства прости мені гріх!

Йшов на село я не гроші зажити,
А щоб і Богові і людям служити;
П'ятий десяток служу, не лінуюсь,
А як погляну кругом, то й дивуюсь:

Праця висока, та хліб наш гіркий!
Боже, прости мені гріх мій тяжкий!

Родиться й гине чимало народу,
Ходиш на треби і в ніч і в негоду.
Добре ж, як шкапу хто пришле доїхать.
А як та пошесть—то ніколи й дихать.

Ох, тая пошесть запекла страшна,
Тільки й на Бога надія одна!

Бідний добуток від миру, а дерти
Гроші з народу боїшся, як смерти;
Трьошник за сповідь, а в кого родини,
Той притаскає тобі за хрестини

Курку стареньку, з олією книш,
Хочеш --дивися, а хочеш—так їж!

Діти у бурсі. За їх заплатити—
З трьошників треба цілкові зробити.
От і роби їх та й вигадай казку,
Як його шити шовкову ряску!

Наче б то ряски шовкові на всіх?
Господи, ремства прости мені гріх!

Ось доберуся помалу до хати:
Хай лиш стара моя знайде гербати,
Треба й об тому подумать, щоб тіло
Тепле що-небудь хоч зрідка погріло!

Вже ж таки й холод невірний дійма:
Пале та й пале, зіма та й зіма.

Знав я таким мого рідного діда;
Тих батюшок уже швидко і сліда,
Може, не буде; либонь вимирають...
Хай же з святими вони почивають!

То була щирая старовина:
В злиднях багата і в горі ясна.

Цей виразний вірш надрукований був Щогольовим в збірнику його ліричних поезій в 1898 р. „Слобожанщина“ по споминах про старовину. Новина, якою Щоголів, очевидно, не був задоволений, пішла в XIX в.

В старі часи на Слобожанщині, як по всій Україні, панував користний для духовенства і селян звичай так званої «презенти», або договору поміж попом і приходом що до платні за треби, ствердженого архиреем. Умовились і годі; кожний знав, що йому платити, і піп був забезпечений в своїх потребах. О половині XVIII в. презенту відкинули і пішло, хто скільки дасть, місцями прохання та вимагання, образливе для попівства і для селян, пішла ворожнеча, неприязнь, особливо після скасування кріпацтва, коли не стало пана посередника. В закордонних часописах, а в останні часи і в місцевих було вже багато відомостей про те, які гострі стосунки виникали поміж пастирями й селянами. В 1881 р., напр., в однім селі громада на сході порішила встановити платню за треби: замість 20 або 30 карб. за вінчання, як почав піп брати, давати 3 карб., за похорон—хто скільки зможе, за хрестини—10 коп., без курей і могорича, за молитви під час свят по хатах—по змозі, щоб попадя не ільновала по селу (не збирала збіжжя перед святами по дворах), щоб піп не примушував сповідників в піст робити на себе, за молебень з акафістом—25 коп., а не 60, за панахиду—15 коп. Цю постанову схід в числі 287 громадян послав на затвердження до благочинного з погрозою, що коли піп не згодиться, то громада зачне церкву. Особливо багато таких гострих суперечек виникло в революційні 1917 та 1918 роки, часто образливих і несправедливих до батюшок, які часом мусіли тікати з села і шукати

иншу посаду. Взагалі прірва поміж духовенством і народом все більш зростала; попівство почало все більш налягати на здобутки, бо життя взагалі робилось і для нього більш складним і дорогим; селяне, побувавши в салдатах, на фабриках, заводах, залізницях, все більш одбивались від церкви, або становились до неї з байдужістю. Суха, схоластична духовна школа співала все на старий лад та для чужих людей. Життя робилось все більш гострим і жорстоким, поки не докотилось до великої розрухи 1917 р. з через край загостреним і жорстоким большевизмом російських матросів, салдатів, злодіїв і грабіжників, що плюндрували церкви і вбивали людей, безоглядно зруйнували навіть святощі старого Києва.

Манастирі на Слобожанщині, як усюди на Україні, позаймали чудові місця на красовитих взгір'ях по-над річками, місця—що й казати—найкращі, але життя їх зовсім не одповідало чудовим краєвидам і не залишило в житті народа нічого гарного, бо під Божою ласкою та соняшним промінням часто-густо крилось занадто багато усякого бруду і темноти, в прямому значінні і в переносному, завжди бракувало просвіти, допомоги людям, як казали колись—«уломностями і хворобою навіжоним», книгозбірень, науки, мистецтва; нічогосінько з цього боку ченці не знали й не робили. В останні роки манастирі стали в літку дачними місцями, з гулянками молоді, на зразок тих, що описана Арцибашевим в романі «Санинъ» по тому, що він бачив в Охтирськiм манастирі, з сороміцькими співами парубків і дівчат, з ще більш сороміцькими написами на манастирських мурах, що й зараз легко побачити на мурах Куряжського манастиря. Ті численні копіечки, які на протязі віків йшли в кишені ченців, пішли марно, ні в

якій формі не вернувшись до нащадків тих богобоязливих добрих людей, що їх колись давали, і нащадки стали відноситись до монастирів і ченців цілком недбало і з презирством, наносячи в них тільки сміття та розпусту.

Твори Квітки-Основ'яненка дають багато цінного про слободських селян першої половини ХІХ в. Квітка українські оповідання почав писати, коли йому було вже 54 роки, добре ознайомлений з сучасними йому обставинами життя. Коли відкинути подекуди шкодливу літературну сентиментальну покрасу, то зостануться цінні етнографічні відомости, оброблені в літературну форму оповідання. Перед очима проходять тогочасні чоловіки, жінки, їх сини і дочки, в різних становищах і справах, то як працьовиті вдумливі хлібороби, то як крамарі, промисловці, дрібні урядовці, дяки. Ретельно оброблені жіночі постаті, напр., жвава і говірка крамарка Настя в «Пархімовім сніданні»: «А зубата була! Вже не заїдайся з нею ніхто; тільки зачепи її, так разом як залящить, затріщить, загомонить, переборонить батька й матір і увесь рід, і таких прикладок поприкладає, що і не додумаєшся, відкіля вона усього набрала. І вже її ні за що не переговориш». Очевидно, Настя—прабаба сучасних перекупок.

Більш важать описи життя хазяїнів, поважних старих людей, напр., Тихона Бруса в оповіданні «Добре роби—добре й буде», Наума Дрота в оповіданні «Маруся», Таранця в драмі «Щира любов». Тихон Брус, напр., старий чоловік, розум мав при собі, не дуже з ним вихвачувався, богобоязливий, ласкавий до людей: коли кому припало лихо, він пильнував допомогти.

Старі жінки теж здебільшого спочувають бідним людям і допомагають їм, найбільш в межах людей

близьких і рідних, напр., Векла Ведмедиха в повісті «Сердешна Оксана».

Парубок теж у Квітки добра, чула людина, напр., Петро в повісті «Сердешна Оксана», котрий покритив гріх любої дівчини покритки і одружився з нею, сказавши: «Ну, та дарма! Усе забуваю і ні об чім згадувати не буду, мов дівкою тебе беру».

Д і д и.

Вже за часи Квітки, в початку XIX в., помічалось псування українського народу через його перевертнів. Квітка в оповіданні «Ложняя понятія» (по-російському) дав нікчемну постать селянина Пантелеймона Стовбира, який став пишатись через свою заможність і тягнув в міщане. У нього було на селі гарне подвір'ячко,— дім на дві просторих кімнати, вітряк, пасіка, свій колодязь, садок, і все це добро він продав, перебрався в місто і став крамарем. Замість свити сірого українського сукна

почав носити синій жупан, жінку зодяг в кунтуш, глаетовий очіпок-кораблик, купив дім на 5 кімнат, прикрасив «залку» дзеркалом з двохголовим орлом на поверсі, малюнками, дзигарем з возулею, і замість Стовбиря став прозиватись Стовбиревським. Потягло його далі до панів, з якими він незабаром і прогуляв гроші, і переодягся він знов у сіру свитицу і вернувся назад на село, де люди йому не дорікали, кажучи, — що ж, мовляв, не пощастило.

Зрада своєму народові—по мові, одежі, світогляду і т. д.—все поширялась; спершу денационалізувались великі міста, як Харків, Катеринослав, потім і малі повітові в значній мірі пішли шляхом псування своєї народности, далі села передмістні, села поблизу заводів і фабрик, села поблизу залізничних станцій. Чужа низча школа калічила мову дітей, а середня й вища вже цілком перероблювали їх в росіян, або так званих малоросів, часом ворожих до мови і звичаїв своїх батьків. В 40—50 роках Шевченко з сумом питав: да чиї ж ви діти? На це питання одна народня пісня сумно відповідала, що гніздо соколів розорено, і діти їх погоріли.

О половині XIX в. щирому українцеві професорові Харківського університету Метлинському здавалось, буцім

Вже не гремітиме, вже не горітиме, як в хмарі,
Пісня в народі, бо вже наша мова конає...

А років через тридцять-сорок другий професор Харківського університету, славнозвісний вчений Потебня, теж щирий українець, маючи на увазі український нарід в порівнянні з де-якими иншими, сумно висловився словами народньої пісні:

Найкращому деревоньку вершок усихає,
Найкращому дитятоньку Бог долі не дає...

А все ж таки український нарід при усіх тягарах не перейшов на лїс сухостій. В широких верствах, в глибині життя він зберіг головний скарб—свою голосну мову і уламки де-яких старих скарбів—в мистецтві, в піснях, в казках, в дріб'язкових рисах свого побуту. Слобожанщина, хоч місцями дуже попсована, теж довго берегла ці скарби і де-що з них заховала досі. Так, Слобожанщина дала багато щирих культурних робітників у всіх галузях життя, як то Каразіна, дякуючи котрому виник в Харькові університет, письменників—Артемовського-Гулака, Квітку-Основ'яненка, Щогольова, Олександрова, Олеся, Алчевську, громадських діячів—Гордієнка, Погорілка, вчених—Матушинського, Дм. Міллера, художників майстрів—Васильківського, Рєпина і др. Далі Слобожанщина зберегла багато таких пісень і казок, які після того, як вони були видані, зробили покрасу народньої словесности.

Так, в 1842 р. Вадим Пассек, що мав бути професором у Харькові, але уряд не дав йому ходу, писав в «Очерках Россіи» (т. V, 176): «Не раз і не два я бачив весну в Сибіру, де вона раптом рветься до життя і з страшенною силою ламле на річках товсту кригу, розливаючи річки на широких просторах; бачив весну в середній Росії, холодну та зрадливу; бачив і на далекім півдні—привабливу й багату, але ніде не бачив такої красуні, як весна українська, з гарними чудовими співами соловейка, з блакитними квіточками, що радісно дивляться з-під сніжку, з бархатовою травицею, з пахощами чебреця, з квіточками в косах веселих дівчат. О, як тоді хочеться жити і весь мир любити!».

Далі Пассек оповідає, як в весенню добу дівчата беруться за руки і йдуть рядочками з села на поле,

роблячи ворота з піднятих рук, під котрими по черзі проскакують наперед задні пари, співаючи:

Весна, весна красна, Щоб родило зіллячко,
Що ти нам принесла? І рута, і червоний мак,
Принесла я вам літочко, І м'ята, і зелений барвінок.

За дівчатами простують парубки, а дівчата, вгля-
дівши їх, співають:

Не становся край мене, Другий посол—шабелька,
Мій кудрявий Іване, Третій посол — милий
А у мене милий ревнивий, ревнивий.
Не велить мені рядиться Я нагайку ізпалю,
І з паночком водиться. А шабельку ізломлю,
Прийде неділя, я наряжусь А милого упрошу,
І на вулицю піду, Таки на вулицю піду,
Дівкам танок поведу. Дівкам танок поведу,
А за мною три посла: Мій кудрявче, мій кучерявче
Первий посол—нагайка, Іване.

Пассек, надрукувавши в V т. «Очерків Росії» в 1842 року цю веснянку, додає, що «голосъ этой пѣсни живої, веселый. Это любимая веснянка харьковскихъ дѣвчатъ; особенно ее любятъ пѣть на Панасовкѣ и Гончаровкѣ».

Друга весняна гра, яку водили в Харькові, «Король», записана теж в 1842 р. Пассеком; лунала вола ось як:

Тума ¹⁾ танок водила, Одної роженки немає.
Виведе та і стане, Мати роженку чесала.
По дівочках погляне, А чешучи наувчала:
Чи усі дівочки в таночку? Доньку моя, роженку,

¹⁾ Тума—той, у кого батько або мати були з турок або татар.

Ой, як підеш в таночок, Сап'ян король помара,
Не становись біля короля, За рученьку здаве,
Король доньку зведе з ума, Золот перстень полама.
На ноженьку наступе,

В 1840 р. той же Пассек в «Очерках Росії» надрукував 12 гарних колядок і щедрівок, які він записав здебільшого в самому Харькові. Ці дорогі твори якось були занедбані і забуті; віде їх не передруковували і, здається, їми ніхто не користувався. Мимохідь Пассек поясняє, що колядували здебільша дівчата, а мішок для подарунків носив за ними парубок, якого звали міхоншою; щедрували діти, які вітали своїх хрещених батьків з Різдом і Новим Роком. Найкращими колядками у Пассека з'являються такі:

1.

Ой, красна в лузі калина,
Ой, дай, Боже, в лузі калина.
Святий вечер.
Ще краснійша у Семена дочка,
Ой, дай, Боже, у Семена дочка.
Святий вечер.
До церковки йшла, убіралася,
Ой, дай, Боже, убіралася.
Святий вечер.
Убіралася, наряджалася,
Ой, дай, Боже, наряджалася.
Святий вечер.
Із церкви йшла, пани стрічали,
Ой, дай, Боже, пани стрічали.
Святий вечер.

Пани стрічали, шапки здймали,
Ой, дай, Боже, шапки здймали.

Святий вечер.

А що ж то йде за паняночка?

Ой, дай, Боже, за паняночка.

Святий вечер.

Ой, чи попівна, чи королівна?

Ой, дай, Боже, чи королівна.

Святий вечер.

Лудани брала, плаття надівала,

Ой, дай, Боже, плаття надівала.

Святий вечер.

У церкву ввійшла, як зоря зійшла,

Ой, дай, Боже, як зоря зійшла.

Святий вечер.

Ой, то не попівна, не королівна.

Ой, дай, Боже, не королівна.

Святий вечер.

Ой, то дівочка, Семенова дочка.

Ой, дай, Боже, Семенова дочка.

Святий вечер.

2.

У мосту, мосту військо стояло,

Сокіл, соколе ясний,

Молодець красний,

Василько...

Військо стояло, ладу не знало,

Вивели йому коня у наряд,

Він коника взяв, шапочки не зняв.

У мосту, мосту військо стояло,

Військо стояло, ладу не знало.

Винесли йому блюдо червонців,
Він червонці взяв, шапочки не зняв.
У мосту...
Військо стояло...
Вивели йому дівку в наряді,
Він дівочку взяв, шапочку ізняв,
Шапочку ізняв і подякував.

3.

Ой, заказано і зарадувано,
Святий вечер! (2)
Всім козаченькам в військо йти,
Пану Івану коругву нести.
А його ненька, ще не старенька,
Випровожала і навчала:
Ой, сину мій, сину,
Не попережай уперед війська
І не зіставайся позаду війська,
Держися війська все середнього
І козаченька все статечного.
Молодий Іванко не послухав нені,
Уперед війська конем грає,
А назад війська мечем махає.
Як гляне то сам царь в креслі—
Ой, коли б я знав,
Чий то син гуляв,
За нього я б дочку віддав,
Пол царства подарував,
Святий вечер!

4.

Чи дома пан господарь?
Щедрий вечер, добрий вечер

Добрим людям на весь вечер.
Ой, я знаю, що він дома,
Сидить він в кінці стола,
На нім шуба соболіва,
А на шубочці шовковий поясочок,
А на поясочку шовкова калиточка,
А в калиточці сім шелягів,
Тому, сьому по шелягу,
А нам, братця, по пирижечку.
Щедрий вечер, добрий вечер.

В старі часи на Слобожанщині були власні історичні пісні й думи, в яких ухвалено місцевих політичних діячів, найбільш славного козака з Мерефи Івана Сірка, його жінку і його синів.

Запорожський і слободсько-український діяч половини XVII в. Іван Сірко був найславнішим чоловіком на Україні, і пам'ять про нього, про його вдову і двох синів була захована в багатьох піснях. На жаль, з протягом часу вони були забуті і зараз ми маємо всього дві пісні про Івана Сірка в збірникові Еварницького, велику і гарно скомпоновану думу про його вдову і старшого сина Петра в збірникові Котляревського та коротенький уривок про меншого сина Романа Сірка в початку пісні про Івана Богуславця.

Вояка великої хоробрости, знавець усіх козацьких звичаїв, Іван Сірко в 60-х і 70-х роках XVII в. часто з'являвся в Запоріжжі в головних військових урядах — полковником, кошовим, воював з поляками, найбільш з татарами і турками. Часи на Україні були смутні, роздирали її тоді сусіди, були часи руїни, розвалу. Правобережну Україну зо всіх боків плюндрували і руйнували

турки, татари, поляки. Там, на правім боці, вовтужився гетьман Дорошенко, тутечки, на лівім боці, метушилися Ханенко і Суховій. Запоріжжя держалось окремо, і Сірко з запорожцями допомагав то одному, то другому, не маючи точної і справжньої політичної програми. Особливо вабила Сірка Слободська Україна, де він мав хутори. В Мерефі, в 30 верствах від Харькова, жила його сім'я і там була головна його оселя, хоч він, як завзятий воєнка, найбільш пробував в походах та в Січі. Як би там не було, а Харьківщина в особі славного Сірка має свого сина, але і Запоріжжя тягло його до себе, і коли він помер в 1680 р. в Грушівці, на своїй пасіці, то був перепроважений до Січі і там похований в полі за Січчю «з многою арматною і мушкетною стрільбою і з великою всього війська низового жалостію». Так каже Сам. Величко в своєму літописові і далі поясняє, що військо низове справляло Сіркові пишній похорон, «яко по вождю своем справном і щасливом, которий од младости аж до старости своея военними бавячися промыслами, не тільки значне Крим воевал і попалил в нем гради, также і в полях диких на разних місцях многие татарские громливал чамбули, і ясир христіанський одгромлювал, але і в Чорное море лодками вплинувши, на разних місцях не маля бусурманам чинил шкоди і разоренія, а по морю Чорному корабли і каторги, з Константинополя в Крим, Азов і инші міста пливучіе, громливал і з великими здобичами щасливе з войском запорожським до коша своего повертался, которого Сірка все войско запорожское зѣло любило і за отца своего почитало. Погребши его, значную над ним могилу висипало, і крест камяний на ній поставило, з належитим імени і дѣл его подписом». Цей хрест зберігся й до наших часів, і малюнки його

можна бачити в книжках по українській історії д. Еварницького і професора Грушевського.

Найславнішою подією Івана Сірка була його виправа до Криму степом в 1675 р., щоб помститись ханові за його напад на Січ. Сірко став над Сивашем, маючи під рукою тисяч чотири козаків, а тисяч до п'ятнадцяти кинув далі в розсип на південь під приводом завзятої та знаючої старшини, наказавши їм вернутися до Сиваша на п'ятий день. Величко в літописові каже, що «тоє войско вітроногими кіньми своїми внутр селеній кримських нечаянно вшедши і, по совіту, на кіньки частей розділившися, весь Крим собою наполнили и засяляли, огнем і мечом оний плюндруючи, Козлова, Карачева, Бакчисарая і иних городов коснувшия і превеликія їм разоренія нанесши. Хан тоді з султанами і мурзами чим скорій з Бакчисарая вихопилея і угонзнул в гори кримськія». Згодом татари зібрались і напали на козаків, але Сірко їх відбив і повернув до-дому, забіраючи по дорозі величезні отари й табуни, а разом і багато ясиру, християнського і бусурменського. Тих з християн, що забажали вернутися до Криму, Сірко перебив, щоб вони не розмножувались між бусурменами на козацькі голови, других відпустив, а за бусурменський ясир взяв згодом великий викуп грішми і товарами—мосулбесами, камсами, кіндяками, вабами, бавельною, сап'яном, кіньми, а тих, хто не зміг дати за себе викупу, відіслав в Москву в неісходню неволю. Цікаве свідоцтво Величка, що коли полоняники татари почули, що їх відішлють в московську неволю, то «здогнувши зараз почали торговатися і належитни за себе по своїй возможности окуп поступовати».

Ще в 1882 р. Костомаров висловив гадку, що «болѣе, чѣмъ вѣроятнымъ признать можно, что когда-то

о самому Сїркї Іванї существовали думи, такъ какъ въ самыхъ лїтописяхъ этотъ богатырь представляется въ поэтическомъ свѣтї. Трудно допустить, чтобы народная поэзія не коснулася его. Участіе къ дїтямъ Сїрка до такой степени, чтобы они могли стать предметомъ особой думы, можно предполагать плодомъ того интереса, какой возбуждали думи или дума о самому Сїркї».

Гадка Костомарова недавно справдилася. Відгуки і досить гарні старих пісень про Івана Сїрка вловив д. Еварницький в Катеринославщині на місці Чортомлицької Січи в 1887 р. від дідів Дмитра Сукури та Дивниченка. Надруковані вони в збірникові Еварницького «Малорос. народ. пїсни» в 1906 р.

Варіант Сукури починається з того, що Сїрко крикнув на своїх козаченьків, щоб вони сїдлали коней та збірالیсь до хана в гості. Козаки виступили з Січи наче орли, засяяли в степу як сонце. Кінець такий:

Та ми думали, ой, та ми ж думали,
Що то місяць в степу, ой, зіхожає,
Аж то козак Сїрко, та козак же Сїрко
На битому шляху та татар оступає.

Історична пісня про сина славного кошового Івана Сїрка—Романа загублена. Випадково уривок з неї попав в думу про Івана Богуславця, уривок дуже маленький, і по ньому не можна догадатись про первісний зміст:

Ой, Лимане, Лимане!
Ти, Сїрку Романе,
Да гей же ти, Сїрку Романе!
Ой, що будем робити,
Нема козакам по чарці горілки де взяти,
Да гей же де взяти...

І тільки. Здається, що в пісні про Романа оповідалось про якусь пригоду козацьку, в якій лучився й Роман Сірка, десь то коло Дніпрового гирла.

До цього уривку можна долучити коротеньку згадку про Романа Сірка в кінці думи про вдову Сірка, котра гірко плаче, відібравши лист від торського отамана Лохвицького про смерть сина її Петра, який лист дійшов до неї саме тоді, коли помірав її син Роман.

Здаючись на пісні про Петра і Романа Сірків, можна думати, що перший був убитий татарами, а другий помер дома ще молодим, і славний лицарь втратив синів своїх, що допомагали йому в його військових справах. Його нещасну родинну пригоду поділяв з ним вдячний йому український нарід, який надовго закріпив пам'ять про Сірків в думках і піснях.

Дума про жінку Івана Сірка і сина її Петра дійшла тільки в однім варіанті, в рукопису Котляревського; таким робом маємо унісум; ця дума досить велика, в 84 вірші, і добре влаштована в чисто думській постаті, на взірць старійших просторих дум. Маючи на увазі, що, сім'я Сірка пробувала в Мерефі, де у неї була власна маєтність, що в самій думі про Сірчиху згадується Мерефа і один з її мешканців Пилип Мереф'янський, можна гадати, що тутечки була зложена й дума про Сірчиху, яка таким робом з'являється чисто слободсько-українським твором.

Постать Сірчихи дуже нагадує дружину Тараса Бульби в повісті Гоголя. Може Гоголь чув де думу про Сірчиху, а коли й не чув, то, як людина надзвичайної поетичної вдачі, вгадав. У Бульбихи два сини, яких вона дуже любить—Остап і Андрій; Тарас, її чоловік, часто покидав сім'ю за-для низового товариства.

Сірчиха жалкує, що чоловіка в вічі не бачила сім років,
і всю свою щирю любов вкладає в двох своїх синів,
котрі обидва гинуть. Дума починається тим, що:

В городі Мерєфі жила вдова,
Старенькая жена,
Сірчиха Іваниха;
Вона сім літ пробувала,
Сірка Івана в очі не видала,
Тільки собі двох синів мала:
Первого сина—Сірченка Петра,
Другого сина—Сірченка Романа.

Петро став питати матір, де його батько. Сірчиха
казала, що він пішов до Тору (сучасний Слав'янськ).
Петро взяв в товариші волошина Голуба і мерєф'янця
Пилипа і поїхав з ними до Тора шукати батька. Тор-
ський отаман Яків Лохвицький зустрів і розпитав Петра,
після чого Петро поїхав далі в степ. Лігши на спочи-
нок під тернами, він безпечно пустив коні, а турки теє
забачили, взяли в полон Голуба і убили Пилипа. Голуб,
щоб піддобритись до турків, заманив до них Петра і
вбив його. Козаки стародавні, це б то з тих, що в сім
місці раніш вже пробували і були старійші і з більшим
досвідом, побили турків і чесно поховали Петра Сірченка.
Лохвицький надіслав до Сірчихи листа, в якому писав про
нещасливу пригоду з її сином. Сірчиха, прочитавши листа,

К сирой землі крижем упадає,
Словами промовляє:
Що вже тепер на моїй голові три печалі
 пробуває:
Первая печаль, що я сім год пробувала—
Сірка Івана в очі не видала;

Другая печаль, що Сірченка Петра на світі немає;
Третя печаль, що Сірченко Роман помірає.

На Слобожанщині лунали ще пісні про слободську гусарію. Козаки дорожили своєю службою в козацьких полках, по виборному значінню їх, по старому привичаю, але о половині XVIII в. почали перевертати їх в салдаські полки. Цариця Катерина II почала цю переробку слобожан. Спершу в 1755 р. надіслано указ, в котрім було сказано про «промышленіе о пользѣ государственной», «благоденствіе подданныхъ», «материнское милосердіе» (саме тоді заводилось кріпацтво), «надлежащій порядокъ», «истинныя отечеству заслуги», а при кінці, що «всѣ тамошніе военные и гражданскіе чины, получа сіи полезнѣйшія учрежденія (салдатство в гусарах), какъ ошутительный знакъ къ нимъ и ко всему народу тамошнему благоволенія, потщатся соотвѣтствовать должною благодарностью»... Але слобожане не дуже дякували і набрані в гусари тікали. Тоді уряд забірав замість втікачів їх родичів, а коли таких не було, то навіть сусід із «семейныхъ и зажиточныхъ людей». Така справа забрала людей до живих печінок, і в Ізюмськім полку вибухнув бунт, до котрого пристав сам полковник Краснокутський. Полковника заслали в Казань, а інших і того далі. Хоч цариця трохи підласкала козацьку старшину «удовольствіемъ чинами и жалованьемъ», одначе і старшина була стурбована, не хотіла тої гусарії, що відбилось в де-яких невеличких піснях, напр.:

Усіх хлопців в гусари забрали,
Мене молодого охвицером записали,
Та дали ж мені коня вороного,

Та послали мене поперед війська всього,
Та звеліли мені серед полку стати,
Та сказали мені у суремочки грати.
Ой, ви грайте, суремочки, грайте,
Мені молодому жалю не задавайте...
А не жаль мені а у дому нікого,
Тільки ж жаль мені: матуся старая,
Матуся старая, сестриця малаая,
Сестриця малаая, а жена молодая¹⁾).

¹⁾ *Сумцов, Слобод.-українські історичні пісні, 9—16.*

IV.

Хліборобство й промисловість.

В ЖИТТІ—хліб усьому голова. Нема то ремесло, як леміш та чересло ¹⁾. Письменник початку XVIII в. чернець Климентій ґрунтовно висловився в віршові:

Над усі ремесла потрібнішее подобно
Пахарство, же тоє всьому світу вигодно,
Бо хоч би хто срібло і золото мог робити,
А не маючи хліба—злота не вкусити ²⁾.

З перших часів головнішою працею слобожан було хліборобство. Хліборобством займались не тільки усяди по селах, а й по містах. Навіть в Харькові в XVIII в. і в першій половині XIX в. усі його околиці—Холодна гора, Лиса гора, Журавлівка, Основа мешканцями мали майже цілком хліборобів, почасти ремесників, які жили близьче до центру міста, як видно по назвам вулиць—Гончарівська, Чоботарська, Копарська (від коци—килими), Скрипницька, Римарська (від римар—кожевник).

Хліба було занадто багато, і хліб майже завжди був дуже дешевий, через що держали багато птиці, свиноти, мали велике число горільчаних заводів, або винокурень, везли зерно на продаж в Крим, де міняли його на сіль, рибу, везли в Одесу і навіть в Галичину та в Німеччину.

¹⁾ *Номис*, Приказки, див. хліб 210, 116 і др.

²⁾ „Основа“ за 1861 р., I, 220.

Иноді траплялись голодні роки, та здебільша не по всьому краю, а місцями. В самім Харькові були голодні роки, як то 1787, 1821, 1833, особливо ж 1848, коли неврожай захопив усю Слобожанщину. Такі важкі роки звались «драними», через те, що тоді з хат здерали солом'яні покрівлі, щоб годувати скотину. Неврожай бували од великих засух, як, напр., в 1848 р., коли, по сло-

Косарі.

вам людей того часу, «небо від спеки зробилось мідяним, а земля залізною»; иноді неврожай бував від сарани, яка хмарами насувала із степів і поїдала на-чисто увесь хліб. В такі важкі часи поміж панства і селянства иноді піднімались богобоязливі люди, що роздавали голодним увесь свій хліб. Так, коли в 1832 р. в с. Шиповатій був великий голод, то дідичка дала задарма багато хліба,

соли, масла і риби голодним. Коли в 1833 р. трапився голод в с. Щурівці, то місцевий дідич Адамов не тільки віддав весь свій хліб, а ще закупив його на Курщині і пороздавав селянам. І поміж заможними селянами були часом добродійні люди, що вступали в боротьбу з сільськими глитаями, які хотіли скористувати голод за-для своєї кишені і самоправно піднімали ціни на збіжжя. Такий випадок одмічений Квіткою-Основ'яненком в оповіданні «Добре роби — добре й буде», де селянин Тихон Брус, дуже заможний чоловік, пороздавав голодним не тільки весь свій хліб, а й куплений, піддержуючи навмисне низьку ціну, щоб не дати глителям спромоги збільшити ціну на зле зроблені їми запаси хліба ¹⁾.

З протягом часу хліборобство все більш поширялось в двох напрямках — через нові запашки і через поліпшення землі; перше провадилось селянами, які, здаючись на тісноту, запахували шляхи, дороги, колись дуже широкі, взгір'я по-над ярочками, самі ліса, помалу їх викорчовуючи; друге провадилось великими землевласниками, які мали за-для поліпшення землі гноем багато скотини або, користуючись цукроварнями та іншими здобутками, мали спроможність затрачувати на угноіння фосфорити і робили таким чином землю більш родючою, гарно її обробляли до пухкості машинами. Згодом хліба більшало. В Харківщині, напр., в 1907 р. було засіяно 1.917.629 десятин, що дало збіжжя 63.073.400 пудів, а на всій Україні (підрахунок на 8 губерній) — 14.869.011 дес. з урожаєм в 616.067.800 пуд., 23% усього врожаю в Росії того року, в 2^{1/2} рази більш від того, що повинна

¹⁾ Арх. Филаретъ, Истор.-статистич. описаніе Харьков. епархіи, і Квітка-Основ'яненко, Сочиненія, I.

була дати Україна, зважаючи на відсоток своєї території, і значно більш по відсотку своєї людности.

Сила хліба з Харківщини здавна йшла в Велико-росію і Польщу. Власне в «Статистич. Ежегодн. Харь-ков. Земства» за 1907 р. дані цікаві відомости про вивіз зернового хліба з Харківщини за три роки (1903—1905): усього вивезено 31.808.900 пуд., з них 3.147.400 пуд. вивезено в межах самої Харківщини, 925.200 пуд. в порти Балтійського моря, 12.641.300 пуд. в південні порти, 2.104.400 пуд. на прикордонні станції і 12.990.600 пуд. у інші місцевости Росії, при чім на її центральний про-мисловий край випадає 4.340.100 пуд. ¹⁾ Під врожайний рік таким робом Харківщина була, можна сказати, жит-ницею Московщини.

Теперішнім часом хлібородна Харківщина прива-била до себе німців. Безперечно вона матиме велике значіння по своєму хлібові і в нових обставинах полі-тичного життя.

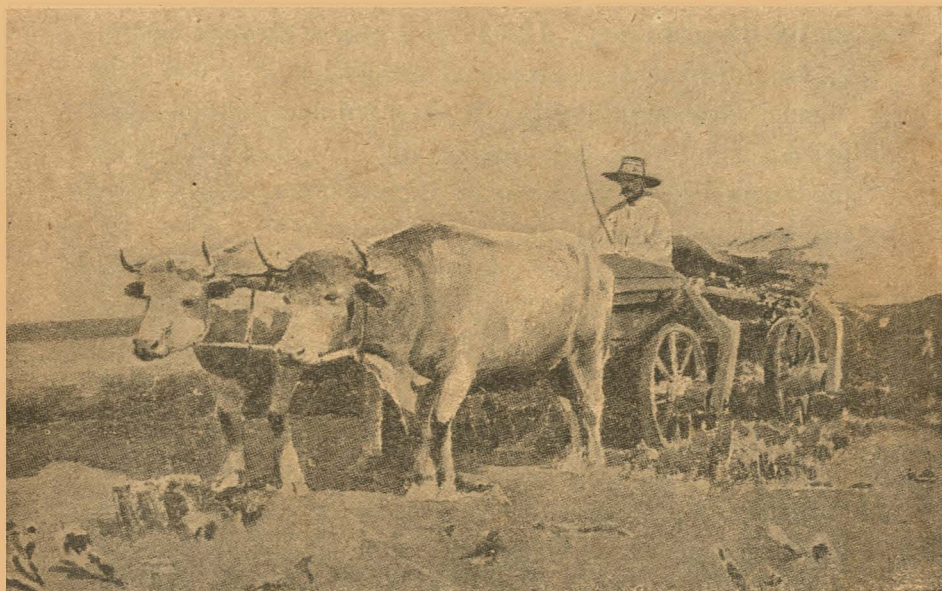
По перепису 1897 р. українці переважили в Росії усі інші народи по постачанню матеріалів за-для їжи, здебільше хліба. Вдвоє менше проти других вони брали участь в обробленні продуктів, напр., цукру, пива, ков-бас. Так само вдвоє менше вони працювали по виробам одержи, будуванню кам'яниць, по громадським справам, по транспорту; вчетверо менше в справах торговельних і банкових. Взагалі більш $\frac{3}{4}$ української людности живе з хліба ²⁾.

Що до скотарства, то в старі часи Слобожанщина славилася своїми волами і вівцями. Але вже в 40-х

¹⁾ *Гехтер*, в „Літ.-Наук. Вістнику“ за 1909 р., XI, 293.

²⁾ *Русов О.*, в „Зписках Укр. Наук. Т-ва в Кїві“ за 1909 р., V, 105.

роках вони пішли на занепад. Мочульський в описові Слобожанщини в 1850 р. вже скаржився, що товар все більш дрібніє й переводиться на півець. Крапцям в той час лічили сумський рогатий скот що до роботи і на м'ясо. В південних степових кутках Слобожанщини користувались ще кізяком, який в літку сушили і зимою топили ім печі. Землю обробляли здебільшого волами.

В о л и.

Селян в 1845 р. на Слобожанщині налічували 277.517 сімей, яким потрібно було 555.034 воли, відкидаючи чумацтво і інші потреби, а волів налічували тоді усього 546.898, з котрих 216.759 було робочих і 330.139 гульових. Ціна на воли була біля 30 карб., хунт м'яса— 8 або 10 коп. ¹⁾.

¹⁾ Мочульський, Воен.-статистич. обозр., 125.

З протягом часу селяне цілком перейшли на коні. Воли стали дуже рідкими. В Охтирщині, напр., в однім великім селі з людністю тисяч в десять тільки один хазяїн уперто по старовині держиться за пару волів, як батьківську спадщину. Знищення волів прискорили брак паши та сінокосів, занепад чумацтва, попит на м'ясо в великі міста і інші обставини нового, все більш скрутного побутового й економічного життя.

Вівчарство колись на Слобожанщині було дуже поширено, здебільшого в південних повітах, степових, у великих землевласників. В 1841 р. вівчарство на Слобожанщині було другим по числу овець після Таврії. Вовна, або шерсть йшла здебільшого на продаж в Харків, особливо на троїцький ярмарок, який так і звався «шерстяним». Офіційально налічувалось що-року 2 мільйони карб. здобутку; більш мільйону овець було що-року приплоду. Баранина на базарах йшла від 3 до 7 коп. за хунт ¹⁾. Але з 50—60 років, коли пройшли залізниці, фабрики й заводи, людности намножилось, то весь степ пішов на распашку, і вівчарство зникло.

Зникли й великі ліса, ті ліса, які великою стіною йшли в старі часи по-над усіми річками, захищаючи Слобожанщину від північних холодних вітрів, зберігаючи в собі вохкість і тумани для дощів, що поливали ниви на добрі врожаї хліба. Ліса знищені в першу чергу багачами капіталістами для здобичи, а в другу чергу дало рук темне, неосвічене селянство, не розуміючи великого значіння лісів, не маючи свого національного уряду, який би пеклувався про національні природні скарби. Вже Загоровський в 1788 р. в «Топографическом описанні Харьков. Намѣстничества» скаржився: «Не-

¹⁾ *Мочульській*, Воен.-статистич. обзор., 128.

щастны тѣ лѣса, которые принадлежать цѣлымъ селеніямъ для общественнаго пользованія. Въ такихъ лѣсахъ, кромѣ дровъ и хворосту, немного попадається годныхъ растеній. Несравненно большее несчастье постигло тѣ лѣсныя угодья, которые достались въ руки владѣльческимъ подданнымъ. Они разорили ихъ винокурнями... и ужасно выгубили пространнѣйшіе драгоцѣнныя лѣса по рѣкамъ Осколу, Донцу и Ворсклѣ... Винокуры, не заботившіеся о потомствѣ, рубили лучшія деревья»... Ця сумна подія онови-лась з новою, далеко більшою силою в Слобожанщині о половині ХІХ в., коли пішли цукроварні, ще більше, коли проведені були залізниці, а кам'яного вугля ще не було, і нарешті в останні роки війни з німцями, коли пішла усяка розруха, вугля не вистачало, і усе кинулось на останні ліси, що подекуди понаросли. В 1917 р. за часи революції все українське особливо руйнували без жалю,—де тільки цей дракон починав повзти, раптом руйнувалось усяке майно—ліса, садки, хліб, саме життя людей.

Знищення лісів довело до знищення лісових садків і до занепаду бджільництва. В старовину селяне й дрібні землевласники мали чудові садочки в лісах, а в садочках держали свої пасіки; тихо та привабно гули бджоли по-над пахучими липами в літку і мали вони в лісах добрий захист від негоди. Недивно, що в кінці ХVІІІ в., як бачимо в «Топографич. описаніі Харьков. Намѣстництва» 1788 р., «здѣшнихъ рукъ труды услаждали многихъ странъ вкусы садовыми яблоками, бергамотами, дулями, гливями, вишнями, сливами и черносливомъ», і меди були роскішні, пахучі.

Капитан Мочульський, автор для свого часу гарного опису Слобожанщини, в 1850 р. вже означив,

що садівництво пішло на запевад. Згадавши про те, що під Чугуєвим колись були гарні сади, він висловив жаль, що Аракчєєв повирубував їх, коли нахабством тут утворював воєнні поселення. В старі часи, по Мочульському, було далеко більш садів, особливо у військових мешканців, перейменованих потім в «государственных крестьян». Так було в 40-х роках, коли жив і приглядався до життя Мочульський¹⁾. Ще гірше пішло пізніше, коли пішли цукроварні й залізниці і знищили ліса до останку, а в лісах то здебільшого і були садки.

Харківські римарі, або кожевники, з кожами, мездровим клейом то що роз'їзжали по усіх слободських ярмарках, навіть по Полтавщині та Катеринославщині за-для продажу на черевики, чоботи, ремні, хомути, сідла і т. ин. В Харкові римарі лишили по собі пам'ятку в назві однієї центральної тепер вулиці—Римарської.

Кушнірі, або скорняки і шаповали, були теж численні. Зроблені їми кожухи та шапки йшли на продаж не тільки по Україні, а також у Великоросію і навіть за кордон в чужоземні сторони²⁾.

Промисли й ремесла на Україні в старовину були в великій пошані. Сучасний гетьманові Мазепі письменник чернець Климентій написав навіть багато віршів, ухваляючи ремесників та промисловців різних галузів українського майстерства того часу. Пізніш такий же напрям можна помітити в творах талановитого слобожанського поета Щогольова.

Климентій поважає рибалок за те, що вони для пісних днів рибу ловлять, токарів, що ложки виточують, торяників, що сіль зваряли в Бахмуті (торяники від

¹⁾ *Мочульській*, Воєн.-статистич. обозр., 122.

²⁾ *Загоровській*, Топографич. описаніє Харьков. Намѣстн., 56.

старої назви Слав'янська—Тор), римарів за те, що вони роблять хомути, шлеї і інші користні речі, кравців, шевців, ковалів, слюсарів, — для усіх знаходить ласкаве слово, навіть для винників, що виробляють «потребний трунок» — горілку. Де-яких ремесників Климентій ухваляє занадто докладно, перелічуючи усе їх ремесницьке знадоб'я, особливо шевців у віршові «О шевцах і о чесном їх ремеслі»:

Поважное ремесло і шевство заставаєт,
Гди ж чесное братство і киторство з них биваєт.
І шевці—святці так ся то они називають
І з свого титулу аж сами ся втішають.
І щиріє они єсть шевці люди на світі,
І жони їх добрія і їх шевськіє діти,
Бо нігди они жадних шалвірств не заживають,
Але і учнів своїх людкости навчають.
І особливе розной теж своєї політики
І з книги зразниці шевскої чесної граматики.
І копила з правилами і вся верстать їх славна,
Знаю о том добре, і люди мовять здавна.
А як сядеть робити на своєї верстаті,
Почнеть своє всякое начиння розкладати,
Як то: копила, правила, дратниці, стрениці,
Лойники, цвяшки, смольники, наручки і кравниці,
Так теж: стерачі, молотки, вінштаки, топки і клесачки,
Обпалки, смолу, воск, віхті, клейстра, писачки,
Затирачки, клінци, гнипи, дратви, цікнасапи і
цетини,
Шила, чернила, ножі, скобельки, струги, скоски,
белехи і смольшини,
Ветош, нитки, заветі, кобилиці, хлопці, хутра
і стріхольці,

Ремінь, воду до шповання, дуб'я, дьоготь і
натягачі і конці.
А як пойдеть до шкур, дуб товчить, шкури пе-
ресипаєть,
А иния шкури у зóлу хуру закладаєть,
А иния теж на кобилиці шерсть оббираєть,
А потім, надівши шуствал і хвартух, бѣлехом
мездру подробляєть,
І пофаговавши в Божий час укладеть в квас
І чекаєть, покуль будеть пересипаць вп'ять час,
І на креслі по царськи сидить, як на маєстаті
І просить Бога, жеби на роботу рано устати ¹⁾...

Видно, Климентій дуже добре знав шевство, а може й сам був з шевців, бо вельми докладно росповів про всю шевську справу, в ласкавім напрямі. Особливо цікава похвала за усунення шевцями шалвірства, або еретичества і блюзнірства, і назва «шевці—святці», що наводить прями́нінько на думку про видатне значіння шевців не тільки в цехових брацтвах, але й в церковних, які славились на Україні в XVII в.

У Щогольова до ремесницького майстерства відно-
ситься ціла низка гарних віршів — «Ткач», «Кравець», «Ри-
балка», «Пасішник», «Кѣлих», «Мірошник», «Швець» ²⁾.
Напр.:

Бережно зняв з верстака я основу,
Людам роботу розніс і роздав,—
То ж мій спочинок, теперечки знову
Берди направив, нитки насновав.
От і роблю я. Застукала ляда,

¹⁾ „Основа“ за 1861 р., I, 218—220.

²⁾ Щоголів, Ворскла, 1883 р., 51, 61, 125, 143; Слобожанщина, 1898 р., 18, 41.

Бігає човник відтіль і відсіль;
Човник і ляда---ткачеві порада;
Берди і цівки---ви хліб мій і сіль. («Ткач»).

Чоботарі, або шевці, яких так ухвалив Климентій, в XVIII в. шили чоботи й черевики для сел по черкаському крою, а для міст—по німецькому. В великих слободах і містах на базарах і на ярмарках був окремий чоботарський ряд, і тут же росташувувались ковалі з цвяхами й підковами, з струментами і підбивали чоботи та черевики по заказу.¹⁾

В старовину, а подекуди в Харківщині й досі, жіноцтво носило сап'янці, або чоботи з сап'яну, червоного, жовтого або зеленого. Сап'янці з чорними головками і кольоровими халявами звались чорнобривцями. Взагалі ж це пішло в значній мірі в занепад.

Дуже змарніло й гончарство. Колись гончарі робили усякий посуд—миски, горшки, глечики, куманці, каганці і т. ин., робили ще кахлі для печей, прості білі, глазуровані, фарбою зеленою або синьою помуравлені, іноді з фігурами людей, звірів, птах. Не тільки в великих містах, як Харків, Суми, а часто й по селах клали фарбовані кахельні печі²⁾.

З протягом часу гончарні вироби загубили свою мистецьку красу і зробились одноманітними. Вже не роблять фігурних баранців, левів, ляльок, в які лили меди та горілку, не роблять квітчастих мисок та тарілок. В поодиноких місцях подекуди збереглося мистецьке гончарство, напр., в Котельві, в Водолазі,

¹⁾ Загоровскій, Топографіч. опис. Харьков. Намѣстн., 1788 р., 58.

²⁾ Загоровскій, Іб., 58.

Полтавське земство звернуло увагу на гончарне ремесло. З його допомогою в деяких містах закладено художні гончарні майстерні, вироби яких зараз йдуть по всій Слобожанщині, здебільшого поміж панами і урядами: великі й малі глечики, тарілочки, ладанниці, мисочки, свічники і т. ин., різноманітного кольору, не стільки для щоденного вжитку, скільки для покраси горниць.

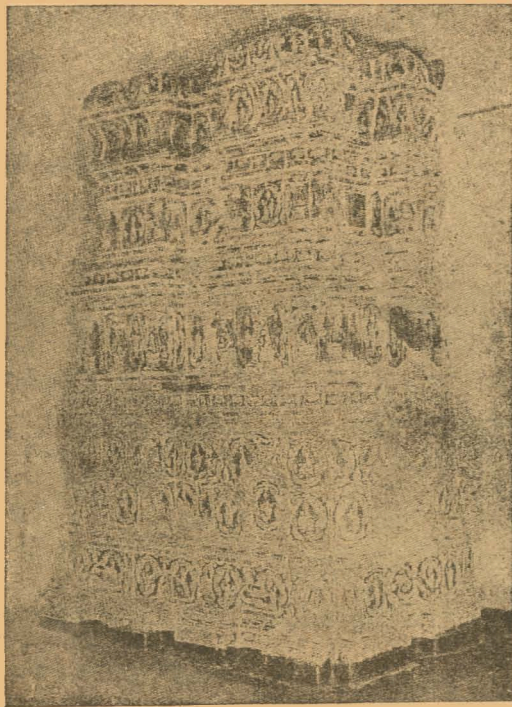

Гончарні печі (під селом).

Подорожній Павло Алепський бачив в 1653 р. фігурні кахлі в Києві в Печерській лаврі¹⁾. Вони були улюблені в старовину в панських і міщанських домах. Треба уявити собі яку-небудь простору світлицю, на зразок пізніших гостиних, в якій в кутку стояла широка кахельна піч, на якій зо всіх боків на кахлях можна було побачити то козака з шаблею, то місцеву

¹⁾ «Київ. Старина» за 1883 р., I, 4.

панну в шарабанчику, то заклопотану жінку з відрами на плечах чи з веретеном або з курчем в руках, то якихсь то чудернацьких звірів і т. ин. Очі приваблювали кахельні малюнки різноманітного змісту.

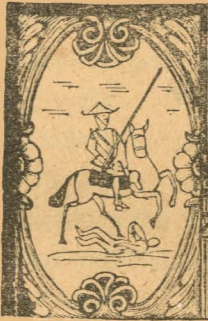

Кахельна піч.

Як приваблювали до себе старі кахельні печі з фарбами та визерунками, видно з вельми прихильного до них віршу ченця Климентія, що жив на початку XVIII в. Вірш цей під назвою «О гончарах слово похвальное». Ухваливши гончарів за їх вироби всякого посуду для напиктів, Климентій додає:

Также кахельні печі виставують,
 І розніе на кахлях оздобн мудрують,
 Іменно, многое шмільцями кладуть цвіти
 І вельми премудріе полагають квіти,
 Аж би безпреч хотім на тую дивитися
 Піч і грітись; до такої мило притулитись ¹⁾.

В «Исторіі Руссовъ» Полетики є надзвичайно цікаве оповідання, що наробив кахельний орел одному панові: «Одинъ знатный помѣщикъ мѣстечка Горска претерпѣлъ великія пакости и истязанія за одного орла гербового.

Ф і г у р и і к а х л і .

Проѣзжавшій офіцеръ армейскій Якинфъ Чекатуновъ, не довольно утрактованийъ хозяиномъ, увидѣлъ въ домѣ его на одной печи горничной по кахлямъ или изразцамъ печнымъ вымалеваннаго мастеромъ орла, тотчасъ арестовалъ командою своею хозяина сего, отослалъ въ Министерскую Канцелярію съ доносомъ, что онъ жжетъ на печахъ своихъ гербъ государственный невѣдомо съ какимъ умысломъ. Министерская Канцелярія, сочтя тотъ доносъ полусловомъ и дѣломъ государевымъ, допрашивала помѣщика, съ какимъ намѣреніемъ онъ поставилъ на

¹⁾ «Основа» за 1861 р., I.

печь гербъ и прижигаетъ его? Помѣщикъ, поставляя свідѣтелей, сказавъ, что онъ купилъ печь тую въ свободномъ городѣ въ мѣстечкѣ Городнѣ у гончара тамошняго Сидора Перепелки, у котораго между множествомъ фигуръ, на украшеніе печей сдѣланныхъ, были лица челоувѣческія, птицы, орлы, но что бы то было священное и заповѣданное, ему то и въ умъ не приходило и купилъ онъ зазорную печь, чтобы зимою согрѣвать горницы. Однако, несмотря на всѣ извиненія, орлы стоили помѣщику хорошаго табуна лошадей и коровъ съ денежнымъ приданымъ» ¹⁾).

В Слобожанщині, особливо в Харькові, процвітало коцарство—вироблення килимів з місцевої вовни, з фарбами місцевих квіток. В кінці XVIII в. коци тисячами йшли в Великоросію і за кордон ²⁾). Найбільш коцарством займалися в самім місті Харькові. Від цього ремесла й пішла назва вулиці Коцарської в Харькові.

В «Топографическом описаніі Харьков. Намѣстничества» 1788 р. коцарство рахується як корисне ремесло. Докладніш про коцарство сповіщає Топчів в споминах своїх за 1809 р. Вказавши, що в Харьківщині було багато овець у панів і селян, Топчів далі каже, що вовна йшла здебільшого на місцеву одежину та на коци. Коцами торгували на ярмарках, иноді в окремих крамницях, або міняли їх на вал (просту вовну). Купували їх як багаті люди, котрі вистилали їми допівки або вішали на стінах по-над ліжками, так і вбогі люди, котрі устилали їми лави. Любили їх також военні того часу, так що були навіть якісь то офіцерські копи.

¹⁾ Исторія Руссовъ, 1846 р., 239.

²⁾ *Загорювскій*, Топографич. опис. Харьк. Намѣстн., 1788 р., 124.

Пізніш на коцарському промислові спинився В. В. Іванов. По його вказівці в 1814 р. в Харькові вироблено було до 26.000 коців, в 50-х роках вироблялось ще до 25.000 штук що-року, біля 3% усієї харьківської промисловости того часу ¹⁾).

Незабаром коцарство пішло на занепад; воно вдержувалось почасти тільки в Харькові на передмістях. В 1879 р. Іванов налічив усього 75 коцарок, з котрих тільки 25 робили цілий рік, а останні випадково в зімку; виробляли всього 4.000 штук на 22 тис. карб. Вовна подорожчала, фарби пішли гірші, які здебільшого почала давати фабрична промисловість. В 1902 р. Бабенко ледве знайшов одну стареньку коцарку на Холодній горі, котра теж покинула робити коци; верстак її валявся на горищі. По проханню Бабенка бабуся зібрала верстак та потрібне знаряддя і виткала де-кілька зразків коців. Зібраний струмент зо шматочками коців був на Етнографічній виставі в Харькові, докладно описаний Бабенком ²⁾, а теперішнім часом зберігається в Етнографічному музеї при Харьківським університеті.

В Полтавщині зрідка ще зустрічається коцарська промисловість, напр., в с. Сенжарах роблять ще рівні килими і з ворсою або коци (махрові), при чім одні бувають «счотні» — квітчасті з затінками, а другі просто квітчасті без переходу кольора ³⁾).

Зовсім перевелись на Слобожанщині селітряні заводи, або, як їх звали, майдани; по селах залишилися тільки кучі чорноземного селітряного перегною, або бурти.

¹⁾ «Статистич. Листокъ» за 1879 р.

²⁾ Бабенко, в «Вѣстн. Харьков. Истор.-Фил. Общества» за 1913 р., IX, 61—66.

³⁾ Пономаревъ, Обзоръ кустар. промысловъ Рос., 1902 р., 52.

В сорокових роках в Харківщині було до 70 майданів, які виробляли порох і здавали його на Шостенський пороховий завод ¹⁾. Над поліпшенням селітроварення трудився в початку XIX в. В. Н. Каразин, що збудував у Харкові університет. Іноді селітряники робили шкоду селянам, купаючи ями на вулицях, де було більше гною, і навіть в дворах. Так, в 1764 р. валковці скаржились, що шапар (управитель) пана Шидловського накопав такі ями в місті, що в нічну добу можна було в них впасти і убитись, а подекуди покопав у дворах під хатами ²⁾.

Зовсім також перевелось на Слобожанщині й чумацтво; колись воно було значне. Весною вранці рушала чумацька валка з села в далеку дорогу. Воли круторогі помалу тягли величезні дубові вози—мажі (татарські мажари). На возах були встромлені високі соснові гілочки, як спомин про рідну землю. Попереду з повагом йшов старий чумац—ватаг валки, знавець степових шляхів, потягуючи люльку; старим людям, що йшли на зустріч, він знімав шапку. Біля його йшло де-кілька чумаків з такими співами:

Ой, по горах сніги лежать,	Іди синку до домоньку,
По долинах води стоять,	Змию тобі головоньку!
А по шляхах маки цвітуть.	Ізмий, мати, сама собі,
То не маки, а чумаки—	Або моїй рідній сестрі.
З Криму йдуть, рибу везуть.	Мене змиють дрібні дощі,
Мати сина визнавала,	А росчешуть густі терни,
Да не узнала, викликала:	А просушить ясне сонце,
	А розкудрять буйні вітри ³⁾ .

¹⁾ Мочульскій, Воен.-статистич. обозр., 151.

²⁾ Трефилевъ, в „Сборн. Харьков. Истор.-Фил. О-ва“ за 1894 р., XI, 31.

³⁾ В. Пассекъ, Очерки Россіи, 1842 р., V, 143.

Чумаки ходили по всьому півдню добре їм відомими шляхами, жили здебільшого на просторі в степу, оминаючи міста, щоб менш тратитись в дорозі. Вони сміливо йшли степами і турбувались тільки, щоб для волів їх завжди був попас. А воликам і хазяїнам їх приходилось

Чумаки і чумацький віз—мажа.

попоходити не мало, іноді до 2.000 верстов за літо, а то й більш. Чумацька мажа забірала коло 40 пуд. товару; в дорозі часом в одній валці йшло до сотні таких маж. В залежності від водопою проходили вони за день до 30 верстов. В сорокових роках на Слобожанщині налічували до 3.000 чумаків з 1, 2 або 3 мажами кожний ¹⁾.

¹⁾ Мочульскій, Воен.-статистич. обзор., 137.

Вельми яскраву постать чумака кінця XVIII в. дав
Котляревський в «Енеїді» (II, §§ 59—60):

Один з троянської громади,
Насупившись, все мовчав
І, дослухавшись до поради,
Ціпком все землю колупав.
Це був пройдисвіт і непевний
І всім відьмам був родич кривний.
Упир і знахур — ворожбит;
Умів і трястю одшептати,
І кров християнську замовляти,
І добре знав греблі гатить.
Бував і в Шльонському з волами,
Не раз ходив за сіллю в Крим,
Тарані торгував возами,
Всі чумаки братались з ним.
Він так здавався і нікчемний,
Та був розумний, як письменний;
Слова так сипав, як горох.
Уже в чім, бач, порохувати,
Що розказати йому вже дати,
Ні в чім не був страхополох.

Цей художній нарис очевидно має зовсім побутове
реальне значіння. Чумак Котляревського не тільки ху-
джня, але й побутова постать, людина великого життєво-
вого досвіду, що була в різних країнах, знайома з
усякими пригодами, була на далекім півдні, в Криму,
і на далекім заході, в Шльонську (німецька Силезія), що
й надало чумакові авторитет знахура — ворожбита.

Аксаков в просторій розвідці про українські ярмарки
дав цікаве порівняння великоросів возчиків з українсь-

кими фурщиками, або чумаками. Возчики їздили в Великоросії кіньми, фурщики ходили на південь до Азовського моря на волах. Возчики їздили в зіму і в літку, а чумаки тільки в літку, щоб зімою не поцувати волів. Возчики в дорозі уживали по трактирах гарну страву за гроші, для коней своїх купували на постоялих сіно й овес, а фурщики ночували в полі, їли куліш, який сами ж і готували, волів своїх попасали здебільшого задарма на широкому шляху. Довгі дні чумаки скорочували піснями та казками.

Життя чумаків було тихе, поважне і богобоязливе. Через те і поезія, і мистецтво полюбили чумацтво і не раз звертались до нього, маюючи, як чумаки чвалали по безкрайому степу, в день в спеку, спочивали в ночі під проміннями місяця, а навкруги їх йшла в далечинь сіра тирса, або ковиль, та паслись тихенько воли круторогі. В дорозі чумак йшов весь чорний від дьогтю, з люлькою в зубах, та курникав пісню, а коли вертався додому, то вбірався в білу нову одежу, часом бенкетував з товаришами. Люди старі кажуть, що якимсь то такий чумак, добрий господарь, заможний, вернувшись додому (мешкав він у Барвінковій-Стінці), частував горілкою гостей, а потім над вечір підпилий пішов до церкви, став на криласі і, як робив раніш, почав співати; але коли дійшло до «Свѣте тихій», то він забув, що в церкві, та й затягнув веселую: «Світе тихій, край веселий — Барвінкова-Стінка, дешева горілка! Сюди риби!» Гукнув, як гукав дома, коли частував гостей.

Чумак бував ранній, що виходив до Великодня, і пізній, що виходив біля першої Пречистої; були чумаки кримські, які простували в Крим, в Азов, на Дон, і чумаки одеські, тільки фурщики, які ні соли, ні риби не привозили.

Чумацтвом годувалось багато народу. Тільки в Харків на водохрестний ярмарок в 1852 р. було привезено товару 3 мільйони пуд., а для цього треба було біля 100 тисяч фур, рахуючи на кожну фуру по 30 пуд.

Йшли чумаки ріжними шляхами, здебільшого Муравським, тим старим та довгим, що вів від Москви до Криму; йшли иноді Сагайдаком, який простягся в Слобожанщині й в Полтавщині поміж Пелом та Ворсклою; ходили й Ромоданом від Переяславу на Лубни, Зіньків та Гадяч.

Життя чумаків, їх мандрівки по степу, пригоди, вдачі й невдачі найшли собі яскравий вираз в численних піснях, в яких селяне довго кохались, зараз вже майже цілком забутих. Ходили про чумаків і ріжні прозові оповідання, казки, приказки, напр., така:

«Іде раз чумак у Крим та й пита батька: «Якого вам, тату, гостинця з дороги привезти?» — А ти, каже, сину, збирай недоїдочки та крихти, котрі зістаються після їжи, та посуши; мені й буде гостинець. От як виїхали, спершу у кожного було багато хліба, їли не жаліючи, а син все збірив крихти в торбинку. От і впало їм десь їхати через таке місце, що слобода три дні їхати; хліб весь вже і прикіньчили і купити ніде. Тоді згадали про торбинку з недоїдками та й прохарчувались три дні. Приїздить той чумак до-дому, батько й пита: «А що, сину, ти привіз того гостинця, що я казав?» — Ні, каже, тату, я усю дорогу збірив, та як вертались, то нам таке й таке случилось, ми і поїли. «Ну, дарма, це я тобі на те казав, що може в дорозі що з вами случиться, дак щоб був запас». (Із записів Грінченка).

В 80-х роках ще можна було знайти чимало старих людей, що колись чумакували. В «Харьков. Вѣдо-

мостях» за 1890 р., № 7, була цікава кореспонденція про чумацтво в Мурафі богодухівського повіту. Майже одночасно в 1884 р. я в Охтирщині в слоб. Боромлі знайшов чимало заможних старих людей, що чумакували, розпитав їх і написав про них в «Кіев. Старині» за 1884 р., в III кн., невеличку розвідку.

Цікаво, що усі чумаки в Боромлі були заможні хазяї хлібороби, люди рослі, кремезні. Де-хто покинув чумакування ще в 50-х роках, де-хто пізніш. Найбільш чумакували Лозовий і Гудим. Воли вони здебільшого купували на Полтавщині, добрі колеса для маж в селі Пушкарнім. На мажу клали до 50 пуд. В дорогу, коли йшли на Дон або в Крим, на харчі брали на обидва кінці на кожного чоловіка по мірці шона, по 2¹/₂ пуди сухарів, по 1¹/₂ пуди печеного хліба, по 20 хунтів гречаної й пшенишної муки на галушки і по 10 хунтів сала. Для себе ліків ніяких не брали, а для підлічування скоту брали синій камінь (купорос). На чотири пари волів було по наймиту. До чумаків у наймити иноді йшли сини заможних і поважних людей. Ціна наймитові була від Великодня до зімнього Миколи біля 10 карб. Бороменські чумаки бували далеко—в Москві, в Нижньому-Новгороді, в Севастополі, в Одесі. В Одесу возили здебільшого крейду, крупу, олію; привозили оливу, волоські горіхи. В Крим возили овес, а привозили сіль. Спогади про татар гарні, що це люди чесні й ласкаві. На Донщину з Боромлі возили «деревню», це б то осі, колеса, вила, а привозили звідтіль рибу. До Одеси з Боромлі йшли 6 тижнів, в Одесі мешкали один тиждень і на звороття йшло теж 6 тижнів. В Крим йшли 4 тижні. На дорогу в Крим бороменський чумаки тратив тільки один карбованець за переїзди через мости, за попас, за дьоготь і т. пн. Міс-

цями за попас нічого не брали, місцями брали з пари волів за день 2 або 4 коп., і тільки під Одесою брали вже дорого—25 коп. Взагалі дорога в Одесу та Москву обходилась дорожче. Заробіток був гарний, напр., за пуд соли в Криму платили 28 коп., а продавали дома по карбованцю. Старі чумаки прихильно згадували, як вони чвалали по степах; їх поважні оповідання були овіяні мяккою таємною ласкою, наче над ними тим часом проносився тихомовний ґеній давніх літ. Особливо це почувалось в оповіданні старенького дідуса Свічкаря, як він раз над вечір побачив в степу над ставочком двох кремезних дідів, що повилазили наверх, а як тільки вони побачили людей, то мершій сховалися на дно.

Зникло зовсім ще невеличке, але дуже гарне старе українське ремесло—сукання церковних свічок. Богобоязливі люди, що мали свої пасіки, самохіть лили свічі для Божого дому, з гарними нарізами по воску, кружечками, хрестами і т. ин.; для себе робили і людям і продавали самим церквам. Коли духовенство позаводило свої свічні заводи, то воно монополізувало увесь свічний прибуток тільки для церковної скриньки і на користь самому духовенству. Приватним людям заборонено було продавати свічки, що незабаром знищило увесь промисел. В 1902 р. в слоб. Боромлі охтирського повіту, з дуже численною людністю, з 4-ма церквами, жила ще одна старенька бабуса, що по старовині сукала церковні свічі¹⁾.

Взагалі від українського народу що до його добробуту, життя, промисловости за два з лишком останні віки тільки й знали, що одбірали та одбірали; московські

¹⁾ Колекція цих свічок є в Етнографічному музеї при Харківському університеті.

патріархи і так званий пізнійший „святїйший“ (!) синод одібрали у нього церкву, владик, попів, друкарні, школи; царській уряд одібрав землю, козацькі полки і бажав відняти навіть мову та Святе Письмо; залізниці, фабрики й заводи знищили його чумацтво, коцарство, ліси, сінокоси, ниви. Архирей привлащили собі святі икони, свічки, проскури. А що вони давали? Презирство тільки та ганьбу та розвели ріжних капіталістичних левіафанів з нікчемною робітницькою платою. Життя ж не терпить пустого місця. І замість занепавших або цілком загибших ремесл та промисловости виникли нові, дуже міцні, але з тою великою одміною, лихою для України, що нові підприємства міцні й могутні народились на користь дуків-багачів. Нові промисловости витворені могутнім капіталом, тоді як старі були суто народні, обслуговували широкі верстви громадянства. Над усім і всіма узяти верха фабрики, заводи, банки, збудовані на особистих інтересах. Тільки в останні роки стали можливими кооперації, які теперішнім часом і поширюються швидко по містах і селах України. Подекуди кооперативний рух став посувати наперед і українську народню освіту.

З нових промислів є три могутніх, з великими капіталами та великим економічним значінням для усієї Росії, особливо ж для України, як головні її сучасні промислові скарби—кам'яновугільна, металургічна та цукроварна. Осередком перших двох з'являється Катеринославщина, осередком останньої—Київщина та Слобожанщина.

Що до участі України в кам'яновугільній промисловості цілої Росії, то за десятиліття 1900—1909 роки Україна дала 71,13% усієї продукції кам'яного вугля в Європейській Росії і 67,37% продукції цілої Росії—

Європейської та Азійської. В 1910 р. участь України в загально-російській продукції зростає ще більш—до 67,44%. Окрім того за останнє десятиліття на Україні дуже розвинулась продукція коксу. Досить зазначити, що в п'ятилітті 1900—1904 роки на Україні що-року вироблялось по 124,99 мил. пуд. коксу, а за п'ятиліття 1905—1909 роки—вже по 152,16 мил. пуд., отже продукція зростає на 21,74%. Інші райони Росії не мають ніякого значіння в справі добування коксу в порівнянні з Україною. До гірничої промисловості належить також продукція брикетів (пресованого кам'яного вугля). Ця галузь промисловості сконцентрована була до 1910 р. виключно на Україні ¹⁾.

Залізорудна промисловість на Україні теж дуже велика, хоч і обмежується вона майже тільки одним районом Кривого-Рогу на Катеринославщині. В 1908 р., напр., тутечки було 85 рудників; в роботі було 56, які виробили в цім році 222,498,684 пуди залізної руди. На продаж пішло 212 мил., які поділяні були так, що українським заводам пішло 163¹/₂ мил., польським біля 15 мил. і за кордон 34¹/₂ мил. На здобуванні руди в 1908 р. працювало біля 10 тис. робочих. Дослідами 1908 р. вияснено, що Криворожський район має ще багаті запаси руди, почасти не знайдені й не зареєстровані.

Цукроварство на Україні займає теж поважне місце. В 1912 р., напр., під буряками було 507 тисяч десятин, як то на Волині в круглих числах біля 34 тис., на Київщині—191¹/₂ тис., Поділлі—140¹/₂ тис., Херсонщині—11 тис., Полтавщині—23 тис., Харківщині—74 тис. і Чернігівщині—32¹/₂ тис. З усіх 282 цукроварень в Росії на самій Україні було 194, як то: на Волині—16.

¹⁾ «Отчетъ Совѣта Съѣзда горнопромышл. Юга Россіи» за 1910 р.

Київщині—74, Поділлі—52, Херсонщині—2, Полтавщині—11, Харківщині—28 і Чернігівщині—11. Вироблено було за рік цукрового піску біля 19 мил. пуд. і рафінаду—1 мил. 200 пуд. На одній Слобожанщині пішло в продаж 7¹/₂ мил. пуд. ¹).

На осінь припадають «бурякові жнива», як подекуди звуть копку буряків жінками й дівчатами. Ці жнива дають селянам значний заробіток. Багато хазяїнів, що сами засівають землю буряками і потім продають їх заводам. В Харківщині цукроварство дуже поширено в трьох повітах—сумському, охтирському та богодухівському. Найбільші, головні заводи належать Кенігу та Харитоненку—королям цукроварства, як часом звуть їх в пресі.

Поруч з корисною стороною цукроварства треба зазначити і шкодливу—поганий вплив його на селянське жіноцтво в двох напрямках: псування їх здоровля через роботу в холодні осінні дні, від чого вони часто хоріють, і псування їх чести распустними приказчиками. Років двадцять тому назад Василь Пилипець, що жив в Охтирщині і добре знав обставини народнього життя, написав віршами цілу поему «Вівчарь», в якій описав жіноцьку роботу на цукроварнях і распусту дівчат.

З нових промислів звертають на себе увагу ще птахівницький та яйцевий. Птахівництво завжди грало чималу роллю в хазяйстві хлібороба. Ще за старі часи птиці по дворах було безліч за-для дешевого зерна. У Щогольова в віршові «Покинутий хутір» колись «на вигоні од птиці тільки мріло». Але згодом всього поменшало—«без призору заплив мулом став, підгнівший млин молоти перестав, бджола в ліси далеко заметіла і птиця більш по вигону не мріла». Але птиця смачна річ, та й

¹) „Рада“ за 1913 р., № 137.

ячко теж для усякої страви потрібно. Незабаром за-
можні чужинці стали купувати на Україні і те й друге
і везти до себе за кордон; з протягом часу почались
промислове птахівництво і яйцевий збут за кордон.

Одних тільки яець вивезено було в 1902 та 1905
роках в таких числах:

Місцевість	в 1902 р.	в 1905 р.	за кордон в 1905 р.
1. Харківщина . . .	403 тис. пуд.	893 тис. пуд.	889 тис. пуд.
2. Поділля . . .	707 „ „	713 „ „	682 „ „
3. Київщина . . .	531 „ „	560 „ „	560 „ „
4. Полтавщина . . .	347 „ „	373 „ „	357 „ „
5. Волинь . . .	328 „ „	364 „ „	358 „ „
6. Катеринославщина	125 „ „	313 „ „	309 „ „
7. Херсонщина . . .	356 „ „	259 „ „	252 „ „
8. Таврія	172 „ „	150 „ „	150 „ „
9. Чернігівщина . . .	118 „ „	95 „ „	93 „ „
Разом . . .	3.037 тис. пуд.	3.720 тис. пуд.	3.650 тис. пуд.

Виходить, таким чином, що за кордон пішло 90%
усього числа яець, вивезених з України. Здебільше дала
Харківщина. Взагалі Харківщина тут проявила ве-
ликий зріст що до вивозу, бо за 2 роки вивіз переско-
чив з 403 тис. пуд. аж до 893 тис. пуд. Заробіток
очевидно не малий; але все ж таки становище промисла
кепське. В 1906 р. Харківщина продала 1.250.690 штук
курей на 500.276 карб. Яйця й кури йшли на чужину,
часом на шкоду своєму краю, в наживу більш хижим
спекулянтам, шибаям, скупщикам ніж селянству взагалі
«У Харківщині,—якось писали в «Новому Времені»,—
працюють тисячі скупщиків; вони щоденно нишпорять
по селах і хуторах, заглядають з хати в хату, силкую-
чись усякими засобами забрати у господині останній де-
сяток яець або курку» ¹⁾).

¹⁾ *Гестер*, в „Літер.-Наук. Вістн.“ за 1909 р., XII, 470.

Перегляд сучасної промисловости показує, що економічні стосунки України з Великоросією, Польщею та Німеччиною все збільшувались. Залежність Великоросії від України величезна. Україна була для Великоросії не тільки житницею, а й складом м'яса, залізної руди, кам'яного вугля, сталі, чавуна, буряка, цукру ¹⁾. Окрім того Україна для Великоросії до війни з німцями мала велике значіння, як найбільший і найвигодніший ринок для продуктів великоросійської обробляючої промисловости ²⁾.

¹⁾ *Гехтер*, Ів., 301.

²⁾ *Стасюк*, в «Записках Укр. Наук. Тов. в Києві» за 1911 р., XI, 87.

Торговля. Ярмарки. Шибай-котолупи.

УКРАЇНЦІ ніколи не мали нахилу або хисту до торгівлі. Завжди люди інших націй вихоплювали у них найбільш ласі шматки—в старовину греки, пізніш жиди та великороси. Важкі на під'йом хлібороби, люди чесні, з великим почуттям справедливості українці не кидались на великий барिश. Зрідка в голодні роки, правда, і поміж українцями траплялись великі жаднюги спекулянти, що поспішали скористувати народне лихо: задержували на складах хліб, щоб дорожче його продати, але таких людей ганьбили прилюдно в церкві і не було їм пошани. В теперішній час під впливом загальної розрухи, війни, грабіжів і в селах, особливо передмістних, пішло велике шахрайство і ганебна спекуляція, з такою жадністю до грошей, хоч би там нікчемних папірових „керенок“, що усе—навіть жінки кинулись баришувати, спекулювати, з брехнею та різними хитрощами. Народня мораль швидко йде на занепад.

В старі часи торговля йшла потихеньку. Ще Загородський в 1788 р. означив, що вона у слобожан „второй руки“; кохаючись найбільш у хліборобстві та ремесництві, слобожане не дуже брались до торгівлі. Торговля була здебільшого „домовная, располагаемая болѣе къ пристойному пропитанію, а не къ обогащенію“. ¹⁾

¹⁾ *Загородський*, Топографич. опис. Харьков. Намѣстн., 3-те вид. 1888 р., 20.

Брак торгової діяльності українців здебільшого поясняли їх лінощами; але це не зовсім так: було почасти лінивство, та воно ж не помішало українцям вельми поширити чумацтво, і лінивство не було таким уже великим, як то часто-густо здавалось ріжним урядовцям та поверховим письменникам—публіцистам. Якось то один вельможний пан губернатор, князь Куракин, та запитав другого пана українця, що його робити, щоб українці не

Я р м а р о к.

були такими лінивими, то український панок відповів: „Та чи вони вже такі лінивi? Та чи бачила ваша ясно-вельможність де поле не оброблене, ниву не запахану, копи не зведені? Це ж велика їх робота“.

Чимале значіння в економічному побуті Слобожанщини мали ярмарки. Були великі ярмарки в головних містах—Харькові, Сумах, Ромнах, Полтаві, що тяглися по цілому тижневі або й місяцю, і маленькі по селах зви-

чайно на один день якогось церковного свята. Головних ярмарків було 10, які вкупі робили один круг. Були такі крамарі, що поспівали на усі 10 ярмарків, а це на рік давало 2.405 верстов. Самим крайнім на північ був ярмарок в Кролевці; крайніми південними—харківські; крайнім західнім—ярмарок в Єлисаветі. В цім крузі були ще ярмарки в Ромнах та в Полтаві. З протягом часу, коли Україну прорізали залізниці, великі ярмарки перевелись ні на що і зникли. Вдержались тільки маленькі ярмарки по селах ¹⁾).

На ярмарки найзжало багато купців з Великоросії, траплялись навіть купці з Німеччини—з Гданська (Данцига) та Любека. Великоруські купці з Калуги, Єльця, Тули і др. міст часом осідали в українських містах; шибай, дріб'язкові крамарі, і офені з Володимирської губернії часто приписувались до міщан. Таким чином в головних ярмаркових містах набралось чимало заможного великоруського купецтва. Жідам було заборонено торгувати і селитись в Слобожанщині, через те в старі часи їх було обмаль.

Перш чимало товару йшло з Заходу, потім в XIX в.—здебільшого з московського мануфактурного району. Раніше йшли, напр., сіножатні коси з Граца, сукна—з Бреславля, шовки та оксамити—з Венеції й Туреччини.

З місцевих ярмарків найбільшу вагу мав харківський водохрестний, роменський, потім полтавський об Іллі і сумський введеньський. Водохрестний ярмарок в Харкові тягся увесь січень місяць; біля сотні тисяч саней насовувалось з ріжним крамом ²⁾).

¹⁾ Докладно про великі й малі слободські ярмарки див. в спеціальній розвідці проф. Д. І. Багалія в «Харьков. Сборн.» при Харьків. Календарі на 1888 р.

²⁾ Аксаковъ, Укр. ярмарки, в «Русск. Бесѣдѣ» за 1858 р., II, 111.

Цікаве порівняння великоруського купця з українським крамарем зробив Ів. Аксаков в 1858 р.:

„Великорусскій купецъ соединяетъ въ себѣ жадность къ деньгамъ съ расположеніемъ къ мотовству. Онъ не запираетъ доходо́въ въ дѣдовскій сундукъ, но или пускаетъ ихъ въ оборотъ для увеличенія своего капитала и торговли, или употребляетъ ихъ для доставленія себѣ разныхъ удобствъ и пріятностей жизни, разумѣтся, съ купеческой точки зрѣнія, напр., любить щеголять лошадьми, упряжью, экипажемъ, охотно строить дома.... Этой черты нѣтъ въ малорусскомъ купцѣ. Его бережливость похожа на скарденость; богатый прикидывается бѣднякомъ, довольствуется маленькимъ домикомъ. Другое существенное различіе между великорусскимъ и украинскимъ купцомъ заключается въ способѣ торговли. Українецъ почти никогда не торгуется, а держится при продажѣ одной опредѣленной цѣны, которая, разумѣтся, обусловливается торговыми обстоятельствами, но, большей частью, назначается съ честной умѣренностью. «Что стоитъ вещь?» наприкладъ гусь, спрашиваете вы.—Тридцять шагів (около 30 коп.), отвѣчаєть українець. «Бери гривенникъ», говорите вы, по русской привычкѣ торговаться.—І то гроші! отвѣчаєть спокійно українець и отворачивается въ сторону. Напротивъ того, великорусскій торговецъ тотчасъ распознаетъ своего покупателя по платью, по рѣчи, по приѣму, и одному скидываетъ, а съ другого сдеретъ».

Що до ярмаркових цін в XVIII в., то вони були навдивовиж малі, особливо на рибу, яку чумаки привозили з Дону. Напр., пуд свіжої осетрини—3 карб., солоні—1 карб. 50 к., кав'яру за пуд 6 карб. найкращого, свіжого, а солоний кав'яр по 2 карб. за пуд. Колоніальні товари і мануфактура були дорогі; сукно від

70 коп. до 5 карб. за аршин, бархат від 2 карб 50 к. до 5 карб., чай від 1 до 2 карб. за хунт, кава— 9—11 карб. за пуд, цукор 10—11 карб. за пуд¹⁾).

В Харькові славився троїцький ярмарок, який звали панським, бо навозили найбільш вовни з панських маєтків; потім ярмарок об Пречистій, на який насувало багато чумацтва з рибою, кав'яром, сіллю; особливо ж славився водохрестний ярмарок в січні—веселі часи старого життя харківців. На водохрестний ярмарок довгими рядами простягались крамниці вздовж усієї Павловської площі, повнісенські усякого товару; а купецтво гучно бенкетувало по трактирах. Соханська в своїх споминах про старе харківське життя пригадує, що архирейські півчі за добрі карбованці співали по трактирах пісні українські. «Купцы,—каже Соханська,—были удивлены и поражены новымъ неиспытаннымъ очарованіемъ и выражали свой восторгъ всѣми обычными и необычными приемами, доходя до умиленія»²⁾).

На ярмарку об Пречистій крамарі росташовувались над річкою Лопаню там, де тепер овочевий ряд. Наїзжало багато кримської татарви на верблюдах з величезними мажарами, з яблуками та виноградом. Верблюдів становили тут же поміж лавками, щоб вони не лякали коней³⁾).

На ґрунті офіційльних вказівок відомо, що в 1854 р. в Харьківській губернії налічували 425 ярмарків, у Полтавській—372, в той час, коли, напр., в Володимирській їх було усього 9.

Дуже докладно і яскраво описаний селянський ярмарок в оповіданні Квітки-Основ'яненка «Салдатський пат-

¹⁾ *Багалій*, в «Харьков. Сборн.» 1888 р., 172.

²⁾ *Соханская*, в «Гражданин» за 1872 р., 1, 4, 5 (Додат.).

³⁾ Мої спогади за дитячі роки життя в Харькові.

рет»: «Таки куди оком не глянеш, то усе люди, усе люди, як сарана у полі. І чого то не понаносили або не понавозили,—такий ярмарок, неначе в Харькові об Пречистій: усякого товару, якого тільки подумаєш, усе є. Чи груш? Так і на возах груші, і в мішках груші, і купами груші... А там Москва з лаптями та з ликами; були в них і миски, і ложки, і тарілки розмальовані, були і решета, і ночовки, діжі, лопати, сівці, черевики, чоботи з підковами і німецькі, тільки гвіздочками попідбивувані. Тут суздальці з богами та з книжками завалящими, а побіля їх сластьонниця з грубою, вціпне тіста та на сковороду у-в олію, аж шкварчить. Тут же біля неї терта кабака і тютюн у папушах, а там залізний товар, підковки, гвіздочки, сокири, підіски, ухналі і все, чого треба. А тут вже лавки з красним товаром для панів: струковатий перець на нитках, родзинки, фіґи, цибуля, усякі сливи, горіхи, мило, медянички, свічки, тараня, ще по весні з Дону навезеная, і суха, і солоня, кав'яр, оселедці, яловичина, ніжки, шпильки, голки, гапlickи і для нашого брата свитина. Дьоготь і в шерітвасах і в мазницях, продавались і самі квачі, а побіля їх стояли бублики, буханці, горохвяники, гречаники, носили у ночовочках печеню, шматками покраяну, на скільки тобі треба, стільки і бери. А там купами капуста, буряки, морква огородня, а хатньої (лайка) наші жінки не продають, держуть про нужду на нашу голову—цур їй! Тут же був хрін, ріпа, картохлі, що вже швидко хліб святий з світа Божого зженуть. А тут з Водолаги горшки, кахлі, миски, покрішки, глечики, кухлики... та я ж кажу: нема того на світі, чого не було на ярмарку, і як би грошей до сина, то накупив би усього та і їв би цілісінвкий год. А що ще обіддя, коліс, віх, двійла,

люшні! Були і свити простого уразівського і мильного сукна, були кожухи, усякі пояси, шапки і козацькі, і каплоухі. Був і дівчачий товар: стрічки, скіндячки, серги, баєві юпки, плахти, шиті рукава і хустки, жіноцькі: очіпки, серпанки, запаски, кораблики, рушники і шиті і з мережками, щітки, гребні, днища, веретена, сіль товчена, глина жовта, запонки голов'яні: перстні, черевики. А промеж такої пропасти товару що то народу було!... Той купує, той торгує, той божиться, той приціняється, той спорить, той товариство склика, той на жіяку гука, ті лаються, ті йдуть могоричі запивати, жіноцтво щечече, усі разом розказують і ні одна не слухає, старці співають Лазаря, кобили ржуть, колеса скриплять, той возом їде та кричить—по глину! по глину!, а на зустріч йому викрикує—по горшки! по горшки!... усюди гомонять, кричать, стукотять, як у млині, коли на всі меле і товче».

Окремю галузь торговців складали шибай, або котолупи. На Україні головним кодлом шибайв здавна була слоб. Рашівка гадячського повіту на Полтавщині. Вони складали артілі або товариства з 6 або з 8 чоловік, які й рушали в дорогу; іноді з'їзжаючись, обмірковували справу і їхали так іноді до Азовського та Чорного морів через усю Україну. О половині ХІХ в. в Рашівці налічували біля тисячі крамарів—котолупів.

Блукання по світу з метою дріб'язкового крамарства псувало шибайв. Людина добре освідомлена дає таку відозву про шибайв—котолупів: „Видержують конкуренцію з місцевими крамарями й покупцями збіжжя тільки заможніші; біднота ж, дякуючи страшній експлуатації крамарів, які позичають їй гроші, або дають крам, через мізерність свого підприємства залазить в борги, за які їй ча-

сто-густо доводиться збуватися навіть своєї хати. Багато козаків-щетинників навіть землю свою проторгували, одбилися від хліборобства і мають сумне становище. Тепер багато молоді замість того, щоб іти „по щетину“, йдуть на шахти та заводи. Здається, людина, блукаючи по світах, повинна була б набратися розуму. Але навпаки. Навряд чи можна де-інде зустріти таке дикунство, як у шибайв. Блукаючи по світах і зустрічаючись з ріжним людом, щетинники переймають більше шкодливого ніж доброго. Простота звичаїв пропала зовсім; торгівля наклала на них огидне тавро. Парубоцтво часто останню копійчину витрачає на панське убрання: „співжаки“, чоботи, дорогі чумарки, в чому вони бачуть прояву шляхетности і своєрідної культурности. Разом з тим рідко де можна зустріти таку велику розбещеність молоді. Так, коли на вулицях парубки бились раніш тільки кулаками та киями, то тепер завелись уже такі речі, як фінські ножі, щіпки залізні, залізні наручники та инш. Вся ця зброя пускається в хід в святкові ночі і взагалі під час гулянок“ ¹⁾.

1) „Рада“ за 1912 р., № 95.

VI.

Від колиски до могили.

ВАГІТНА жінка повинна стерегтись не тільки від того, що їй без сумніву шкодить, але з народнього погляду часто-густо й від таких подій, які не мають розумного обґрунтування, напр., не дивитись на жаб, на калік, не переступати й не топтати віника або деркача. „Ти б, молодице, не топтала деркача: не годиться, гріх“,—казали одній жінці, а вона відповідала: „Таке! хто заміча, той і одвіча“. Але коли прийшло важке родиво, то вона мусіла була вклонитися віникові ¹⁾.

Звичайно перед пологом вагітна жінка ховається, щоб люди менш знали. В хаті одмикаються усі замки, на одежі ростьобують усі застьяжки, щоб породіллі було легше.

Пупець у хлопчика одрізують на сокирі, щоб з його вийшов майстер, у дівчинки—на гребні, щоб пряха була. „Місце“ посипають житом і закопують в хаті. Коли дитина родиться мертва, то її ховають в хаті під столом або під порогом, або на току, де стоги ставлять, „на поду“, позаяк перші снопи кладуть навхрест і місце на поді таким чином освячується.

Коли дитина здорова, то незабаром її хрестять. Баба-повитуха передає її кумові і говорить: „Нате вам новорожденне, а нам принесіть молитвенне й хрещене“. Кум передає дитину кумі, і йдуть до церкви хрестини правити.

¹⁾ Жизнь и творч. крест. Харьк. губ., 1898 р., I, 209.

Після хрестин вертаються до-дому. Кум з кумою сідають на покуті. Дитину дають матері з доброзичливими примовками. Приходять гості—жонаті й заміжні—і справляють хрестини. Хазяїн частує кумів горілкою і бризкає нею під стелю, щоб дитина виросла та підскакувала.

Днів через два бувають зливки, або рай. Приходять тільки баби. На стіл кладуть хліб і сіль. Повитуха непочатою водою, це б то узятою вранці до схід сонця, обмива породіллі обличчя й руки, щоб ніхто не з'урочив, і груди, щоб був покорм.

Поміж кумом та кумою, породілею і бабою-повитухою звичайно встановляються добрі відносини. Жінка ходить до своєї баби в свята в гості з подарунками.

Коли пройде рік, то буває постриг дитини на кожусі вовною наверх. Волосся ховають в тину, щоб кучерявий був, або в коров'ячий кіз'як, щоб чорнявий був; так тепер з'ясовують звичай, в ґрунті котрого криється инша мета—щоб яка зла личина не знайшла волосся на шкоду дитині.

Звичаї зливок і постригу дуже старі й поширені не тільки на Україні, але й на Московщині, де були за старі часи навіть у бояр та царів. Перший звичай має значіння очищення, а другий—офіри або жертви богам (*pars pro toto*).

Життя дитини поширяється повагом. Спершу його держуть в пелюшках в колісці. Мати співає над ним любязні, чулі пісні. Під ці пісні в звуках рідної української мови просипаються й ростуть перші думки та почуття людини,—святе діло мати і святе діло рідна мова!

Колискові пісні занадто прості, мняякі, цілком пристосовані до перших проміннів розуму в дитини. Здебільшого мати або сестричка співають про kota—воркота:

Коте сірий,	Дамо тобі сала,
Коте білий,	Щоб дитина спала,
Коте волохатий,	Будем бити по лапках,
Да ходи до хати	Щоб не ходив по лавках,
Дитиночку қолихати,	Щоб не скидав кружечків,
Дамо тобі папи (хліба)	Щоб не з'їдав вершечків.
Да у твої лапи,	

Колискові пісні з котиком легко пристосовуються до кожної дитини, часом з доброю наукою, напр.:

А-а, коточок,	Не вчися, коте, красти,
Украв у баби клубочок,	А учись робить,
Да поніс до Галі,	Черевки шити,
Положив на лаві.	Та не дорогії—
Стала Галя ката бить:	По три золотії.

Діти, як тільки піднялись на ноги, йдуть на вулицю. Зімою вони сидять по запічках, або в куточку грають в крейماشки, в палочки, а тільки пригріло сонечко—вони мерщій на вулицю, збіраються до купи і ведуть іграшки. Играшок безліч: з м'ячем, з палками, з джгутом, камінцями, в свинки, гилки, скраклі, комарь, городок, стінки, ярки, бабки, деркач, крам, дуб, мак, квач, кузмерки (жмурки), кішка й мишка, гуси, краски, просо, дударь, дрібушечки та инш.

Чимало іграшок проходить зо співами, напр., гра в дударя. Хлопчик лежить, а круг його танцюють хлопчики й дівчата, співаючи:

Захворав наш дударь, занедужав,
 Та пішли баби зілля рвати,
 Трой-зілля рвати, дударя купати.
 Та уж наш дударь та рученьку підняв.
 Та уж наш дударь та і другу підняв,

Та уж наш дударь і ніженьку підняв,
Та уж наш дударь і головку підняв,
Та уж наш дударь і зовсім устав.
Ой, ходімо, подивимось, як старі баби скачуть.
Отак баби скачуть, отак баби пляшуть
Згорбившись, зажмурившись.

Перші три вірші повторюються кожний раз при словах «та уж наш дударь», і за кожним разом хлопчик-дударь підніма руку, ногу, голову і т. д.

Або гра в мака. Маленькі дівчатка, узявшись за руки, ведуть круг, а посередині його сидить одна. Співають:

Соловечку сватку, сватку,
Чи бував же ти в садку, в садку?
Чи видав, як сіють мак?

Дівчинка, що сидить, показує руками, як мак сіють. Далі співають знов «Соловечку»..., тільки змінюють слова: «Чи видав ти, як мак рвуть? Чи видав ти, як мак їдять?», а дівчинка усе показує руками ¹⁾.

Коли діти стануть дорослими парубками та дівчатами, то починаються так звані «вулиці» — в літку, «вечерниці» або «досвітки» — в зімку. Молодіж збирається в хаті якої-небудь вдови, співають, жартують. Ці зібрання часом бувають шкодливі. Вже в старовину, як видно з оповіданнів Квітки-Основ'яненка, напр., з його «Маруся», поважні батьки не пускали дочок на вечерниці; пізніш — в умовах нового життя з ганебними впливами фабрик, заводів та салдаччини, вечерниці не викликають ухвали з боку людей, що ознайомились з ними, особливо в передмістних селах ²⁾.

¹⁾ *Івановъ*, Игры крест. дѣтей, 76, 70.

²⁾ «Южный Край» за 1881 р., № 44 (Передмістя), 1888 р., № 2474 (Зміїв), 1889 р., № 2780 (Котельва) — погані відозви.

Звичай скликати вечерниці від дорослих переняли місцями підлітки, що зовсім погано, бо вони призвикають до горілки; часом бувають зовсім ганебні речі від таких недолітніх вечерниць. Раз в суді була навіть карма справа, як хлопчики бігли з шинку з горілкою, а парубки побили їх дрючками й одняли собі пляшки.

Весілля на Слобожанщині здавна звернуло на себе увагу етнографів, драматургів, художників і вчених. В літературі є безліч описів весілля, особливо пісень. Слобожанщина сама по собі має стільки описів весілля, як ні одної іншої галузі її побуту. Найстаріший опис, зроблений Калиновським в 1786 р., відноситься до Слобожанщини. Дуже повні описи слободського весілля знаходяться в оповіданнях Квітки. Десятки описів весілля можна знайти в «Жизнь и творчество крестьянъ Харьков. губ.» 1898 р.

На Слобожанщині записані не тільки пісні, а й звичаї та прислів'я, злучені з весіллям.

Шлюб залежить від суда Божого— „суженого конем не об'їдеш“, але й люди повинні тут доглядати. Женитися треба рано. „Хто рано жениться, ніколи не кається“, але женитися треба з обережністю. „Жениться—не напасть, та як би оженившись не пропасть.“ „Є каяття, та нема вороття“. Дівкам не слід засижуватися. „З Богом, Параско, коли люди трапились“ „Хоч за старця, аби не остаться“. Позаяк вінчаються здебільшого в осени біля Покрови, то дівчина просить в пісні Пресв. Богородицю покрити її хоч ганчіркою, аби не зостатись дівкою. Батько дає синові пораду вибрати молоду обережно:

Не уважай, пане брате, Ово пойди, питай люди,
Чи головонька гладка, Чи у неї хатка.

Не уважай, пане брате, Оно пойді, питай люди,
Чи гладко в таночку ходить, Чи сорочку зробить.

Українське весілля досі заховало значіння великої родинної драми і справляється воно з такою повнотою, якої нема у других слов'янських народів. Усі частини цієї драми добре розвинуті. По складу українське весілля відповідає класичним—грецькому та римському, особливо наближається по змісту й ході до римського ритуалу, так що їх сміло можна поставити поруч по цільности усієї справи. Йде воно таким чином: 1) молодий через старостів наче б то купує молоду; 2) торг за дівчину, плата батькові, заручини; 3) молодій розчісують косу; 4) на молоду надівають очіпок, очепини; 5) перед весіллям дівчата гадають; 6) молодих садовлять на кожух; 7) молодих водять круг стола, діжи, або короває; 8) вгощання короваєм; 9) весільний бенкет; 10) зв'язування рук молодим; 11) обливання водою біля колодязя; 12) зустріч молодих зо свічкою; 13) привітання від малого хлопця; 14) веселі пісні, побажання молодим; 15) кидання на молодих зерна; 16) комора, весільне ліжко; 17) перезва.

Починається весілля звичайно промовами сватів. Мати, побачивши сватів, каже дочці: «Ох, вже старости приїхали! Вийди з хати». Входять сторости—2 чоловіка з палічками в руках, знімають шапки, низько кланяються і кажуть:

Свати. А пустіть, будьте ласкаві, в хату, кланяємось вам, свате, хлібом-сіллю. (Дають хліб).

Батько й мати. Спасибі за хліб, за сіль. Сідайте.

Свати. Ми прийшли до вас шукати куниці, що ховається під солом'яні копиці. (Входить дівчина і, наче засоромившись, стає коло печи й колує її).

Батько. Бачите, ловці-молодці, що ви наробили: мене з жінкою засмутили, дочку пристидили, що скоро піч зовсім повалить. Так ось що ми зробимо: доброго слова не цураємось, а щоб ви нас не порочили за те, що ми передержуєм куницю—красную дівцию, то ми вас перев'яжемо і тоді усе добре вам скажемо. Дочко! прийшла черга і нам до прикладу казати, годі піч колупати, а чи нема чим цих ловців-молодців пов'язати? (Дочка мовчить, колупає піч).

Мати. Чи чуєш, що батько каже? Йди, та давай чим людей перев'язати! А може нічого не придбала, та з сорому піч колупаєш? Не вмiла матери слухати, не вчилася прясти, не зробила рушників?

(Дівчина йде в кімнату і виносить звідтіль на тарільці два вишитих, хрест на хрест положених, рушника, кладе їх на хлібові, вклоняється й цілує руку у батька та у неньки, потім оперезує рушниками сватів. Свати вклоняються і кажуть:)

Свати. Спасибі батькові й матері, що свою доню рано будили і доброму ділу вчили. Спасибі й дівочці, що рано вставала, тонко пряла і гарні рушники придбала. (Входить молодий. Дівчина виносить червону хустку).

Батько. Цьому, дочко, сама чіпляй, за пояс хустку затикай, та до себе притягай, та слухай його, та шануй. (Дівчина дарує хустку. Старі починають частувати гостей).

1-й сват (хвалить горілку і каже другому): А ну, товаришу, сиробуй ти, та скажи, чи пили ми таке у Туреччині, або у Німеччині?

Батько. Кушайте на здоров'ячко! Ішла баба від ляхів, та несла здоров'я сім міхів, так ми у неї купили, сім рублів заплатили, та в цю горілочку положили.

(Входять дівчата, дружки).

Дівчата (співають):

Обмітайте двори, Срібні блюдечки,
Застилайте столи, Золоті мисочки,
Кладіте ложечки, От ідуть дружечки!

Мати. Сідайте, дружечки, мої голубочки! (Садять їх біля молодого та молодого).

Дівчата (співають):

Ламліте роженьку, На двір танцювати,
Стеліть дороженьку, З скрипками, цимбалами,
Щоб мняко ступати, З хорошими боярами.

(Входять бояри, хлопці—де-котрі з музикантами і починають грати й танцювати).

Засватана дівчина співає:

Коли б я знала, Щоб були білі
Коли б відала, Для свекорка старенького,
Що засватана буду, Для приходу його...
Мила б стіни,

А рідня молодого співає таку пісню:

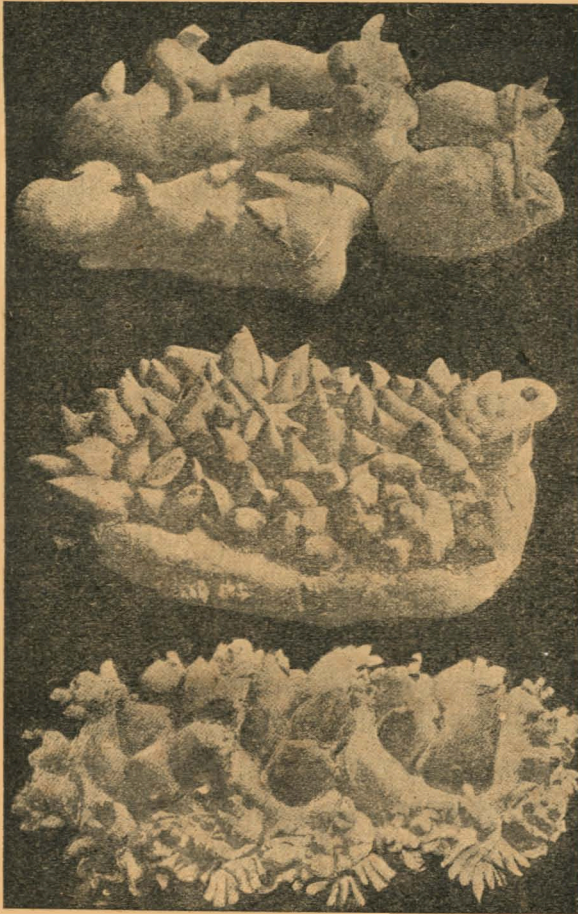
Дай нам, Боже, в добрий час, Звеселися, родино,
Як у людей, так у нас, Щоб нам жито родило.
І щасливу годину.

Коли молодого садять на покуті на так званий посад, то співають:

Слала зоря до місяця: Зрадується звір у полі,
Ой, місяцю товаришу, Зрадується гость у дорозі.
Не заходь ти раній мене, Слала Мар'я до Івана:
Зайдемо обое разом, Ой, Іване, мій сужений,
Освіtimo небо і землю, Не сідай ти на посаду,

На посаду раній мене,
Сядемо обое разом,
Звеселимо ми два двори:

Ой, первий двір—батька
твого,
А другий двір—батька мого.

К о р о в а ї.

Велике число пісень відноситься до весільного хліба — короваю, який колись був жертвою богам. Напр.:

Марусина мати Сусід своїх просить:
По сусідоньцям ходить, Да сусідоньки мої,

Прибудьте до мене,
Та до моєї хати,

Та до мого дитяти
Коровай бгати.

Печуть коровай з учтою, пишно і велично, піднімають діжу до стелі, стукають по печі і т. инш. При цьому співають такі пісні:

Поставив староста на столі свічку:
Гори, гори, свічечко, аж до півночі,
Доки наша піч коровай не спече.

* *
* *

Піч наша регоче, А припічок усміхається,
Короваю хоче, Короваю сподівається.

* *
* *

Ой, коровай, коровай, Фаску масла ярових коров,
Багато до тебе кошту треба: Копу яець молодих курей,
Корець муки пшенишної, Гарнець соли ледової,
Цебер води кринишної, Ківш калини червоної.

* *
* *

Світи, місяцю, з раю Аби нам ся било видно
Нашому короваю, Коровай плести дрібно
Аби бил коровай красний, Зпідсподу різочками,
Та як сонечко ясний, А зверху квіточками.

Коли йдуть до церкви вінчатися, а також коли молода їде до молодого, то їх благославляють іконами на нове життя, як це видно на малюнку, де в руках у молодих ікони на рушниках, на молодій весільна червона шапка з квіток, поруч дружок, перев'язаний рушником.

На другий день після весілля бува перезва—молодих водять з музиками по вулицях, а підпилі жінки та

чоловіки співають пісні, здебільшого сороміцького змісту, і танцюють.

Весілля обходиться дорого. Можна зробити цікаве порівняння, скільки воно обходилось на Слобожанщині в 1786 р. і скільки обходилось тут же приблизно через сто років, в 1898 р. Втрати молодого були такі:

Весілля (в слоб. Тростянці на Охтирщині).

	в 1786 р.	в 1898 р.
1. За вінчання попові й півчим	1 карб. 50 к.	15 карб.
2. Батькові та матері молоді	— „ 70 „	20 „
3. Рідні її (братам, сестрам)	2 „ 04 „	8 „
4. Дружкам на горіхи	— „ 20 „	10 „
5. Боярам на квітки	— „ 05 „	— „
6. Хліб	3 „ — „	3 „
7. Горілки 9 відер	6 „ — „	50 „
8. М'ясо та сало	2 „ 20 „	20 „
9. Соли $\frac{1}{4}$ пуда	— „ 10 „	— „
10. Риба та масло	— „ 90 „	— „
11. Перець	— „ 10 „	— „
12. Музики	— „ — „	17 „
Всього	16 карб. 79 к.	150 карб.

Що до втрат молоді та її родини, то вони в 1786 р. на подарунки й на вгощання давали 17 карб. 41 к., а в 1898р.—54 карб. Взагалі ж весілля в 1786 р. обходилося приблизно в 33 карб., а в 1898 р.—в 204 карб. 1).

Сумний похорон має свої звичаї й пісні. Покійникові підтикають хустку і кладуть в неї 2 або 3 коп., щоб було чим одкупитись на тім світі; жінок убірають

Перезва з червоною хороговою (старий малюнок).

в очіпок, дівчину—в вінок; відчиняють ворота й двері, вішають на стіні рушник, щоб душа покійника одпочила. Жінки голосять з плачем пісні, а коли винесуть тіло зо двора, то зачиняють ворота й двері, щоб хвороба не вернулась; забороняють нести через сади та огороди, щоб

1) Калиновскій, в «Харьков. Сборн.» 1889 р., 174; Калашниковъ, Жизнь и творч. крест. Харьк. губ., 1898 р., 231.

овоч не омертвіла. Вернувшись після похорону до дому, беруться руками за піч, щоб не боятись покійника, а в дійности для очищення.

Похоронні співи звуться голосінням. Назва вказує, що й на Україні колись були баби-плачеї, що по найму викрикували пісні, які існують досі в Великоросії на півночі. Зміст пісень міняється по покійникові: ріжний над батьком, матеррю, сином, дочкою, чоловіком. Напр., над помершим братом подекуди голосять:

Братіку, мое сонечко,
Братіку, мій місяцю ясний,
Чом ти не обізвешся,
Чом не розмовляєш?
Де ж твої ніженьки ходили,
Де ж твої рученьки робили,—
На що не глянемо,
Тебе споминать будемо...

VIІ.

Будні й свята.

Як у поодинокї людини, так і у народу життя завжди поділяється на буденне й святкове. За-для свята, за-для великого свята, як Різдво та Великдень, инша страва, одежа, инші звичаї, особлива пісня, особлива примова й приказка, а для будня—щоденна одноманітна праця. У всіх народів свято шанується і вславляється. Коли марніють одні свята—релігійні, починають замість їх намножатись громадські, часто з прибільшенням.

В Слобожанщині свята в старі часи були в шанобі; люди одягали нову одіж, йшли до церкви, не робили нічого цілісний день або до півдня; увечері молодіж вела танки. Де-хто з ретельних хазяїнів скоса дивився на численність святкових днів. Так, харківський громадський діяч Гордієнко в 1858 р. в часописові «Сельское благоустройство» налічив на рік 56 свят, а з неділями—102 неробочих дня. Особливо, на його думку, шкодливо, що від 1-го квітня до 1-го жовтня на 5 місяців, дуже потрібних для хліборобства, випада з неділями аж 50 свят із 150 днів, то б то третина бува загублена для праці. Гордієнко раяв зменшити численні свята на користь хазяйського добробуту ¹⁾.

З святами здавна злучували ріжні повір'я, приказки, пісні, легенди. Так, за часи того ж Гордієнка на Слобожанщині початком весни вважали Стрітєння (2-го лютого), коли зіма зустрічається з літом, як казали люди.

¹⁾ Гордієнко, Собр. соч., I, 47.

Коли в цей день зо стріх вода капала, то ждали довгої зими; коли йшла метелиця, ждали поганої весни. 1-го березня бабак свистить; з 9-го березня можна чекати ще 40 морозів; 17-го—на теплого Олексія шука розбива хвостом кригу; 25-го—яка погода на Благовіщення, така буде й на Великдень; 23-го квітня—приказка «у дурня до Юр'я, а у розумного до Миколи» (хватить сіна, як хто заготовив); 12-го червня—останній день для посіву гречки; 24-го—таємний день Івана Купала; з 20-го липня хмари йдуть проти вітра, а до 20-го по вітру; 27-го—грізного Палія: не можна робити; 6-го серпня—«прийшов Спас, держи рукавички про запас»; 1-го вересня ластівки ховаються в колодязі; 14-го—ховаються гадюки; небезпечно в цей день ходити до лісу; 4-го грудня—«Варвара ночі урвала, а дня приточила» (більшає день); іней перед Різдвом провіщає врожай¹⁾. Цей календарик цікавий, як записаний в Харківщині більше 50 років тому назад. Існує він і зараз по селах; зараз є велике число нових відомостей про те, як селяне на Слобожанщині справляють свята і які мають з цього приводу пісні, казки, повір'я та прислів'я. Згодом набралось багато надрукованих описів народніх свят, або етнографічних календарів, як взагалі що до України—Максимовича, Калинського, Чубинського, так і місцевих губерніяльних, повітових, та тільки дуже не рівно, напр., що до Слобожанщини, то нема ніяких описів для багатьох повітів, а для куп'янського є просторий опис П. В. Іванова 1907 р., для старобільського повіту є цілих п'ять календарів, що надруковані в І т. «Жизнь и творчество крест. Харьк. губ.» під ред. В. В. Іванова в 1898 р.

¹⁾ „Харьков. Губ. Вѣдом“. за 1860 р., № 21.

Нарід живе по більш яскравому календареві ніж міські люди; поділяє він час на свій лад, принаймні раніш поділяв. І тепер можна почути—що це було до Різдва, або до Великодня, або біля Зелених Свят, об Іллі, о Першій, Другій або Третій Пречистій, на Першого або Другого Спаса, і кожний знає, коли це було.

Все йде, все минає. Зараз вже зрідка зустрічається колись поширений погляд на жорстокі свята, або грішні свята, це б то такі, коли робити великий гріх, бо святи за працю жорстоко карають. Були навіть дуже грішні свята й дуже гнівні святи, коли навіть постили; іноді з церковного погляду це були й невеликі свята, але на-рід з протягом часу так їх зрозумів і вшанував здебільшого через саму назву, напр., Пантелеймона 27-го липня—в народній формі Палія, що нагадувало про пал, пожар, породило багато легенд і лякало людей: робити на Палія це значило накликати на свій двір грім та блискавку. В квітні 8-го й 29-го числа церква згадує зовсім мало відомих двох святих Руфів; саме ймення Руф рідко зустрічається, а в народі звернули таки увагу на Руфа і стали святкувати 8-го квітня через те, що «трава рушиться»; буцім в цей день і гадюки виповзають. Хазяї обережно відносились до Ягорія, особливо в старовину, коли водились вовки, бо Ягорій командував вовками, і до Власа (3-го лютого), особливо жінки, як до «скотинячого бога», старого поганського Волоса, пізніш у жінок «коров'ячого святого», від якого залежить товар та коні. В старі часи святкували в «русальчиний день» на Зелених Святих, розигри, п'ятницю, навіть цілих 12 п'ятинок перед великими святами, щоб зберегти себе й свою родину від усякої пагуби та наглої смерті. Згодом усі такі свята помарніли і сами селяне почали

на де-які дивитись скося. Иноді вже можна почути й таку думку: «як будемо савити (Савва—12-го січня) та варварити (Варвара—4-го грудня) та не будемо починки ковбанити (се б то прясти), то без сорочки останемося»; або инша жінка каже: «опі мені святки! Тут діла по горло, аж кричить, а тут святкуй!» і стали потроху робити, хоч з півдня після служби в церкві.

На забуття пішли здебільшого три колись вельми поширені постові свята—понеділок, середа та п'ятінка, що були у жіноцтва в великій пошані.

Понеділок на Слобожанщині прийняв на себе риси старогрецького діда Харона, провідника душ померших людей. Старі люди, здебільшого баби, понеділкували, це б то не їли в понеділок нічого скоромного, щоб після смерті душа знайшла собі дорогу. В Куп'янці записано, що «як старому важко йти в гору без палки, так на той світ важко йти без понеділка». Понеділок на тім світі—перша стріча: стріне й проведе того, хто його почитав; за того він і заступиться на тім світі ¹⁾.

Середа—таємна дівчина, наче б то свята, яка доглядає, щоб жінки, особливо дівчата, не робили по середах, не мили собі голови, не чесали волосся; лінивих та недбалих вона карає, а що їй шанують, тим допомагає в хазайстві.

П'ятінка, або св. П'ятниця—постать ще більшої реальности. Як і середа, вона ретельно доглядає, хто її шанує. На велике поширення забобонів про св. П'ятінку зробив вплив стародавній письменний пам'ятник—апокриф про 12 п'ятниць. Здавна зайшов він на Україну і тут глибоко вріс в народню словесність та в старе письменство. Запи-

¹⁾ П. Івановъ, Жизнь и повѣрья крест. купянск. у. Харьк. губ., 1907 р., 9.

саний пей апокриф в великому числі й зустрічається в різних рукописах, в народніх казках та піснях.

П'ятниця—день пісний. Хто не постить, то до того ніччю під вікно приходять св. П'ятінка й голосить та плаче. Хто двічі не послухає й робитиме, то за третім разом помре наглою смертю. Особливо за великий гріх вважали прясти або чесати косу в п'ятницю, а також золити білизну. Кара за те на тім світі буде пити луг (щолок). Взагалі св. П'ятінка швидка на кару. Один чоловік поїхав в п'ятницю в степ, щоб оглядіти стоги з сіном, як гадюка скочила на нього з стога й укусила. В другий раз св. П'ятінка штрикнула в око шевця, котрий латав чобіт, його ж шилом і він осліп на одно око. Одній прясі насипала в мозок костриці, від чого у неї завжди голова боліла ¹⁾).

Треба означити, що такі ж самі оповідання ходять не тільки на Слобожанщині, а й по всій Україні і в Галичині. Дуже цікава з приводу цього галицька царинна пісня, або веснянка «Війте, дівойки», в якій, як в Куп'янці, св. П'ятінка ображена здебільшого через те, що чоловіки рубають дрова в її день, а дівчата чешуть волосся:

Війте, дівойки,
Божі вінойки
З Божої кровці
На коруговці!

Ей, скаржилося світле сонейко,
Світле сонейко милому Богу:
«Не буду, Боже, рано сходжати,
Рано сходжати, світ освічати,
Бо злі газдове понаставали:

¹⁾ П. Ивановъ, Ів., 14.

В неділю рано дрова рубали,
А мі до личка тріски прискали».
—Світи, сонейко, як єсь світило,—
Буду я знати, як їх карати
На тамтім світі, на страшнім суді.

Війте, дівойки . . .

Ей, скаржилосья світле сонейко,
Світле сонейко милому Богу:
«Не буду, Боже, рано сходжати,
Рано сходжати, світ освічати,
Бо злі газдині понаставали:
В п'ятойку рано хусти зваряли,
А мі на лице золу виливали».
—Світи, сонейко, як єсь світило, —
Буду я знати, як їх карати
На тамтім світі, на страшнім суді.

Війте, дівойки, . . .

Ей, скаржилосья світле сонейко,
Світле сонейко милому Богу:
«Не буду, Боже, рано сходжати,
Рано сходжати, світ освічати,
Бо злі дівоньки понаставали:
В неділю рано коси чесали,
А мі до личка волосся метали».
—Світи, сонейко, як єсь світило,—
Буду я знати, як їх карати
На тамтім світі, на страшнім суді ¹⁾.

Поганські й християнські погляди переплутались
в цій пісні занадто тісно. З поганства йде пошана до

¹⁾ Головацький, Галицькі і уг.-рус. пісні, I.

сонця, якому вклонялись колись як Богові, а з старого церковного письменства пошана до неділі та п'ятниці з забороною працювати в ці дні.

Свята неділя, про яку так яскраво згадує пісня, і на Слобожанщині мала й досі має таке ж велике значіння. В куп'янському повіті кажуть, що св. П'ятінка кара в той же день, а пройшов день—боятися кари нічого, а св. Неділя пам'ятає зло сім літ і помста її не менша. Чоловік в неділю одрубав тільки кінець ремінця в налігачу, як жінка його родила хлопця з розсіченою губою. Одна жінка, що в неділю тягала на річці коноплі, простояла місяць на однім місці. Коли жінки в неділю чешуть волосся на голові, то те волосся, що зосталося на гребні, задушить дитину. В слоб. Шейківці жінки в неділю не чешуться ¹⁾.

Ці жорстокі повір'я змарніли й виходять з життя. Св. Неділя, св. П'ятінка йдуть на забуття, а ще більш того Середа та Понеділок, шкідливі уривки старого міфичного світогляду. Взагалі свята помарніли, окрім тільки двох великих свят—Великодня та Різдва.

Задовго до Великодня—на середохрестнім тижні посту (4-й тиждень), похвальнім (5-й), вербнім і особливо страшнім або білім (7-й)—зустрічається чимало таких звичаїв та повір'їв, котрі злучені з великим святом Великодня. На середохрестнім тижні печуть хрести; один хрест з'їдають, а другий бережуть до першого посіву в полі й закопують його на полі. На похвальнім тижні сіють льон і примічають, яка година—холодна чи тепла, така буде й на Великдень. На вербнім святять вербу й ховають її дома за іконами від грому. На страшнім ро-

¹⁾ П. Ивановъ, Жизнь и повѣрья крест. кулянск. у. Харьк. губ., 1907 р., 7.

блять писанки, крашанки, додержують суворого посту, гримотять сокирою в садку по деревах, щоб не було черви, і печуть паски та иншу святкову страву к Великодню.

Великдень оточений такою церковною оздобою, що для народніх звичаїв та пісень зосталось мало місця, тим більше, що перед самим Великоднем стоїть страстний тиждень, коли усе нагадує останні важкі часи з життя Христа Спасителя. Духовна пісня пристосована до сумного євангельського оповідання, як жиди Христа мучили. Вірші на цю тему мали поширення на Україні, вони відбилися і на великодних піснях.

На Великдень велике значіння має святковий хліб— паска. Подекуди печуть паску з примовками або молитвою, але без пісень. У Квітки-Основ'яненка Маруся «у великодну суботу сама учинила паску, положила туди яччок, імберю, бібків, шапрану, і спеклася паска і висока, і жовта, і ще у печі зарум'янилась; налагодила усе, що треба, а на самий Великдень уранці понесла до посвячення паску, баранця печеного, порося, ковбасу, крашанки, сало і грудку соли і, розіславши на цвинтарі уряду з другими хустку, розложила усе гарненько, як її мати навчила... Після посвячення батько Марусин і уся рідня сіли розговлятись. Батько прочитав тричі «Христос воскрес з мертвих», відрізав паски свяченої і положив перед кожним по куску. Покуштовавши її бережно, щоб крихот не розсипати під стіл, усяк перехрестився і сказав: «Спасибі Богу милосердному! Дай, Боже, і на той рік діждати!» Далі привялись за печене: поїли порося, баранця, а кісточки клали на стіл, щоб потім покидати у піч. Опісля поїли ковбасу, сала кусочками нарізали, крашанок облупили і порізали на тарілочки.

Нарешті пішла вже страва—борщ, яловичина, юшка з хляками, молошна каша, та й годі».

З українських поетів дуже виразно описав великодну заутреню з посвяченням пасок Іван Манжура:

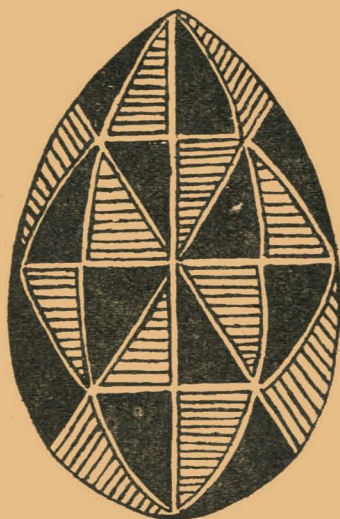
Христос воскрес! Христос воскрес!
Лунає в селах і з небес.
Любують янгольські очі
На те, як раді щії ночі.
Із-під небесної імли
На землю зорі мов зійшли,
Бо де не церква—там від брами
Ії святої мов зірками
По селах вкрились вулички.
То ж не зірки, а свічечки,
Що люди добрі посвітили
По-над пасками й освятили
Той Божий дар, та це веселі
Несуть до рідної оселі,
Де жде мала їх дівтора...
Весела, радісна пора!

Є ще одна сторінка в великоднім святі, яка була дуже улюблена в старі часи народом і відбилась в легендах, в дитячих іграшках, в звичаях, особливо в мистецтві, і через мистецтво звернула на себе увагу й людей науки—це писанки. Можна сказати, що писанка найкраща покраса Великодня. Роблять їх дівчата, чи краще сказати, робили, бо теперішнім часом вони занедбані. Колись писанки були на усій Україні; в Слобожанщині не такого яркого й різноманітного фарбування, як на Волині та Поділлі. Часто малюнки мають свої окремі назви, напр., безконешник, коли по всьому яйцю в'ються лінії так, що

й кінця не знайти; грабельки, рак, соняшник, півень, гребінь і т. ин. Цікаво, що в лебединському повіті усього

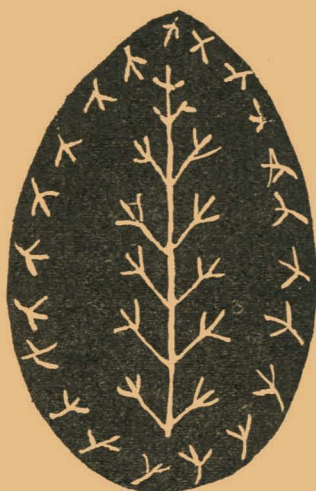
Грабельки.

Сорококліні.

Квітки.

Сосна.

П И С А Н К И.

на два мотиви дубового та вишневого листа роблять 48 різноманітних писанок. Фарбу добували з місцевих рослин. Писанки дівчата дарували парубкам, діти—батькові й матері, шановним людям на селі, попові при посвяченні паски. Діти на Великдень роблять іграшки з писанками. Поміж людьми ходять різні легенди, звідкіль пішов звичай малювати писанки. Кажуть, що коли Христос ніс хреста на Голгофу, було йому дуже важко, і ось пожалів його якийсь то добрий чоловік, що ніс в кошику на базар яйця продавати; він поставив кошик на землю, а сам побіг допомогти Христові нести хреста. Коли ж він вернувся до кошика, то усі яйця зробились крашанками (червоними) і писанками (розмальованими в різні кольори).

Друге велике свято—Різдво означено в житті народа численними звичаями, повір'ями, гаданнями, піснями. Церковна служба на Різдво й перед Різдвом не така величя, як на Великдень; вона не подавила собою старих звичаїв, які злучені були колись з початком весни та з першими прикметами нового літнього сонця в побільшенні дня.

В оповіданні Квітки Основ'яненко «Панна Сотниковна» (російською мовою) чепурна, огрядна та ласкава дружина пана сотника тарановської сотні харківського козачого слободського полку під Різдво лагодить вечерю—кутю й узвар. Вона доручає дочці Парасі рознести кутю й узвар по бідних, що дівчинка радо й робить; потім, коли сонце сіло, положили на столі сіна, поверх його чисту скатерть, поставили на столі свічу жовтого воску і піджидали, поки зійде на небі зірочка, бо до вечері на свят-вечір можна приступати тільки з зірочками. За вечерью пан сотник з'ясовує дітям, чому вечеряють на сіні і вживають узвар—на знак сладости спасення від Христа, який народився в яслях, де лежало сіно. Після вечері в хату до

сотника почали входити його численні хрещеники та хрещениці, які, по старому звичаю, дарували хрещеному батькові мед, пироги, пряники, а від нього одержували скіндячки, хусточки і т. ин.

Христослави.

Вранці прийшло духовенство, проспівало «Слава в вишніх Богу» і привітало сотника та його родину; далі прийшов синок пана осаула, що вчився в школі, і привітав пана сотника віршею, котру склав для нього вчитель «штатским языком», як казав вчитель, на ломоносовський кшталт:

На верх я, юний, гор парнаських возлетаю,
Син млад, вселенний мир в миг я обозриваю,
Кипять і стинуть, на что я нині зрю, чувства...

Вірша така покручена, що осауленко наприкінці збився й наплутав.

Далі виступив дяченко—син дяка з віршами більш простими й зрозумілими:

Послав Ирод свої
В Вифлеем вої
Погубити діти
Всі от двою літи...

Пан сотник усіх слухав ласкаво і обдарував як слід.

Так проходило Різдво в панському дворі сотника. У селян воно йшло майже таким чином, тільки без «штатського язика». Були на селі в великім поширенню дяківські та бурсацькі духовні вірші, а ще в більшому поширенню складені під їх впливом колядки та щедрівки, які співали колись ріжно: колядки на Різдво, а щедрівки на Новий рік, а потім стали їх змішувати. Колядки й щедрівки дуже численні. Вони звернули на себе увагу трьох харківських вчених—професора Метлинського, котрий записав і в 1854 р. видав багато колядок і щедрівок, Вадима Пассека, який мав заняти професуру в університеті, та не був затверджений, що зібрав і надрукував в 1840 р. 12 гарних колядок і щедрівок, і особливо славного діяча науки—професора Потебні, котрий в 80-х роках надрукував величезну працю про колядки (т. II «Обьясненія малорос. и сродн. съ ними пѣсенъ»). З харківських письменників на колядки звернув увагу Щоголів; він переробив де-кілька колядок у вірші в своєму «Ворсклі» та в «Слобожанщині». Колядки й щедрівки оточені добро-

зичливістю і через те вони були вельми улюблені народом і мали на нього гарний моральний вплив. На зразок їх великого гуманізму та ідеалізму можна привести, напр., опі три колядки—дві в пошану господарю хати і одну в пошану хазяїці.

Колядка в пошану господарю—хліборобу:

Пане господарю, вставай з постелі,
Вставай з постелі, відчиняй двері,
Бо йде до тебе три гостонька:
Один гостонько—ясний місяць,
Другий гостонько—ясне сонечко,
Третій гостонько—добрий дощик.
Ясний місяцю, чим похвалишся?
—Як я зійду рано з вечора
Та освічу гори і долини,
То зрадується весь звір у полі,
А гість у дорозі.
Ясне сонце, чим ти похвалишся?
—Як зійду я рано в неділю,
То зрадується весь мир християнський,
Ще і дітки маленькі.
Дрібен дощику, чим ти похвалишся?
—Як я зійду три рази в маю,
То буде рости жито і пшениця,
Жито і пшениця, усяка пашниця.

Колядка в пошану хазяїнові, що має пасіку:

Шумить, гуде, дібровою йде,
Пчолонька мати пчолоньку веде:
—Пчолоньки мої, дітоньки мої,
Ой, де ж ми будем при саду мати
Рої роїти і меди носити?

—Будем ми при саду рої роїти
І меди носити у пана господаря,
У його бортях і в його новицях,
Меди солодкі пану господарю,
Жовтії воски Богу на свічі.
З сим же словом да бувай здоров!

Колядка хазяйці:

У нашого пана хазяїна пані,
Бог йому дав славную жону в його дому:
По двору ходить, як місяць сходить,
По сінях ходить, як зоря сходить;
Садила синки в чотирі рядки,
Садила дочки в три рядочки.
Синочки зросли—у школи пішли,
А дочки зросли—у швачки пішли.
Синочки ідуть, книжечки несуть,
А донечки йдуть, хусточки несуть;
Книжечки на стіл, батеньці до ніг,
А донечки хустки на піл—матінці до ніг.

VIII.

О с е л я.

В ПЕРШУ чергу треба вказати на Божу оселю—церкви. На Слобожанщині церкви будувались в привабливому та м'якому українському стилі, здебільшого на три поверхи, іноді на п'ять. На жаль, денационалізована й темна людність зі ще більш денационалізованими попами на чолі недбало перебудувала старі церкви на казенні зразки духовних консисторій. Подекуди, дуже зрідка, напр., в Харькові (Покровський монастирь) і в Сумах збереглись ще такі привабливі церкви.

Цікаві самі назви слободсько-українських сел, вулиць, городищ та закутків, як відбиток народнього світогляду або побуту. Позаяк Слобожанщина колись мала близькою сусідкою татарву, а раніш половців, то вона має досі чимало татарських назв—Салтов, Балаклея (від річки Балакуси), Охтирка (по-татарськи білий яр) і ин. Взагалі усі назви, що починаються на кара, або кінчаються на лик, лук, клея, глея—татарського роду (Бурлук, Таганлик, Балаклея і ин.).

Зустрічаються де-які уламки кріпацької старовини в назвах Генеральське, Грапівка, Павлодар, Милость-Куракина і ин.

Здебільшого назви сел і вулиць по йменнях—Пяхомовка, Івановка, Вереміївка (Іеремія), Гапонівка (Гапон—Агафон), Олешки (Олексій), Панасівка (Афанасій), Сеньки (Семен), Самки (Самсон), або назви по ремеслу—Токарі, Буди, Гути, Гончарі, по рослиніах—Вишня, Яблос-

не, по зовнішньому вигляду—Весела, Хорошево, Кривохатки, Обідрана, по прізвищах поселенців — Сліпородськiхуторі, Убийсо-баківські хуторі, Сліпобабова.

Де-які назви перероблені по закону української мови з переміною *в* у *м* перед *л* Боромля (Боровля від бору), Радомля (від Радовля), Хотомля і т. д.

Церква Пречистої в Сумах.

Будівлі на Слобожанщині були взагалі невеликі. Панські будівлі мало чим відзначалися від міщанських. Навіть домівки найбільшої старшини на початку XVIII в.

були невеличкі. З цього боку, напр., цікавий опис двора й дому полковника Ф. В. Шидловського в Харкові в 1711 р. Людина пан полковник була дуже заможна; йому належало в Слобожанщині 11 сел. А його будівлі в Харкові були деревляні; складались вони з 4-х світлиць з мильнею та 4-х світлиць людських з сіннями і кухнею. Сам пан полковник займав усього одну світлицю з двома кімнатками. Його помешкання на Донцю було більше.

Будинок о половині XVIII в. в с. Старому сумського повіту.

Двір був обгороджений тином з 4-ма баштами по краях, але в домі було усього 9 світлиць. У дворі була льодовня, повітки, хліви, комора, погріб—усе з дерева. Але вже Шидловський почав будувати кам'яні палаци¹⁾ і що особливо цікаво—найперш комори; позаяк він мав багато одежи та всякого скарбу, то збудував 8 кам'яних ко-

¹⁾ *Багалій*, Історія гор. Харькова, I, 492.

мор, що робило й селянство, яке звичайно береже свою худобу не в хаті, а поблизу її в коморі.

С. Кручик В. Н. Каразина у бозодузієвськїм повіті.

В домах в старовину на Слобожанщині, на Запоріжжі, в Полтавщині сволок в головній світлиці був ви-

різний з написом. Де-кілька таких сволоків описав Єварницький і зберіг для катеринославського музею Поля. Пожари та перебудови осель знищили такі сволоки. Зараз вони зустрічаються в старих домах дуже зрідка. В слоб. Боромлі на хуторі професора М. Ф. Сумцова є такий сволок, перенесений з колишнього старого дому. Сволок має 6 арш. вдовж і 5 вершків завширшки, з нарізами на усьому протязі і з таким написом з боку насупроти вхідних дверей, щоб усякий бачив: «Именем твоім жизнь наша утверждается и совершается во вѣки». Під цим написом хрест з літерами «І. Н. Ц. І. Ника». Під хрестом: «Создася дом сей рабом божіим Семіоном Михайловичем Сумцем мая 2 дня 1776». Такі хронологічні релігійні написи для українців за старі часи мали чималу вагу; вони не тільки затверджували й освячували будівлю, але однаково затверджували й освячували все життя старого богобоязливого українця і міцно зв'язували його з рідним краєм.

Стара козацька старшина до православної віри й церкви стояла близько. Вона шанувала ікони, ходила в церкву до служби. У харківських полковників Ф. В. Шидловського, його племінника Лаврен. Шидловського та шуряка Федора Донця по опису 1711 р. знайшлося багато ікон; в одного Лаврен. Шидловського 16 (9 окладних і 7 на полотні в чорних рамах). Цікава помітка, що 5 ікон «малоросійскаго письма». Поміж численними іконами Пресв. Богородиці одна була Почаївська, з написом, що вона точнісінького розміру, як та ікона, що в Почаїві. У полковника Ф. В. Шидловського поміж усякими святощами в опису помічені золотий ковчег з мощами святих та срібний позолочений хрест з мощами ¹⁾.

¹⁾ *Багалій*, Ів., I, 491–498.

Окрім вирізних сволоків в старовину на Слобожанщині по панських та міщанських домах була ще одна гарна покраса—печі з кольоровими кахлями. На жаль, вони знищені цілком. Були жовті, сині кахлі, з птахами, з козаками на коні і ин.

Селянські хати на Слобожанщині майже виключно деревляні, зрідка кам'яні на півдні, під впливом німців, зрідка хворостяні, обмазані глиною. Так званих курних хат, які зустрічаються подекуди в глушині на Волині, в Харківщині нема. Курними звуть їх через те, що в їх немає димаря і дим з печі виходить в дірки по-над стелею, котра від диму бува в таких хатах завжди чорна. Що й на Україні колись були курні хати, нагадує один чудовий по красі й м'якому жіночому почуттю вираз в українській пісні:

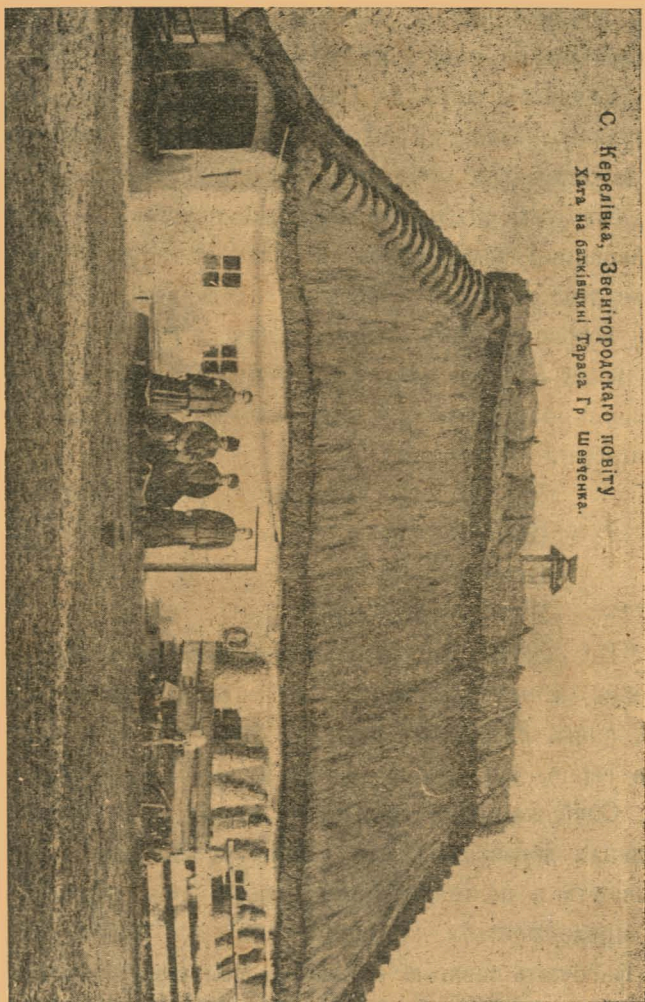
Ой, не літай, мудрагелю (мотиль),
По-під чорну стелю,
Не пороши милому
На білу постелю...

Це означає, що молодиця постлала на постелі біле ряденце, а мотиль, літаючи під задимленою чорною стелею, сипав сажу на ряденце,—хата курна, бідна, а жіноче серце, що склало пісню, було чуле, багате.

Слобожанщина цілком входить в великий район рублених деревляних хат. Спершу стіни клинцюють, або забивають в поліняки клинці, потім обмазують глиною, яка придержується клинцями, а зверху білять крейдою, або фарбують жовтою охрою чи синькою; здебільшого білять, а охрою обмазують тільки призьбу, що оточує хату з двох боків. Передня вузька стіна зветься причілком.

Цікава ріжниця поміж дахами, або покрівлями хат. Лівобережна Україна має тільки рівні дахи, без висту-

пів і без поверхового гребня з соломи; правобережна—
з виступами і з гребнем, як звичайною покрасою хати.

С. Керелівка, Звенигородського повіту
Хата на багківщині Тараса Гр Шевченка.

Правобережна хата.

В останні часи почали й на правобережній Україні робити рівні покрівлі, бо вітер часто шкодить хатам через такі оздобы,—коли надме, то задерає солому.

Для порівняння тут дані три малюнка хат—правобережної з оздобами з села Керелівки звенигородського повіту на батьківщині Т. Г. Шевченка і дві лівобережних без покрас з слоб. Боромлі охтирського повіту.

Димарь в старі часи був хворостяний, глиною обмазаний, а тепер з цегли. Хату ставлять по-за тином, місцями причілкою на вулицю. Звичай ховати хату за тином має в ґрунті не стільки впливи східних народів, як звичайно

Лівобережна хата.

думають, а економічне походження, щоб захистити хату в зімку від снігу та холодного вітру. Буває иноді, що в тину прорізують проти вікна дірку, щоб було видно на вулицю.

Коли трапляється підхоже місце, то хату ставлять під захистом пригірка або під кручею, як видно це, напр. на низчій малюнкові маленької хатки в ярочку. Иноді невеличкі подвір'я йдуть вулицею вздовж ярочка або дов-

гого та широкого провалля; по низу йде вуличка, а по взгір'ях тягнуться тини, садочки, повітки. В таких надзвичайно затишних міснях часто мешкають гончарі, які тут же у власному подвір'ї виробляють горшки.

Хата в ярочку.

Вікна в хатах колись були дуже маленькі, з одного скла; потім пішли рами на три шибки, з під'йомною низчою. Тепер здебільшого роблять вікна на чотири шибки

на міський лад, ростворчасті; часто бувають тепер і віконниці, іноді з прогоничами, щоб зачиняти від спеки або стужи. Зімою де не бува віконниць, роблять матки або килимки з соломі, якими на ніч закривають вікна знадвору, щоб не так намерзали та не текли. Стеля зверху намазується товсто глиною, щоб вдержати тепло в хаті. На горищі на стелі насипають ще для того ж полови, здебільшого гречаної, якою топлять згодом піч.

Хата в середині.

В старовину хата складалась з одної кімнати та сіней; потім через сіни будували другу хату, чистійшу, святкову, а поруч з сіньми комору. Така двохкамерна хата стала найбільш розповсюдженою. В нові часи стали будувати домівки на 3, 4, 5 світлиць з великими вікнами, настелати деревляну підлогу, замість старої земляної мазаної глиною долівки.

Внутрішня обстановка в хатах усюди однакова: праворуч, коли увійти, простора піч, ліворуч—невеличка шафа-мисник для тарілок, чашок і іншого посуду; між піччю та причілком під, або ліжко для спання; над ліжком маленьке віконце на одну шибку, а під стелею простягнутий од печі до стіни дрючок—жердка, на яку скидають кожухи й іншу одягу; по-під стінами лави і коло покутя—стіл; по стінах «боги» або ікони, поруч з ними малюнки, здебільша релігійного змісту, далі іноді невеличке дзеркало з шитими рушниками по боках.

В народніх повір'ях, звичаях, казках та піснях чимале значіння в хаті мають піч, покуть, поріг і сволок.

Піч в старовину мала велике значіння через багаття, або вогонь. Хліб і усяка страва злучені з печю. Домовий любить піч і, як колись думали, має в ній своє житло. Через те в хаті не можна сказати лихого слова, що відбилось і в прислів'ї «сказав би, та піч в хаті»; дівка, коли приходять свати, колуна піч, бо це її головна охорона; після похрону беруться за піч, як кажуть, щоб не боятись покійника, а в дійсности для очищення. В весільних співах звертаються до печи з проханням, щоб вона спекла коровай гречний, гарний. Молода, коли виходить заміж, бере з дому вугіль. В замовах та ліках беруть вугільки або золу.

Покуть—шановне місце під образами за столом. На Різдво тут вечеряє уся сім'я з молитвою, покривши стіл сіном. На весіллі молода й дружки співають, сидючи на покуті. Поважну людину садять на покуті і т. ин.

Поріг—через нього не можна здоровкатись, на нього не слід плювати і т. д.,—усе, мабуть, від того, що в

старі часи під порогом ховали дітей, які помірали не хрещені.

Сволок означає оселю взагалі; коли присниться, що в хаті нема сволока—на вмируще ¹⁾; в сволок на весіллі грюкотять діжою, під сволоком иноді сажаять молодих і т. ин.

На дворі будівлі з тинками та ріжними загородками, да з рослинами—в залежності від заможности хазяїна. Вкупі з хатою вони складають подвір'я. Кожне подвір'я відбиває індивідуальне почуття свого хазяїна.

Поміж будівлями найбільше значіння мають клуня для збіжжа та комора для хазяїського добра. Клуня ставиться по можливості віддаля, з обережності від пожару, а комора навпаки—поблизу хати, звичайно поруч з нею, щоб було видно та чути, що біля неї робиться. В коморі переховується одежа, посуд,—усе, що найдорожче в хазяїстві. Шевченко, коли він нудьгував на засланні, писав, що роки

Багато де-чого взяли

З моєї темної комори

І в море нишком однесли,

І нишком проковтнуло море.

Сказано занадто влучно, бо саме в коморі українець призивик ховати найдорожчі для нього речі.

В хазяїстві і в краєвиду українському не останнє місце займають і вітряки та водяні млини; в перших мелють зерно, коли є вітер, а в других—коли мається досить

¹⁾ Ця прикмета згадується вже в «Слові о полку Игоревъ» 1185 р.—в описові сна Святослава.

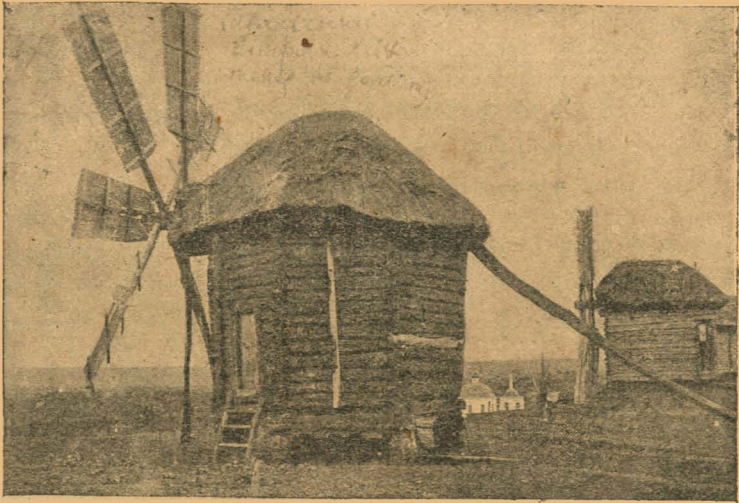
водна річка. Вітряки стоять на взгір'ях, на просторі, являються покрасою краєвидів, вельми улюблені художниками; особливо чисто вітряки малював покійний Левченко. В старі часи були поміж вітряками так звані кругляки, які тепер повиводились. На 127 стор. дано малюнок одного кругляка, що зберігся в слоб. Боромлі на Охтирщині.

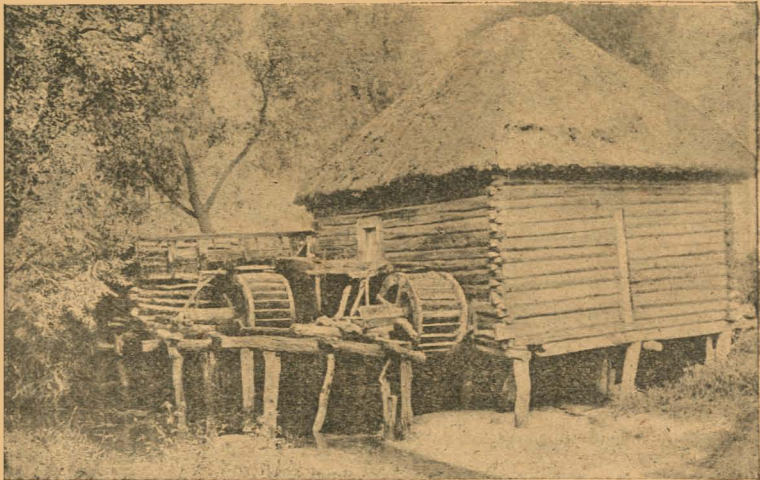
В і т р я к.

Дуже гарні також водяні млини, що гудуть поважно в затишних куточках по-над річками та ставками. Колись було багато млинів; біля їх в осени було дуже завізно і весело, але з протягом часу річки обміли, ставки

попускали, і млини перевелись. У заможних селян були вітряки і млини. На низчому малюнкуві видно старий, тепер вже не існуючий водяний млин.

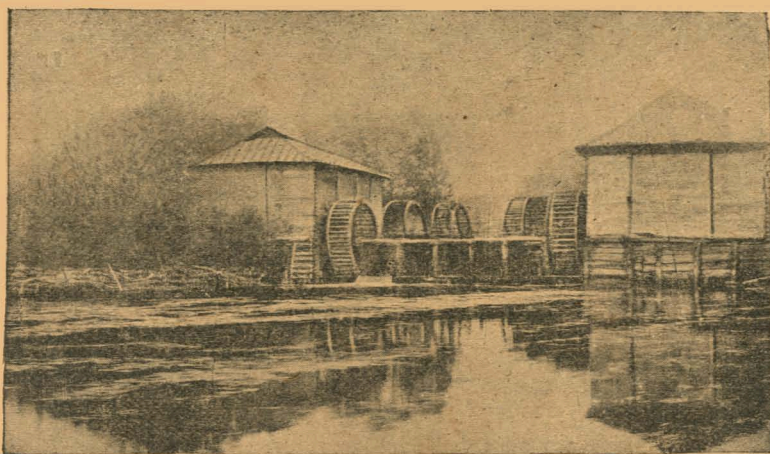
Вітряк-кругляк.

Водяний млин.

З українських поетів на млин ласкавий погляд кинув Щоголів. В цікавім просторім віршові «Климентови млини» він дав надзвичайно гарний опис цього великого млина на р. Ворсклі під Охтиркою в чудовій по красі місцевості:

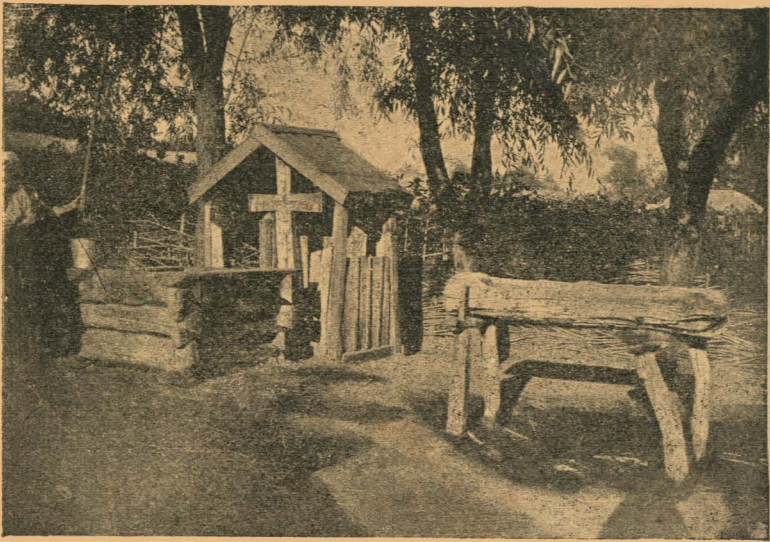
Коли поїдеш навпростець
З Охтирки пісками важкими
Через Гусинку в Тростянець,
То вбачиш бір. Проміж старими

Климентови млини.

Людьми ніхто тепер тобі
Того не зможе доказати,
З якої й наближно доби
Лічить годи йому почати.
А чутка й досі ще жива,
Що лісу тут стояла сила
Ще і тоді, як татарва
У нас з кибитками ходила;
В бору плодились кабани,

Ведмідь і сарна прудконога,
Тепер зісталися одні
Вовки та зайці, більш нічого.
Тетеря й рябчик, що колись
Було і ліку їм не знали,
Як мир намножився, кудись
У инший край позалітали.
А бір стоїть, як і стояв,
Стоїть, нікуди не двигнеться.
І мох коріння послував,

К р и н и ц я.

І, як лилося, Ворскло ллється.
На йому ще із старовини,
Уперши в дно свою державу,
Гудуть Климентови млини
І літо й зиму без угаву...

В щоденнім селянськiм життi чималу ролю грає кри-
ниця, до якої сходяться жiвки по воду, де часом i посва-

ряться і полаються, куди завертає й подорожній напитись холодної води, звертає й візник напоїти коней. На жаль, темний люд не знає гігієни і ходить коло криниць та колодязів нечисто, заводить навкруги їх грязь, брудними відрами бере воду, п'є з того ж відра, з якого дає пити коневі. Де вода глибоко, там її тягнуть журавлём—довгим дрючком, на верхньому кінці котрого навішена вага. Біля криниць часто ставлять хрести з росп'ятим Христом і перед святами засвічують лампадку. Іноді буває, що половина криниці чи колодязя в дворі у хазяїна, а друга виходить на вулицю. Здибаються часом гарні кринички з деревами навкруги, з жолобом для скотини, з гарно намальованою іконою.

ІХ.

О д е ж а.

ОДЕЖА на Слобожанщині здавна почала мінятись на міську під панськими та міщанськими впливами. Ще в 1841 р. Квітка-Основ'яненко писав в «Современнику», що одіж стара, козацька прийшла до занедбання. За

Ф. О. Осипов, полковник Охтирського полка.

Г. Г. Кондратьев, полковник Сумського полка.

старі часи, по вказівці Квітки, козаки носили широкі штани, каптанок, підперезаний поясом, поверх його черкеску з вильотами, або відкидними рукавами, високу смушеву шапку з кольоровим верхом з сукна, на поясі на

ретьязкові ніж та шаблю, здебільшого криву. Полковники, взагалі старшина, оторочували свою одіж хутром або шнурком, в руці держали пернач або булаву. Коли козацтво було перевернено на гусар, то й одіж змінилась.

Посполиті, то б то прості люди носили звичайну свиту—на селі підперезувались, а по містах ходили в свиті без пояса.

Жінки полковників і иншої старшини носили кунтуші з парчи, люструву та др. кріпких матерій, по спромозі, з закаврашами на рукавах, лежачим коміром. Зверху надівали глазетову корсетку, низче якої була спідниця з дорогої матерії, а поверх спідниці спереду запаска яркого кольору. На ногах жіноцтво носило сап'янци, це б то сап'янові черевички, червоні, зелені, жовті; на шії намисто з коралів, янтару, перлів з дукатами, або старими срібними карбованцями, иноді з золотими червінцями. На голові носили парчеві очіпки різної форми: в одних місцях, напр., в Лебедині—довгасті «кораблики», в других, напр., в Охтирці—круглі.

Квітка зазначив, що з кінця XVII в. слобожанське жіноцтво потяглося за петербургськими модами і почало кидати свою стару одіж 1).

Поруч з літературними свідочтвами про стару папську одіж на Слобожанщині маємо цікаві документальні вказівки в старих історичних та правничих актах, напр., в описові маєтностей і достатків слобожанських полковників Ф. Донця, Ф. та Л. Шидловських, Перехрестова на початку XVIII в. Так, по описові у Ф. В. Шидловського було 10 різнофарбних каптанів, оторочених хутром, оздоблених злотом і сріблом; у його племінника Лавр. Шидловського—6 каптанів, у жінок їхніх—дорогі

1) *Квітка*, Сочиненія, IV, 464.

кунтуші з парчі, штофу, люстрина, з відлогами, з дорогими хлипавками на грудях та закаврашами на руках. Під кунтушем носили парчевий корсет глухий під душу, з распашними полами, через котрі було видно дорогу квітчасту золоту або срібляну спідницю з запаскою спереду иншого кольору. Иноді багате жіноцтво носило об-

Козацький пояс.

строг, або корсетку безрукавку. Між иншим згадується 16 плахт, — значить, і в полковникових сім'ях на Слобожанщині за часи царя Петра I носили ще плахти. Далі згадуються шовкові панчохи, бархатові черевички, бархатові очіпки з соболиним хутром по краях, невеличкі злото-срібні шапочки шлички, на шиї намисто з перлів, з алмазів, янтару ¹⁾.

¹⁾ *Багалій*, Історія гор. Харькова, I, 501.

В обставинах старого патріархального побуту заможні люди пишалися не стільки грішми, як речами дорогими. У охтирського полковника Перехрестова при описові грошей знайдено мало—5 ефимків, 105 червоних, а добра усякого безліч: парчи, шовку, камки, отласу. Парчи та камок більше 300 аршин, дорогого сукна до 200 арш., бархату— 50 арш., кримської габи—117 арш., 2^{1/2} соболиних хутра, 5 лисячих, 3 куничих, 4 ведмежих, шовкового шнурка—1200 арш., срібного посуду—4 пуд., олив'яного—30 пуд., жовтої та червоної міді—25 пуд., 2 хунти перлів, 9 панцирів, 26 рушниць; в скринях у полковничихи лежало 50 дорогих каптанів для дітей та онучат ¹⁾.

Одежа не має великого національного значіння, позаяк вона далеко не така тривка, як колись думали, і легко піддається змінам під впливом моди, в залежності не стільки від географічних чи етнографічних обставин, скільки від соціальних та економічних, більшої чи меншої заможності, переходу з одної верстви громадянства до другої, з селянства до міщанства, панства, купецтва, попівства. На жаль, в старовину не цікавились змінами народнього життя; бракує малюнків, окрім випадкових і нечисленних, напр., у Рігельмана. Українці на Слобожанщині майже цілком попереходили на нову одягу, навіть жіноцтво, котре звичайно більш придержується старовини.

Великороси, які живуть на Слобожанщині, особливо жінки, більше зберегли стару одягу, і з цього боку виявили упертий консерватизм.

Ще недавно на Слобожанщині жіноцтво ходило в дергах і в плахтах з запаскою. Дерга—простий шматок сукна коричневого або чорного кольору, яким обгорта-

¹⁾ •Харьков. Сборникъ• при Харькѣв. Календ. на 1887 р.

лись тісно навкруги сорочки, і тільки. Одежа дуже проста. Подекуди носять її досі жінки. Плаhti—це теж сукняне полотнище, але цятковане в кліточки, від чого й звуть-

Великоросіянки.

ся вони—одні червчатки (з червоними кліточками), другі—сивятки (з синіми кліточками), треті—напільні (з червоними та синіми). На Полтавщині зустрічаються жовті

плахти, на Чернигівщині—зелені. Плахту перев'язували поясом; спереду носили хвартух, або запаску яркого кольору.

Дівчина-українка.

Зверху надягають в Слобожанщині свиту, корсетку, зимою—кожух, в старовину жупан, іноді з коміром, вишитим червоними нитками. Чоловіки носять кунтуші, кобеняки, кереї, сіряки, сиві або чорні смушеві шапки, свити, кожухи ¹⁾.

Дівчата ходили з непокритою головою, а жінки завжди в очіпку. Вперше очепини мали місце на весіллі і проходили з піснями та обрядністю. Покривали і нечесну дівку, яку й звали на все життя покриткою, але без пошани, а з ганьбою. В косу дівчині влітали скіндячки, або стрічки. Жіночі очіпки були парчеві або шовкові і мали різні форми, напр., в Охтирщині були круглі, в Лебединщині довгасті, або як їх звали—кораблики.

Жіноцтво носило червоні, жовті або зелені чоботи з сап'яну. Такі чоботи тепер зустрічаються дуже рідко на межі з Полтавщиною.

Згодом одежа перемінилась. Все старе було занедбано. Під фабричним впливом пішли усякі рябенські кольо-

¹⁾ Волковъ, Украин. народъ въ его прошл. и наст., II, 591 и др.

рові ситці й інші штучні вироби, які незабаром витиснули усе домоділкове. Але дешевина фабричних виробів вийшла дорогою через те, що фабричні вироби не такі міцні, як домоділкові.

Взагалі треба означити, що одяга на Слобожанщині мало відрізняється від одяга українців інших місцевостів. Тільки на Слобожанщині більш уживають білий колір, тоді як, напр., на Київщині чорний.

Недавно українська одяга знайшла гарного дослідувача в особі Ф. К. Вовка, професора петроградського університету (†1918 р.). В 2 томі «Українській народъ въ его прошломъ и настоящемъ» 1916 р. Ф. К. Вовк надрукував вельми простору розвідку про українську одяга (стор. 543—595), з численними малюнками.

Х.

Ї ж а й н а п о ї.

СТРАВА у слобожанина—звичайно борщ з капустою, буряками, картоплею, заправлений салом, та каша крута, або молошна, де є коровка, в піст з олією, часом галушки, або шматочки тіста, зварені на молоці або воді, часом вареники—ті ж галушки, тільки начинені сиром, або вишнями. В свята страва ліпша: пироги з сиром, картоплею, хвасолею, вишнями, книші, перепічки, буханці на маслі з білої петльованої муки. В літку огірки, кавуни, дині з хлібом. М'яса їдять мало, і то більш в свята, як на Різдво, на Великдень; турбуються, щоб для цих свят придбати кільце ковбаски, шматок сала, печеного баранця. Гов'ядину вживають мало і зрідка, більше ті, що повиходили на панів та міщан.

Старе українське письменство в творах Котляревського та Квітки-Основ'яненка одвело багато місця для страви. Не кажучи вже про першого, про тих троянців, що на кожному кроці бенкетували, навіть в пеклі, у Квітки—в більш дійсній обстанові. В оповіданні «Маруся» описано, як під Великдень пекли паску. В «Салдатський патрет» яскраво описано, як на базарі пекли сластьони. В «От тобі й скарб» чималу ролю грають вареники. В «Конотопська відьма» панки уживають слив'янку та дулівку. В «Панна Сотниковна» готують під Різдво кутю й узвар. Квіткини нариси коротенькі, але влучні, напр.: Маруся «учинила паску, положила туди

лечок, імбирю, бібків, шапрану, і спеклася паска і висока і жовта, і ще у печі зарум'янилась. На Великдень вранці вона понесла до церкви на посвячення паску, баранця печеного, порося, ковбасу, крашанок з десяток, сала і грудку соли, і розіславши на цвинтарі у ряду з другими хустку, розложила усе гарненько». Таке ж саме посвячення трохи пізніш гарно описано другим талановитим поетом, добре ознайомленим з слобожанським народнім побутом, Манжурою.

Головні страви на Слобожанщині такі¹⁾:

Борщ—вариво з капусти, буряків, іноді з м'ясом або салом, картоплею, часом з додатком сметани, часто з баклажанами.

Бабка—крута каша з манных круп, з цукром та родзинками.

Баба шарпанина (згадується у Котляревського)—шматочки тарані або чабака в рідкому тісті, засмаженому маслом та цибулею.

Вареники—невеличкі шматочки тіста з начинкою, здебільшого з сиром, або з м'ясом (польські пельмені), або з урдою (наваром з конопляного молока), іноді з вишнями; коли з сиром, то до сметани, коли з урдою, то з олією, коли з ягодами, то до меду.

Галушки—шматочки пшенишного або гречаного тіста, зварені на воді або молоці.

Голубці—пшоняна або рижова каша в капустяних листочках, з баклажанною підливою.

¹⁾ Багато вказівок у В. В. Іванова „Жизнь и творч. крест. купянк. у.“ 1898 р. і у П. В. Іванова «Пища и питье крест. Малорос.» в „Этногр. Обзор.“ 1899 р.

Гречані пампушки—шматочки гречаного тіста, зварені на воді з додатком цибулі та соли.

Гарбузова каша—каша з гарбуза та пшона або манних круп.

Драглі з свинячих ніг—звичайно на заговінні перед масницею, через що й звуться іноді «ножкове пущення»; ніжки свинячі, зварені з сіллю й часником.

Затірка—невеличкі кругленькі балабушки з пшенишної муки, зварені на воді, під масло.

Зубці—обтолочений ячмінь, зварений перш на воді, а потім на конопляній олії.

Кишки—свинячі кишки, начиняні звареною на молоці пшоняною або гречаною кашою і піджарені потім на салі.

Кендюх—свинина, зажарена з цибулею й перцем.

Кутя—каша з пшона або гречки, здебільшого з рижу, зварена круто на молоці, часто обрядова страва на Різдво, на похоровах.

Куліш—рідка каша з гречаної муки на воді, з коров'ячим маслом або олією.

Кісіль—з кислого тіста на молоці або з медом, з молока, з вишень і ин.

Коржі, коржики—більш або менше плескуваті хлібні печення, іноді присипані зверху маком, з маслом або з олією.

Капуста—шаткована, дрібно різана, посипана сіллю, червущою, перцем капуста, рублена товстої різки, з ковбасою (піджарюється на салі).

Кваша—в старі часи росповсюджена страва з рідкозасоложеного звареного тіста; з протягом часу кваша зникла.

Коровай—круглий хліб, особливо на весіллі; в старовину славились дубенські короваї. Виходить з життя.

Лемішка—піджарена пшенишна або гречана мука, зварена в солоній воді, під маслом.

Локшина—пшенишні шматочки, зварені на молоці з маслом.

Макуха—вижимка з сім'ян маку, конопель або гарбуза.

Путря—ячмінна кутя з квасом.

Пелюстки—м'ясо, зварене в капустианих листках.

Пундики—пшенишні плескуваті коржики, перекладені жареною цибулею.

Пряженя—яєшня на салі або з ковбасою.

Полотки—копчені плоскі шматочки гусиного м'яса.

Потрухи в ющі—гусячі лапки, крильця, печінка, шийка, зварені на воді з цибулею й крупами.

Рубці—баранячі кишки, добре вимиті, зварені в ющі з крупою, сіллю та перцем.

Сластьони—шматочки пшенишного тіста, зажарені на маслі.

Сало свиняче—на Україні вельми улюблена страва, окремо шматочками з хлібом і сіллю і в різних стравах—в яєшні, в борщі і т. ин.

Таратута—варені бурячки з огірками, сіллю, хріном та олією; їдять на другий день холодною.

Тетеря—пшоно, зварене з гречаною рідкою кашою.

Товченики—шматочки м'яса або риби, зварені в ющі, з маслом та цибулею.

Узвар—юшка з сухих груш, яблук, вишень, слив, до рижової каші; здебільшого їдять під Різдво.

Хоми—горохв'яні пампушки з маслом.

Шпундра—зажарена свинина з буряками.

Холодець—зварені свинячі або телячі ніжки.

Венігрет—мішанина з вареної картоплі, буряків, огірків, з сіллю, оцтом та олією.

Губи (гриби)—опеньки, масляки, сироїжки, печериці до борщу, або окремо з маслом.

Пшеничка (кукуруза)—на воді з сіллю цілими годками або очищена, як варена каша.

Кавуни й дині в літку з хлібом.

Часник—приправа до борщу, пампушок, ковбас, иводі натирають їм хліб.

Редька, морква, ріпа—зрідка як ласощі.

Чахоня, оселедці, тараня—до борщу й окремо.

Сметана, сир, ряжанка, масло, молозиво, сколотини—молочні страви.

Напої в народі--ріжні в старі часи, здебільшого не міцна горілка, зрідка старка—міцна поживкла горілка, що була в захоронку по де-кілька літ, ріжні наливки—кусака або перцівка—на перці з імбирем, березівка--на березових бруньках, запіканка—з перцем, корицею, гвоздиками, кардамоном, варенуха на узварі з груш з цукром, калганівка—з корінцем калгану, ганусівка—горілка на ганусі (анис) і т. д.

В зімку слобожанський селянин їсть звичайно на день тричі, в літку—4 рази. Встає він в досвітку і йде на роботу, нічого не ївши; коло 7 годин снідає, в 11 або 12 годин обідає, о 4 або 5 полудне і о 9 годині вечеряє. Обід в зімку буває звичайно з 2 потрав—рідкої й крутої, борщу й каші. Тепер майже усі ввечері п'ють чай, з цукром або без цукру, в свято ставлять самовар, а здебільше тільки горщик води.

На верхах громадянства—у заможних панів їжа була далеко ліпша. Уживали багато потрав, позичених у поляків та німців, ріжні вина та коштовні напої. Старі цер-

ковні промовці часом гостро докоряли панів за смачну коштовну їжу, напої й ласощі. Так, один суворий чернець ганьбив великих панів і архирейів за те, що «чрево їх сластолюбивое, потрави богато утворенные, трапеза сребро-полмисная», що вони кохаються в склянцях і келишках, в винах мушкателях, мальвазіях, аляконтах, ревулах, в пивах розмаїтих, в барилах з медамм, барилках з винами, шкатулах з фляшами, наповненими вином і горілкою дорогою.

Заможне панство і купецтво здавна користується західними куховарськими книжками, як приготувати різні марципани, або печення з миндалем, цукром і західними книжками що до поводження на банкетах, взагалі в гостях прилюдно; то були на кшталт нових книг під назвою «Хорошій тонь». Ось, напр., що в одній такій книзі вказано про поводження за обідом в гостях при людях: «Сидячи у столу, есть реч барзо непристойная спирати локти на нім або локтями тручати других. І то нецелітично кивати ногами і поглядати по сторонах, кашляти, плювати і нос витирати; коли не можна обійтися, заслонися серветою, особливо витираючи носа і вистерегаючи, аби не голосно. Не слід стріляти очима на усі сторони і приглядатися до потрав. Вистерегайся говорити, маючи вуста повні. При чужім столі не виривайся краяти м'яса. Їж помалу; не клади за губу другого кусу, першого не проглинувши. Вистерегайся на убрус або на себе пролляти. Не пий розсолу з тарілки, не висасувай шпигу з костей, ані оглодуї кости. Не мляцкаї жуючи. Не лупай костей зубами. Не утирай серветою носа, поту або тарілки. Не вискроблювай за столом зубів»¹⁾.

¹⁾ «Україна» за 1914 р., III, 47.

ХІ.

Громадське хвилювання.

ЛЮДНІСТЬ завжди і усюди хвилюється—і в родинах і в народах. Інша родина велика, численна, а пройшов короткий час—той помер, той помандрував в чужий край, той одружився і відділився, і стала родина маленькою, і навпаки—маленька родина з протягом часу зростає в велику сім'ю, з синами, дочками, внучатами. Те ж буває й з селом, з народом. То вони збільшуються, то починається тіснота, сварка; люди йдуть в рости́ч, світ за очі, шукають кращої долі на чужині. А на те місце приходять чужі люди, або волею—як торговці, ремесники, урядовці, майстри, або неволею—як біженці в останні роки і, пригляdivшись до нового місця та нових обставин, осідають, заводять своє діло і входять цілком в місцеве життя.

Людське хвилювання і на Слобожанщині почалось здавна. Перш на вільні, багаті й просторі землі великою повіддю пішли українці і за короткий час заселили весь край. Потім прилили невеличкі купи сербів та молдаванів, які, оселившись поміж українцями, злились з ними цілком. Одночасно приливали великороси, але вони не тільки не злились з українцями, а по містах, дякуючи урядові й школі, що були в їх руках, перетягли до себе багато українців, що переняли їх мову, одіж і звичаї. В останні часи війни і революції в міста, здебільшого в Харків, понабивалось велике число чужинців—поляків, жидів, ла-

тихів, які в значній мірі осіли в місті, інші купили для себе доми і позаводили крамниці.

Хоч Слобожанщина давала досить хліба, кохалась в торгівлі і промисловості, але з протягом часу зі збільшенням людности місцями почала виявлятися тіснота, безземелля, усякі злидні. Люди стали шукати нової землі й кращої долі. Переселенський рух почався давно, йшов спершу помалу, без участі земства. Тільки в 1908 р. Харківське губернське земство звернуло на нього увагу, почало збирати звістки тими засобами, які були у нього під руками,—через земських начальників, волостні управи та приватних осіб, одночасно запросило челябинську переселенську організацію і таким чином в 1908 р. вперше спромоглось ознайомитись зі справою як слід і почасти допомогти їй ¹⁾.

За 24 роки, від 1885 до 1909 р., челябинська переселенська організація зареєструвала сімейних переселенців з Харківщини—117.311 душ. За цей же час з усієї Росії посунуло 2.659.888 душ, значить, переселенців з Харківщини було більш 4% усього числа, на кожний рік пересічно по 5 тисяч, але по роках число то підскакує вгору, то падає униз: так, в 1900 р. вийшло усього 1.264 души, а через де-кілька років—в 1907—19.085, в 1908—29.131, очевидно, з великим зростом.

Коли порівняти число переселенців за ці два роки з числами приросту людности на Харківщині, то вийде, що переселення відобрало від нього в 1907 р. $\frac{2}{5}$, а в 1908 р.— $\frac{3}{5}$ частини приросту. Тільки частина переселенців йшла за дозволом, а решта йшла самовільно, за-

¹⁾ Переселеніє крестьянъ Харьков. губ., 1908 р., вып. I, вид. Харьк. губ. зем. управи.

біраючи звичайно пашпорти й купуючи білети на машину без жадної знижки. Про самовільних переселенців земство має відомости тільки за 9 місяців 1908 р.; з тих відомостей видно, що цим недозволеним шляхом, а значить, і без усякої заповоги якихсь закладів або уряду, йшло 54% усього числа переселенців; по окремих же повітах відсоток самовільних переселенців сягає від 26 до 80%. З цього боку становище переселенців з Харківщини гірше од загальноросійського, бо там самовільні переселенці складають 42%. Переселенці з Харківщини йшли в три західні повіти Томської губ. та в Акмолинську область, а там ще на Далекий Схід, останніми ж часами пішли ще в Тургайську область. В 1908 р. переселення на Далекий Схід зменшилося, а зате зросло в Тургайську область. Не вся Харківщина брала однакову участь в переселенському рухові. Земство має що до цього певні відомости тільки за 1907 р. та 7 місяців 1908 р. Ті відомости показують, що в ці часи більше йшло людей з південно-східніх повітів Харківщини—куп'янського, ізюмського та старобільського, а найменше з повітів північно-західньої частини губернії—охтирського, харківського та сумського. Ці останні відомости мають особливу вагу при розгляді тих причин, які спонукують наших селян кидати рідні оселі та плентатися на непривітну далеку чужину. Отже головна причина, що жене селянина на далеку чужину—це безземелля, малоземелля та земельна тіснота взагалі.

Та не можна думати, що саме малоземелля тільки викликало переселення. Один з найкращих харківських громадських діячів професор Гордієнко передав на «Совѣщаніє свѣдущихъ людей» записку «О причинахъ, побуждающихъ крестьянъ къ переселенію, и о мѣрахъ къ

ограниченію переселенія», де висловився, що не стільки малоземелля жене селян на чужину, скільки недостача культури, кепська папня, брак робочої скотини, брак хліборобського знаряддя, псування нив, побільшення пісків та ярів, шкодлива так звана черезполосиця, тягар податків, мала безпека земельної й усякої іншої власности законом, темнота, недостача науки й школи. «Жить крестьянину тѣсно,—каже Гордієнко,—но не только отъ малоземелья, но и разныхъ стѣсненій отъ начальниковъ и міроѣдовъ. Переселяясь на широкія поля, онъ не обезпечиваетъ себя отъ такого же зла и, можетъ быть, найдеть худшее».

Хоч назва «Україна в Азії» луна трохи чудно для нашого вуха, а тим часом вона цілком відповідає дійсности, не менш як «Україна американська». Величезна українська еміграція направляється в Сибір і далі, аж до берегів Тихого океану; що-року десятки тисяч селян з корінної України переселяються на ті далекі «зелені» або «сірі клини» і заснують цілі українські колонії, зберігаючи свій побут, мову і навіть даючи новим своїм осадам назви рідних сел України. За останні часи почало переселятись на Далекий Схід чимало й українців інтелігентів. Ідуть вони туди як урядовці, офіцери, рідше як купці або промисловці. А де-хто їде і вчитись, як, напр., молодь до Томську. І як то звичайно буває з земляками, на чужині вони з туги за рідним краєм скоріше доходять до національної свідомости, скоріше сходяться до гурту. Як раз це саме відбилось на українцях в Азії: у Томську існує чимала студентська українська громада; у Владивостоці та Харбині місцеві російські газети заводять спеціальні українські відділи, де подають важніші звістки про український національно-культурний

рух, а иноді містять і цілі статті українською мовою. У Харбині засновано навіть український громадський клуб, який об'єднує українців в далекому кутку Монголії.

Все це з'явища у високій мірі симптоматичні й відрадні. Вони показують живучість українського національного руху і дають надію, що ті сотні тисяч нашого люду, які виселились, шукаючи щастя-долі, аж на східній кінець Азії, не одірвуться від свого національного організму, не загинуть для мешканців старої України. На свідомих українцях-інтелігентах, що живуть в Азії, лежить обов'язок подбати, щоб їх земляки-селяне мали змогу не поривати зв'язків з духовним життям рідного краю, щоб до них доходила українська книжка, українська газета. Гарний початок цьому зробила томська студентська громада, яка заснувала гурток за-для росповсюдження українських книжок серед українських колоній Західного Сибіру. Приклад національно-культурного руху серед українських колоністів в Америці показує, що розвиток національної свідомости серед колоністів має користне значіння й для метрополії. І коли українські переселенці в Америці, майже виключно—робітники та селяне, що вийшли з бідної, занедбаної Галичини і попали в значно гірші умови життя ніж переселенці до Азії, спробувались на цілий ряд національних товариств, шкіл і часописів, то і українці-інтелігенти Східного Сибіру з'уміють подбати про своїх земляків-селян.

Поруч з переселенням, або з еміграцією, так казати, матеріальною на Україні йшло ще друге переселення, далеко більш шкідливе,--духовне. В той час, коли селянська біднота пішла до Сибіру, Туркестану, Америки, інтелігенція пішла геть від народу на послугу російському урядові і допомогала йому нищити українське

життя, навіть в кращих його проявах—в мові, в мистецтві. Духовна еміграція, або національна зрада почалась далеко раніш селянського переселення. Її перший великий вибух відноситься до часів царя Петра Великого та цариці Катерини Другої, коли вихованці Київсько-могилянського колегіума лавою повалили на північ, позаймали майже всі архирейські катедри; тут були і видатні письменники, як Феофан Прокопович, Дмитрій Туптало (Ростовський), і талановиті майстри, як то Левицький, Боровиковський; пізніш тим же шляхом пішли письменники Гоголь, Короленко, Мачтет і інші, зоставляючи свій рідний край навіть в самоті, без культурної допомоги його власних кращих дітей. Хай, це все люди світу, знання, гарного художнього слова, хоч і не рідного, і все ж таки досить знайомого та приемного в промінях науки й мистецтва. Але за цією проміністою, світлою переселенською в духовнім напрямі українською лавою сунула хмара байдужої, безталанної української інтелігенції, яка сараною обліпила народне життя, не докладаючи рук до його поліпшення, але пишаючись тільки своїм новим позиченим у сусід національним обличчям.

В виробленні зрабливої інтелігенції повинна школа у всіх її верствах, пристосована урядом до знищення українського народу, як самостійної духовної особи; низча й середня школа відривала людину від матерньої мови та рідної природи й історії краю, а вища затверджувала цю руйнуючу роботу і обробляла вже до кінця українця в звичайного урядовця, ласкавого до сильних та багатих і недбалого до слабих та бідних, якими йому здавались усі його земляки—самі мужики з їх тільки мужицькою мовою, з їхнім селянським неприємним грубіанством,—то чорна кістка в порівнянні з білою кісткою вихованої в

зросійщеній школі української інтелігенції. Таке духовне переселення захопило усі верхні верстви українського народу—панство, попівство і навіть заможне купецтво та міщанство, хоч його і стали за це ганьбити українські письменники, починаючи з Котляревського, Квітки-Основ'яненка й Шевченка.

ХІІ.

Світогляд. Забобони.

ЯК ДІЗНАТИСЬ до світогляду народа, до його переконаннів, що вироблені здавна і з часом переходили від роду до роду? Люди різні; життя у їх не однако: одні живуть попросту на селі по батьківських хатах, другі вештаються по світу поміж усяким громадянством, поміж чужинцями, салдатами—москалями, жидами крамарями, багато де-чого побачуть і почують на чужині та позаносять до-дому. Свое рідне й чуже займане так попереплутано, що й розібрати важко, коли та як що пішло; але все ж таки треба зазначити, що чуже тільки тоді прилучається до свого, коли воно відповідає народньому почуттю, а через те, що узято від чужинців, привлащається, робиться своїм рідним і цілком входить в народне життя.

Зрозуміло, що коли ми бажаємо дізнатись до світогляду найблизчого до нас люду на Слобожанщині, то повинні шукати підхожі до того слободсько-українські джерела, такі оповідання, казки, пісні, прислів'я, звичаї, які позаписувані в Харківщині ретельно народньою мовою. Річ складна. Підручний матеріал занадто пороскиданий і занадто дріб'язковий; його треба збирати по крихті, складаючи одну до одної.

Перше питання, звідкіль пішли наші люди—українці, або, як вони часто сами себе звать, «хохли», зрозуміло, без того ворожого презирства, яке уживають з цією етнографічною назвою їх старші брати—великоросіяне. Мос-

калі, напр., вигадали казку, що на «хохлі́ чортова голова», бупім то апостол Петро побачив, що «хохол» б'ється з чортом, розгнівався і позрубував їм голови, але милосердний Господь приказав йому понадівати їм голови знов, а Петро поснішивсь та й переплутав голови: на чорта надів «хохлацьку», а на «хохла» — чортову. Таким здається великоросам їх «менший брат». Ця ворожа казка зайшла навіть в Харківщину і инколи «малороси» її розказують сміху ради, не почувавчи й не помічавчи тут гостро ворожого глузування над ними самими.

В Харківщині є инше оповідання про походження українського народу, яке, здається, й складено в нашому краєві. Йшов по полю Христос і св. Петро, а на зустріч їм їде весілля з п'яних мужиків, — кричать, співають, лаються, звістно, п'яні люди. Побачив один Христа й Петра та й гукнув до них: «Чого ви вештаєтесь? Робили б краще хліб, а не тинялись без діла по світу!». Св. Петро й каже Христові потихеньку: «З цього будуть українці, що весь свій вік хліб будуть робити». Далі як гукне з воза другий: «Чого ви тут ходите? Бач, і чобіт на вас нема. Хоч би ходаки (лапті) сплели, а то волочаться, де весілля їде». А Петро знов потихеньку каже Христові: «Від цього чоловіка підуть москалі — лапотники». Далі на возі ще один щось хотів крикнути, та тільки з-п'яну і протяг — ве! ве! Христос так і зробив, що від першого пішли українці — хлібороби, від другого москалі — лапотники, а третього він обернув у відмеда і від нього пішли відмеда ¹⁾.

Українець бажає до усього дійти своїм розумом, хоче бути запевненим, що річ обміркована ґрунтовно.

¹⁾ *Ивановъ*, Изъ области малор. нар. легендь, в «Этнографич. Обозр.» 1890 р., № 4, 93—94.

Така риса морального його складу яскраво відбилась, напр., в колядці, як Христос і св. Петро сперечались, що більше—небо чи земля:

Господь каже, що небо більше,
А Петро каже, що земля більша.
—Ой, ти, Петре, Петре суперечнику,
Покличем ми та два янголи,
Нехай ізміряють небо і землю.
Як ізміряли, то і ізвірили ¹⁾.

Така щира допитливість—риса суто українська. Колядки такого ж змісту позаписувані в значнім числі не тільки в Харківщині, але, як свідчать про те величезні збірники пісень Чубинського та Головацького, існують вони і в Київщині, на Волині, в Галичині. Після обміру неба й землі янголами Христос і св. Петро (иноді св. Микола) точно дізнались, що земля більша, бо небо рівненьке, а на землі гори та долини,—світогляд старозавітний, на скільки дозволяє розмір і людське око.

На думку народа, просте добродійне почуття швидче можна знайти в серці убогого ніж багатого. Думка ця гарно відбилась в легенді про подорож Христа. Йшов якось то Христос і св. Петро, а на зустріч їм іде багач на бричці тройкою таких коней, що ї не вдержиш—як змії летять. От св. Петро й каже: «Господи! попроси цього чоловіка, щоб він нас підвіз». — «О, св. Петре, такий не візьме», одповів Господь. «А може і візьме?» правив своє св. Петро. — «Просись, коли хочеш», сказав Христос. Порівнялись вони з багатцем, св. Петро й каже: «Підвези нас, чоловіче добрий!» — «Еге! Справте собі та й їздить». — «А що, я казав?» мовив Господь. «Дай же ти,

¹⁾ *Ивановъ*, «Этнографич. Обзоръ» 1890 р., № 2, 111.

Господи, каже Петро, щоб у нього пропало все хазяйство». — «Ні, св. Петре, він не мій, він за багатство віддався лукавому». Йдуть вони далі, а на зустріч їм іде на гору ще на молодих бичках чоловік, не іде, а веде їх, бо вони ще неуки, не знають ні соб, ні пабе! Св. Петро й каже: «Давай, Господи, попросимось, може цей підвезе». — «Проси, цей підвезе.» «Земляче, підвези нас!» — «Сідайте, люди добрі!». Сіли й доїхали, де дорога їх розходилась ¹⁾).

Життя людини залежить від багатьох обставин, здебільшого таких, що стоять по-за межами сили та спроможности окремої людини, яким хочеш чи не хочеш, а коритись треба. З суто наукового реального погляду має велику вагу спадщина від предків, шкідлива від хворих на сухоти або алкоголичних, що відбивається потім кепсько на почуваннях тілесних і духовних, викликає дегенератів, злодів, божевільних, жорстоких.

Народ теж здавна закримітив, що люди часто-густо родяться з долею або недолею, з нахилом до розуму, працьовитости і усякого добра, або з нахилом до нікчемного життя, крадіжок, лінивства й недбальства. Тільки впливи спадщини та нещасливі обставини життя він здавна тлумачить містично, і тільки наука допоможе йому вибратись із старої таємної містики на шлях розуміння життя. По народньому світогляду, як відбився він у величезному числі казок, приказок, пісень, прислів'їв, життя людини залежить від того, де і коли вона народилась, які куми брали, як піп охрестив і т. ин.

А я хлопець нещасливий, Чи я в полі хрестився.
Чи я в лісі родився, Ой, чи в лісі, чи в полі,

¹⁾ *Івановъ*, Етнографич. Обзор. 1890 р., № 2, 150.

Не дав мені Господь долі. Чи така баба брала—
Чи такі куми прийшли— Щастя-долі не вгадала.
Щастя-долі не принесли,

Такі пісні поширені по всій Україні, не тільки на Слобожанщині, і висловлений погляд на щастя-долю загальний для усього народу.

Світогляд народа виявляється не тільки з величезної безлічи його пісень, казок, прислів'їв, а також в його мистецтві, в різьбярстві, в будівлях, в орнаменті, в вишивках та мережках, нарешті в його звичаях, в почуттях і розумінні правничім щò правда і щò кривда, прикладаючи їх до окремої особи, до громадянства, до держави.

Залишимо—бо матеріялу занадто багато—загальні погляди народні на світ і людей, коли і як почався світ, звідкіль пішли люди і як вони жили в старовину, про небо, сонце, місяць, грім і блискавку, про звірів і рослини і т. ин. Матеріялу, кажемо, безліч, здебільше сирого, мало розробленого з наукового погляду. Кожна українська губернія вже має величезні й просторі етнографічні описи. Харківщина має численні збірники Петра Іванова та його однофамільця Василя Іванова,—ціле море усяких описів і фактів. Треба зауважити, що фольклорний матеріял—казки, пісні і т. ин. має в собі стільки відбитків літературної й побутової старовини, що може через край заповнити усяку етнографічну працю і навести на безліч наукових питаннів про сусідні впливи, літературні джерела, торгові й промислові зв'язки з закордонними народами—що в своїх наслідках зовсім виводить за межі Слобожанщини.

Залишаючи, таким чином, широкі загальні фольклорні завдання, все ж таки треба хоч коротко де-що віді-

лити і розглянути в обставинах та умовах місцевого слобожанського життя.

Народне правознавство складається із старих і нових місцевих впливів в різнманітні рамки місцевого звичаєвого права. Головним джерелом для ознайомлення зі звичаєвим правом є волостний суд. На постанови сільських суддів стали звертати увагу лише з 60-х років XIX в. Для правобережної України багато попрацювали Павло Чубинський та професор Кістяковський. Чубинський переглядів більше 500 книг волостних суддів і витяг з них до 1000 постанов, а професор Кістяковський обробив їх науковим ладом. Потім цим шляхом пішло багато інших вчених. Що до Харківщини, то відносно неї багато зробили Андрій Шиманов, що розбрався здебільшого по земельних справах, по займанщині за старі часи, а теперішнім часом в напрямі звичаєвого права в Харківщині працювали М. С. Илларионов, В. В. Иванов і Д. П. Міллер — знавці старого й нового українського права в містах та селах. Якушкин склав величезний показчик численних статтів і розвідок по народньому звичаєвому праву, і в цім показчику дано багато місця й Україні, мимохідь і Слобожанщині; тут є про наслідування майна, про придане, про сімейні поділи, про кари і т. ин. Покійний Д. П. Міллер писав про старі суди на Україні — міські, земські та підкоморні, як складались вони в XVIII в. М. С. Илларионов звернув увагу на постанови волостних суддів в харківському повіті в 1893 р. що до права наслідування майна жінками, дочками, синами, удовами, приймаками, мачухою, позашлюбними дітьми і т. ин. В постановах волостних суддів відбився не тільки писаний закон, а й почуття правди та справедливости, яке має український нарід взагалі; напр., коли чоловік помер, а родина його

бідна, то вдова йде до батька тільки зі своїм приданим, а коли сім'я заможна і жінка прожила з чоловіком років десять і допомогала йому в господарстві, то їй окрім її приданого (в слоб. Липнях) виділено частину рухомого й нерухомого майна небіжчика, але садиба мусила перейти у власність рідні її чоловіка¹).

В ґрунті народнього світогляду лежить трудове життя, праця, головним чином хліборобська. Джерелом майна повинна бути праця: «як віл да коса, дак і грошей кіса». Основуючись на такому погляді, нарід за давніх часів проводить велику різницю між власністю земельною та власністю лісовою. Право на земельну власність святе для того, хто обробляє землю власними руками, а ліс—лісів було колись багато—це вже инша річ, він наче сам собою росте; в старовину на ліс дивились навіть, як на *bonum nullius*, таке добро, що Бог дав усім людям, на яке нема господаря,—заїхав і рубай, скільки тобі потрібно по хазяйству, щоб отопити оселю, або справити воза чи збудувати цілу хату. Через такий погляд лісам велика шкода, бо селянство й досі по своїй темноті зовсім не обраховує, що лісів зосталось обмаль, що ліси мають велике значіння не тільки в хазяйстві, а й кліматичне—задержують в літку вохкість, бо на безліссі лихо від засухи і т. ин. Нічого такого не знають темні люди і руйнують ліси, не тільки панські, а ще більш свої ж громадські, напускаючи на зруби скотину пастиись, не турбуючись, скільки то вона витолочить, полама, погризе та знівечить молодняка і коли то той зіпсований молодняк ще підніметься завтовшки хоч би на дугу або голоблю.

Що до поля, то за старі часи до його не торкались;

¹) *Илларионовъ*, Обычное право, 1894 р., додаток 5.

земельна власність в межах особистого труда вважалась непорушною. Стоять собі копи в полі в негоду день, два, тиждень, і ніхто не візьме ні одного снопа; стоять по-над битими шляхами, по-над селами, і усе ціле. А теперішнім часом буває усяке, буває, що і копи ростягають в полі, та й заїздять до них з колесами на шинах, це б то господарі не бідні. Буває, що й вуліка на пасіці не долічуються, чого ніколи не було в старовину, бо пасіка—боже місце, і хіба тільки ведмідь добірався до вуліків, ласий до меду.

Поруч з працею йде родина—її перші головні підваливи—чоловік та жінка. Кожному господарю не можна обійтися без дружини. «Без хазяїна двір, без хазяйки хата плаче», каже народне прислів'я. Життя і праця йдуть двома тісно переплутаними поміж себе наіпрями—чоловічим та жіночим, поділяються на чоловічі та жіночі. Подекуди це позначається, коли людина тільки що народиться: хлопчикові обрізують пупець на сокирі, щоб він був будовником життя, а дівчинці—на гребні або днищі, щоб була доброю пряхою.

Як тільки молодь піднялась на ноги, батьки й матері клопочуться, щоб їх спарувати, одружити, щоб парубок недовго гуляв, не зледащів. Коли ще у нього з'являється нахил до п'яцтва та розбishaцтва, то мерщій шукують йому жінку, щоб зв'язати його ланцюгом родинних обов'язків. Вибірають не стільки по виду, скільки по роботі. «Жінка хоч корова, аби була здорова»; «як сорочка біла, то і жінка мила». Але примусу не буває, і парубок і дивчина тепер вільні братись по своїй уподобі. Дівчина пильнує швидче вийти заміж, бо дома на пристаркувату дочку дивляться скоса. «Хоч за вола, кажуть, аби дома не була».

Перша в житті спілка—це чоловік та жінка. По народньому світогляду ця спілка найкраща: «добра спілка—чоловік та жінка»; вони роблять для себе й для дітей, а коли дітей нема, то й сумують, кому то полишать свій працею надбаний достаток. В старі часи бездітні здебільшого одписували свою худобу на церкві та на монастирі.

Ріжниця праці викликає ріжницю в правах на поділ майна. Сімейна робота звичайно поділяється на 1) чоловічу, 2) жіночу й 3) спільну працю.

Чоловіча праця—робити на полі, лагодити двір, вози, придбати дровець на зиму, змолотити й змолоти муки, доглядати коні, латати чоботи, лагодити віжки, черезсідельники.

Жіноча праця—засадити й полоти огород, варити обід і вечерю, пекти хліб, вибрати плоскінь, вимочити коноплі, напярсти полотна, прати білизну, годувати дітей, доглядати птицю, мазати хату, всіх обшивати.

Спільна праця—збирати хліб на полі, молотити на току снопи, гребти сіно, складати стоги й копиці.

Звичайно, що ця ріжна праця буває часто переплутана. Чоловікові доводиться часом робити жіноцьку роботу, а жінці—чоловічу. За чотирі останні роки важкої війни з німцями та громадянського безладдя жіноцтву часто-густо приходилось приймати на себе усю роботу по господарству: і поле обробляти, і коні пасти, і за фурщика їхати.

На дітей дивляться, як на поміч, і бажають їх мати, особливо синів. В одній цікавій пісні парубок кохає молоду вдову, але з-за її дітей женитись не хоче, а вона йому на це відповідає:

Не журись, козаче, Ти підеш з косою,
Моїми дітками: Дітки з грабельками;

Ой, ти візьмеш косу	Будуть громадити,
Та будеш косити,	А я, молодая,
Дітки з грабельками	Обідать носити.

Чудовий по красі малюночок тихого та лагідного сімейного життя.

Хліборобство вимагає великої праці і міцних рук. Через те на Україні сини в більшій ціні ніж дочки, що виразно відбилось в прислів'ї: «Один син—не син, два сини—півсина, три сини—ото тільки син». Дочка—до-часний гість в хаті; вона мусить вийти заміж, але поки вона у батька-матері—її бережуть і голублять, як любу дитину, бо ніхто не знає, яка її доля спіткає. З приводу цього українці склали чудові пісні. Напр.:

А дівочкам уся воленька:
За юпочку та на вуличку,
За намистечко та на містечко,
За віночок та у таночок.
А жіночкам та нема волі:
У запічку та воркун ворчить,
У колисці та дитя кричить,
Під порогом та свиня хрючить.
А в печі та горщик біжить.
Дитя каже: «похитай мене!»
Горщик каже: «помішай мене!»
Свиня каже: «погодуй мене!»
Воркун каже: «поцілуй мене!»¹⁾

* * *

Темна сторона в житті народа—численні забобони, уламки старої демонології, повір'я про чортів, відьом, упирів, уроки (зглаз) і т. ин. Поміж забобонів є дуже шкодливі; часом вони виринають по селах і доводять

¹⁾ Чубинській, Труды этногр.-статистич. экспед., VI, 35.

темних людей до гріха та до тюрми. Так, напр., кажуть, що не треба тушити пожегу, коли цішов він від блискавки—це я чув, напр., в слоб. Боромлі на Охтирщині від старого, поважного, грамотного чоловіка; були вказівки і в часописах на таке ж саме повір'я в зміївським повіті ¹⁾, в білгородським повіті ²⁾.

Під самим Харьковом була в 1886 р. така чудна подія: якийсь дурний парубійка з Основи (передмістя Харькова) може з-п'яну наплів, що до нього повадилась ходити відьма, і мало не все село з урядником на чолі рушило ловити капосну відьму ³⁾.

Въ тім же 1886 р. в Охтирці, коли в літку не було довго дощу, люди розкопали на кладовищі могили утоплениці і вбили їй де-кілька колів ⁴⁾.

Хіба не дивно, що в 1894 р. в багатій слободі Мерефі, в 30 верстах від Харькова, волостний суд розбірав справу про бабу, до котрої ніби то літав змії ⁵⁾.

В слоб. Боромлі років десять тому назад парубки розкопали могилу і вирізали з покійника лою на свічку. Є шкідливе повір'я про мертву руку, що коли з неї зробити лойову свічку, то в ночі можна красти в кожній хаті, усі спатимуть, була б тільки свічка з лою мертвяка. Така дурниця, а справа тяжка, карна, і безглузких темних парубків засуджено в Сибір на поселення.

В 1896 р. така ж сама справа розглядалась в Острогжеському карному суді ⁶⁾.

Багато, занадто ще багато темноти на Слобожанщині і велика потреба в науці та в школах.

1) „Южный Край“ за 1882 р., № 565.

2) „Харьк. Губ. Вѣдом.“ за 1886 р., № 152.

3) Ів., № 142.

4) Ів., № 159.

5) „Южный Край“ за 1894 р., № 4497.

6) „Харьк. Губ. Вѣд.“ за 1896 р., № 146.

ХІІІ.

П і я ц т в о.

ШИНОК має на Україні власну історію, зрозуміло, поганую; нічого доброго не можна й чекати від гаспідського зілля. В старі часи можна було скільки завгодно і кому завгодно гнати горілку, але ще до татарського нападу вельможні люди, в першу чергу самі князі почали користуватись із шинків, хоч владики й попи писали і казали по церквах казання проти п'яцтва, яке вже за старі часи почало поширяться у всіх верствах людности; князі з своїми урядовцями і ченці по манастирях занадто уживали горілку. Ніякі казання церковні не мали впливу.

На Україні взагалі, на Слобожанщині окремо вільне викурювання горілки було обмежено де-якими святами, здебільшого місцевим храмовим святом, коли громада мала право день, два продавати горілку без всякого мита, призначаючи весь прибуток на церковні потреби, на церкву, школу, шпиталь, які бували при церкві. Потім такий продаж був заборонений; весь прибуток йшов або в казну або тим, хто арендував шинки. Шинки почасти належали панам, церквам, попам, козацькій старшині. В аренду їх брали на правобережній Україні здебільше жиди, в Слобожанщині великороси. Такі арендарі звались одкупщиками. Позаяк в містах завжди далеко більше уживали горілки ніж по селах, то й ціна на горілку в містах бувала одна—більша, а по-за їх межами

вже друга — менша. А щоб в міста не провозили вільної горілки, то по усіх шляхах поставлені були застави, де кожний віз оглядали і шукали, чи не везе хто крадькома горілки. Одкупщики мали великі прибутки і часто робились багачами на весь край. В Харькові на початку ХІХ в. за часи Квитки-Основ'яненка таким багатцем одкупщиком був великорос Кузин, як на сміх сам великий запійний піяка. На горільці він нажив доми й сади, найкращі в місті. Просторий дім його був на Катеринославській вулиці, тоді головній, біля мосту, а великий сад там, де тепер Кузинський міст та залізничі майстерні. Це був одночасно меценат; іноді він допомагав людям в науці і мистецтві. До його часом зверталися видатні місцеві громадські діячі, напр., Каразин, щоб він допоміг молодій людині вибитись в люди. Кузин тоді висовував шухляди в камоді, ту з золотими, ту із срібними карбованцями, і казав: «бери, скільки тобі треба!» Натура була широка і щедра.

Після знищення одкупної системи довгі роки йшов вільний продаж горілки. Місцеві й сільські шинки мали однаково продавати горілку. Ознакою шинка звичайно була пляшка на високому дрючку над стріхою або над вікном.

Славнозвісний поет слобожанин Щоголів яскраво змалював стародавній шинок у віршові:

Не велику й не багату
Чоловік построїв хату,
Та й поставив у селі,
Коло міста, на шпилі.
Потім він, як в клітці пташку
Над вікном повісив пляшку, —
І, як вітер похитне,
Пляшка візьме та й кивне.

І хіба ж воно од-віку
Тее можна чоловіку,
Щоб, як пляшка закива,
Не здуріла голова?
 От як пляшка закиває,
 Він до шинку й повертає;
 Сяде, гляне в поставець,
 Та й потягне гаманець, —

І вже грошей і не ліче...
Чоловіче, чоловіче!
Що в тій бочці он-де є —
Все воно до дна твое!
 Там сидить твій заробіток,
 Там лежить худоба діток;
 Сіно те, що ти косив;
 Жито те, що Бог вродив;

Там твоя свитина сіра,
Хомути, ярмо, сокира;
Дрова ті, що ти продав,
Садовинка, що збірив;
 Сили ті, що їх не стало,
 Те здоровля, що пропало;
 Сльози жінки, серця міч,
 П'яна лайка день і ніч.

Все воно туди пірнуло,
Все в тій бочці потонуло;
А вона все теж одна —
І без верху, і без дна! («Шинок»).

Поруч з горілкою в шинку продавали варені яйця,
рибу, раки, хліб, часом можна було купити молока, сме-

сани, сиру, масла. Біля шинку було завізно і весело. Тут зупинялись подорожні, фурщики, чумаки, перехожі люди, щоб підкрепитися або підкормити коней, в зімку обігрітися від холоду. В кожному селі на проїзжих шляхах було по де-кілька шинків; стояли вони і біля поштових станцій, і біля довгих мостів, напр., на Ворсклі під Охтиркою на однім кінці мосту був шинок і на другім шинок, обидва з горілкою, паляницями, раками, рибою, яйцями. Шинок часом бував місцем для зібрання сільської старшини, особливо на Придніпрів'ї. Звався шинок часто корчмою, що зовсім не була таким вже поганим місцем, як то звикли думати. Біля корчми часто-густо збирались старі й молоді на гулянку; для молоді це було приємне місце.

Міністром Вітте знищена була приватна торгівля горілкою. Уряд сам почав шинкувати. Пішла монополка, здавалось, добре діло через більший догляд, але в дійсності шкодлива річ. Правда, казна одержувала великі гроші; але горілка стала дорога та кріпка; пішло ще більше піяцтво; позаяк йому не можна було ховатися в шинку, то воно вийшло на вулицю; горілку пили прямо із пляшки вже без всякої закуски.

З початку війни царь Микола II заборонив зовсім продаж горілки. Це було вельми добре діло; перші роки війни яскраво почувались його наслідки, поки занепад життя, дорожнеча, роспушта та розруха не довели до такого великого безладдя, котрим скористувались усі ганебні люди, злодії, усякі хапуги, що крадькома стали гнати горілку і фальшувати її, перероблюючи денатурат; скільки не забороняють цього лиха, воно росте й росте на ґрунті загального безладдя, хижачтва та роспусти.

На Україні з давен давна були корчми та шинки, було

багато горільчаних заводів, гуралень; шинки були усякі: одні належали панам землевласникам, другі—церквам, треті--селянам. В старім Харькові за перші роки його існування було вже чимало шинків, як означено в перепису вулиць та дворів, зробленому в 1724 р., особливо багато було шинків на вулиці Сушковій, що йшла десь поблизу Троїцької церкви: на 36 дворів 9 було з шинками, в тім числі шинок церкви соборної, шинок церкви Троїцької, шинок протопопа; на вулиці Семена Богодухівського соборного Успенського приходу на 21 двір—три шинки: шинок полковничий, шинок судейський і шинок Пищальчин.

Є не одно свідоцтво, що горілки на Слобожанщині пили багато, але вона була некріпка.

Від кінця XVIII в. є два цікавих свідоцтва про надто великі трати на горілку в межах Слобожанщини—одно свідоцтво Калиновського в «Описанії свадебныхъ обрядовъ» 1776 р., а друге Загоровського в «Топографич. описанії Харьков. Намѣстн.» 1788 р.

Калиновський дав указівки весільних трат молоді—17 карб. 41 к. і молодого—16 карб. 79 к.,—усього 33 карб. 20 к. З цієї суми на горілку йшло від родини молоді—6 карб. і стільки ж від родини молодого,—разом 12 карб.; більш $\frac{1}{3}$ усіх трат, тоді як попові, дякові й пономареві йшло усього 1 карб. 50 к.

По Загоровському горілку уживали з малих літ для розваги, без великого п'яцтва, більш «для дружеского обхожденія», без лайки та бійки. Справляли завжди храмові свята, але «именины въ большей части въ забвеніи проходили». Здебільшого бенкетували на весіллі, не шкодуючи кошту. Загоровський жалкує, що «необходимыя на сіи лишности издержки, какъ для молодыхъ, такъ и для ихъ родителей -- весьма убыточны».

Треба зауважити, що була вже і за старі часи шкода від п'яцтва, лайка, бійка, крадіж, пожари. Більш усього від п'яцтва здавна терпіли жінки.

П'яцтво взагалі, особливо ж гірке безталанне життя жінки п'яниці відбилось в піснях надзвичайно яскраво й виразно. Чоловік—п'яниця

Приходить до корчми та й сперся на фляшку,
Та всі боги укладає в орендарську ласку:
«Орендарю—господарю, дай горілки—на що маю,
Дай горілки, дай!»
Стоїть жінка під вікном та жалісно плаче.
«Не плач, не плач, не буде иначе:
Тобі ся тим не журитися,
Людам на те не дивитися,—
Жид воли візьме!»

—Бодай тебе перун забив темненької ночі,—
Плачуть діти, виглядають з корчми!
«Цитьте, діти, ідіть на піч.
Я сам бачу на вас дранвя,
А горілку п'ю».

Иноді такий гидкий п'яниця ще й жінку б'є, зну-щається над нею. В одній пісні бідолашна жінка жа-ліється матері:

А вже мені, моя мамцю, та й не першина
Через плече та черемшина;
А вже мені, моя мати, не перший разок
Через плечі дротяний батіжок.

Приходиться бідній жінці тікати від п'яного чоловіка:

Ой, мій чоловік та п'яниця,
Ой, як нап'ється, то і не стямиться.
Ой, як іде з корчми та викрикає,
А на мені тіло та потерпає.

Під стріхою ніч почувала,
Ой, у дуплах не одну стояла..

Надзвичайно влучно описана недоля жінки, у якої чоловік п'яниця, в пісні:

Ой, кудро, кудро кудрявая,
Ой, ти, вербице зелена,
Хто ж тобі, кудро, кудрі, ізвив,
Хто ж тобі, вербо, корні підмив?
— Ой, звли мені темні луги,
Темні луги, круті береги.
Звила кудрята темна нічка,
Обмила корні бистра річка,
Обмила корні бистра вода.
Ой, я молода, як ягода,
Не піду заміж за год, за два,
Та піду заміж за п'ятого,
За п'яниченьку проклятого.
Ой, кажуть люди, що він не п'є,
А він що-вечора з корчми йде..
Мені молодій одна шана:
З хати віконцем утікала,
В вишневім саду почувала,
З соловейком розмовляла:
Соловеечко як тьох, так тьох!
А я молода як ох, так ох!
А зозуленька—куку, куку!
За що ж я терплю таку муку?

Відповіді нема, як нема її часто в самім життю.
Пісня чудова по красі, по суму, з надзвичайно влучними порівняннями жіночої недолі з вербою, яку підмила річка. Сватали люди, багато людей, але дома мабуть було так гарно у батька та матері, що заміж пішла тільки за п'ятого.

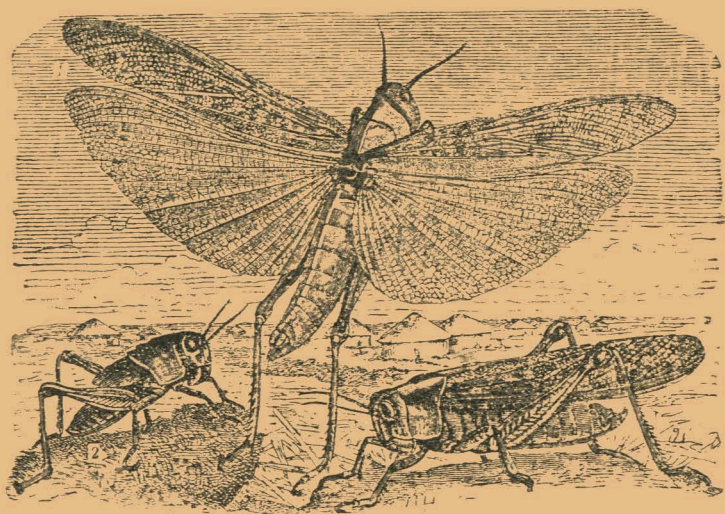
XIV.

Лихі години. Хвороби. Ліки.

СЛАВЕТНИЙ І. П. Котляревський влучно висловився, що «біда не за горами ходить, і хто її не скуштував?— біда біду, говорять, родить; біда для нас судьби устав». Так буває з людиною, так буває й з народом. Лихі години Слобожанщина зазнала не тільки з 1914 р., коли почалась велика європейська війна, а за нею усякі нелади, розруха, безхліб'я, хвороби, ворожнеча, грабіж, вбивства. Траплялись лихі години і раніш, тільки не тяглись вони так довго і не були такими важкими, як нещастя останніх літ. В коротеньких згадках вони були здебільшого такі:

Безхліб'я. Хоч Слобожанщина край занадто хлібородний, але траплялись такі нещасливі часи, що хліба не вистачало, і люди бідували і по селах і в містах. Бувало це або після великої засухи, або від сарани, не так гостро від хлібного жука, а в останні роки здебільшого в Харькові та й в інших містах від надзвичайної дорожнечи. Раніш в Харькові і поблизу його були безхлібні роки 1787, 1821, 1833 і 1848, коли люди навіть вмирали від голоду,— в 1788 р. в куп'янськiм повіті, в 1833 р. в ізюмськiм. Особливо важкий рік був 1848, коли сталась страшенна засуха, небо довго було мідяним, а земля залізною від спеки, і усе погоріло від палючого сонця; навіть сінокоси повсихали.

Сарана налітала за старі часи часто і нівечила трави, хліб; йшла вона, напр., в 1748 р. по сумському повіту хмарою, по землі і в повітрі. Піша сарана поїла весь хліб, а летюча—листя на деревах, і наслідком був голод. В 1822 р. сарана спустошила вовчанський повіт. В 1824 р. летіла сарана, як хмара, сіла біля Чугуєва на ліса і пообламлювала гілля, так було її багато. В 1823 р. сарана поїла 200 десятин хліба по-

С а р а н а : 1. Летюча, 2. Сидяча, 3. Личинка.

біля Люботина, валківського повіту. Виводилась сарана по степах в Таврії і звідтіль насувала на Слобожанщину. Пізніш степи заселились, і сарані не давали там випло- жуватись.

Великі хвороби бували здебільшого після війни або безхліб'я. Інші хвороби грізною хвилею розлива- лись по усій Слобожанщині, інші обмежувались пооди- ноками її частинами, напр., поганка, малярія бувають

тільки по болотяних місцевостях, по-над річками на низинах. Особливо важкими були:

Холера. Вперше виникла холера в 1830 р. і забрала багато народу. Вона тоді була усюди. Далі в 1847 і 1848 роках була холера ще більша; в Харькові від неї в 1847 р. померло 410 чол., в 1848 р.—700. Стояла велика спека. Хвороба, її причини були зовсім невідомі. Лікарень не було, і нарід від них тікав. Тоді ще не знали, що джерелом пошести була бактерія і що особливо треба берегтися сирої води, де вона здебільшого і держиться. Цікаві з цього боку церковні свідоцтва, зібрані харьківським священником Чижевським; по числах померших видно, що вмірало здебільшого на вулицях поблизу річок. З других церковних свідоцтв, зібраних в «Истор.-статистич. описанії Харьков. епархії» арх. Філаретом, видно, що в багатьох селах померла від холери приблизно $\frac{1}{10}$ часть усїєї людности.

Чума—страшенна хвороба—теж бувала на Слобожанщині, і про неї в старі часи наука ще нічого не знала. Була вона в 1718 р. в харьківськїм повіті, в 1738 р. в Вовчій, в 1838 в Куп'янці. Від чуми мерло багато поїв. Заходила чума з Туреччини та Персії після війни. В 1738 р. в Харькові від чуми померли попи Благівіщенської та Троїцької церков, інші двори цілком повимірало. Хвороба була дуже люта в жовтні та листопаді. В інших селах вимірало до половини людности. Хворих і померших од чуми возами звозили в ліс і скидали гаками, де вони й погибали.

Цинга (гнилець). Роки 1847 і 1848 взагалі були дуже важкими. В ці роки страшенно була поширена цинга в містах і по селах, і багато народу померло від цинги. В інших селах від цинги вмірало більше ніж

від холери. Так, в с. Олександрівці, старобільського повіту, в 1848 р. від холери померло 250 чол., а в 1849 р. від цинги 350 ч. В Закотній в 1848 р. від холери померло 154 чол., а в 1849 р. від цинги—660 з 4000 усієї людности. В с. Велика-Камишеваха з 3.500 чол. людности від цинги померло 416. Вже тоді було достежено, що пошесть цинги виникла од браку овочів, а помірала здебільшого ті, що раніш нездужали на холеру, були таким робом знесилені. В спогадах одного сучасного письменника є такий сумний опис цієї хвороби: «Болѣзнь продолжительна и мучительна. Цѣлья семьи были больны съ ногъ до головы. Жаръ дѣлался во всемъ тѣлѣ, десны чернѣли, зубы шатались, колѣни пухли, на ногахъ открывались раны. Случалось видѣть мать въ ранахъ, окруженную больными малютками».

Черевний тіф дуже поширений на Слобожанщині, і навіть в самому Харькові буває що-року, здебільшого в осени й по весні. Часом бувають великі вибухи то черевного, то ще більш страшного висипного тіфу від брудної води, від темноти люду, від громадського безладдя, від браку науки.

Діфтерія, або обкладки, теж не раз дуже шкодила людности; особливо багато вмірало від цієї тяжкої пошестної хвороби дітей по селах. Але зараз, завдяки науці, так званим противотрутним щепінням, коли з ними не опізнюються, хвороба зробилася не такою погибельною, і лікарі добрезнають, як лічити. Коли хто хворий, зараз же, не гаючи ні години, треба звертатися в лікарню.

Пранці (сіфіліс) погана хвороба, колись зовсім була невідома, а потім зустрічалась тільки зрідка, здебільшого по містах поміж распустними людьми. В останні роки, особливо за час війни, вона почала занадто по-

ширяться; здебільшого в села позаносили її салдати та фабричні робітники.

У селянства окрема паталогія й окрема терапія— здебільшого старозавітні: соняшниці (біль в животі), уроки (зглаз—усякі хвороби, здебільшого дитячі), гризь (ревматизм і подагра, ломота в руках або в ногах), переполох (від переляку), сухоти (туберкульоз), обкладки (діфтерія), завійниця (біль в животі), пранці (сіфіліс); гвоздики (висипка на тілі), куряча сліпота (на очі), нічниці (безсоння, викрик дітей в ночі), пліснявка (в роті у дітей), огник (гнойова висипка на виду), бишиха (рожа), поганка, трясця, пропасниця і ин.

Наукова медицина звернула увагу на народне лікування; понаписувано вже чимало цінних наукових розвідок взагалі про народню медицину, напр., праці д-ра Демича, як у селян лічать дітей, цінна розвідка професора Висоцького «Очерки народной медицины», моя розвідка в часопису «Харьковъ» за 1879 р., №№ 311—312, і безліч етнографічних матеріалів в журналах, часописах і окремо; що до Слобожанщини—здебільшого в «Жизнь и творч. крест. купяискаго у.» 1898 р. і в дописах із сел в місцевих газетах «Харьков. Губ. Вѣдом.» та «Южный Край».

В народній медицині багато ще старого містичного анімізму, від тих далеких часів, коли люди усюди вбачали таємні істоти—чортів, відьом, домових, русалок, мавок. Людину поділяли на тіло й душу; тіло немов би тільки шкаралупа, а усім керує душа, яка живе в голові, в горлянці, або в серці; вона може часом виходити з людини, коли та спить або нездужає, бігати по полю, лазити по деревах, і тут з нею трапляється усяке лихо, а людині тільки ввижається те у сві. А потім усякі злі

або нечисті духи мають сиромогу залізити в нутро чоловікові, коли він чхає, або спить необережно в поганім місці з роззявленим ротом, або не перехрестився там, де слід, не засвітив світла, бо нечиста сила любить усе темне та брудне. В залежності від такого світогляду народа від хвороби та усякої напасти були в пошані різні речі: обереги, наузи, талісмани або амулети, церковні образки та хрестики, вовчі зуби, ракові очі, жаб'яча кість, шкаралупа з крашанок або писанок, шматочки свяченої проскурки, папірці з старими молитвами, яких не признає церква, «Сон Богородиці» і т. ин. Такі речі носили при собі, клали на ніч під подушку, закопували в полі на ниві то що ¹⁾.

З протягом часу народне лікування вельми змінилось. Забобони, замови і все таке зменшується і все більш верха забірає наукова земська медицина. Але вона ще слаба через те, що мало лікарів, і селяне мусять часто-густо заживати старих засобів. Ще Квітка-Основ'яненко в оповіданні «Маруся» означив два головні старі засоби — церковний свяченою водою або маслосвятієм і знахурський замовами. І досі ці засоби вельми поширені по селах.

Від соняшниць і завійниці посипають сіллю пуп, або запалюють клочча, кладуть його на мить в глечикі, швиденько викинувши, прикладають глечик до живота (користне лікування, бо таким чином зогрівають живіт, однаково, як в медицині ставлять баньки); дітей купають в воді з соломою.

Від пранців сажають на зілля з різних трав, па-

¹⁾ Довладно див. в мой статті „Обереги оть глаза“ в „Етнографич. Обзор.“ і у проф. Висоцького в його „Очерках нар. медиц.“ 1911 р.

ряться 12 день, а часом дають дуже гострі та шкідливі ліки, як селітру, мідь, синій камінь і т. ин.

Від курячої сліпоти дивляться вранці на сонце, їдять юшку з чорної курки.

Від гнильця (цинги) варять і п'ють траву бабкі.

Від переполоху надягають сорочку задом наперед, обкурюють ладаном, обризкують свяченою водою.

Від нічниць носять дітей під сідало під кури з за-
мовою: «куріці, куріці, нате вам нічниці, а рабу Божому
(ім'я) дайте сонниці!»

Від сплішника (коли дитина корчиться) трутть по
спині гарячою паляницею, виятою з печи, або купають
в попелі.

Від сухоти, коли дитина дуже слабенька, обливають її
водою на молодик (новий місяць), протягають хвору
дитину в лісі через діру в дереві, для чого часом рос-
щепляють дерево, або сажають в піч до схід сонця.

Від уроків (зглазу) здебільшого злизують дітей, або
проводять язиком навхрест по виду.

Від зубів багато замов, а то ще обкурюють дур-
маном, кладуть в гнилий зуб ладан.

Від ломоти в спині в старі часи клали хворого на
землю і переводили ведмідя через нього.

Від бишихи підкурювали мертвими бджолами, свя-
ченою шкаралупою з писанок або ладаном, часом з за-
мовою: «став дід (ім'я) шептати, стало лихо всихати» ¹⁾.

Поганка—хвороба вельми поширена на Україні, бо
багато сел лежить низько над річками та ставами. Осу-
шувати нікчемні калюжі або болота темне громадянство
не клопочеться; особистої обережності зовсім бракує,

¹⁾ *Калашиковъ*, в „Жизнь и творч. крест. Харьков. губ.“ під
ред. Іванова, 1898 р., I, 192.

навіть під Харьковом, де селяне, здавалось би, повинні хоч трохи поширити свій світогляд і побут. В Куряжі, Солоницівці мають на селі таку думку, що поганка буває або від простуди, або від очей, і через те й лічаться від неї або у фершалів, або у знахурки, для чого або підкурюють себе, щоб прогнати лихоманку, або з'їдають трохи землі з могилки. Ревматизм звуть тут часто порухом. Знахурка лічить його тим, що трохи кусає зубами місце, де болить ¹⁾).

В Зміїві хворих поганкою купають в річці на теплого Олексія в кінці квітня, коли іноді вода буває ще холодна ²⁾).

Взагалі народні ліки на Слобожанщині можна поділити на три відділи:

Перший, найбільший, але такий, який повинен з освітою народа згинутися—замови та шептання, щоб прогнати хворобу, як лихого злого духа, і інші такі ж нікчемні засоби, щоб вигнати його з дому, напр., коли дитина в ночі кричить, то мати бере з віника сім прутиків і жене їми полуночницю з хати, вважаючи, що полуночниця така маленька зла істота, яка бігає в ночі по долівці. Такого ж роду замови: „Волос, волос, вийди на колос“ (щоб з пальця перейшов на поле), або „уроки на сороки, а пристріти на їх діти“, або, коли перелякає хто — „із тебе дух, а з мене переполах“.

Другий відділ—це такі ліки, які мають часом значіння: зогрівання та ростирання (масаж), ськання в голові, коли болить голова; або такі, які іноді допомагають людям, напр., коли мизинець обгортають плівкою з курячого яйця від поганки. Люди поважні кажуть, що тоді по-

¹⁾ „Харьков. Губ. Вѣдом.“ за 1884 р., № 289.

²⁾ „Южный Край“ за 1888 р., № 2580.

ганка покидає. Так, славозвісний російський письменник Вол. Даль, сам лікар, каже, що він спробував це на собі, і признає корисним. По селах зустрічаються ще діди, що якось те лічать від сказу, коли покусає скажена собака: натирають в роті під язиком травою березкою і дають її пити. Громада признає їх і навіть як лікаріві що-року виплачує гроші по приговору волостного сходу. Такий, напр., в слоб. Боромлі, охтирського повіту, Писаревський, або по вуличному Березка (від зілля

Знахур і старшина.

березки, котрим він користується); його кличуть лічити людей і скотину від сказу і видають йому що-року певну платню. Покусані скаженою собакою після його ліків zostались живими,—принаймні в ті часи, коли ще не вживали пастеровського щепіння. Такі знахурі користуються на селі пошаною. На малюнкові Писаревський сидить ліворуч, а праворуч—бороменський старшина.

Нарешті третій відділ—це такі зілля та речі, якими

почала користуватися наукова медицина, напр., одвар від черники, настойка на соняшнику, висушені терті таракани. Покійний славетний вчений лікар професор Боткин не побоявся взяти навіть таракана, якого уживала народня медицина від водянки.

На Слобожанщині, як взагалі на Україні за старі часи, особливо в XVIII в. поширені були рукописні лічебники. Досить просторий лічебник XVIII в. опублікований був професором Потебнею в «Кіевск. Старині» в 1890 р., кн. 1—3. Напр.:

На кашель збитний, сухий:

1) Кору з дерева грушового стовкти і пити з вином на ніч.

2) Часнику стовкти з салом і яйцем сирим, просмажити на огні і мазати підшви та хребет на ніч.

3) Ганусу доброго кварту одміряти, варити, поки упріє дополовини, положити цукру хунт і заживати.

4) Печені яблука з цукром утишають кашель.

5) Льонну олію вживати.

На подагру й хирагру:

1) Попілу насипати і на ногах носити.

2) Сок з шевлії в чаю пити.

3) Свіжою пшеницею до колін ноги всипати.

На сухоти:

Козине молоко пити з цукром рано й вечір.

Багато ріжних порад від зубів, бігунки, гадюки, ваги в грудях, ломання в тілі, уроків (корінь дягіля носити) та ин. Багато кепських порад, напр., давати з'їсти вошу від жовтухи ¹⁾).

¹⁾ Потебня, Малорос. домашн. лічебники XVIII в., в «Кіевск. Стар.» 1890, I.

Хоч медичні наукові діячі та інституції виходять за межі етнографії, але ніяк не можна обминути таких діячів і такі інституції лікарського змісту й складу, що зробили великий вплив на життя народу в прямому значінні слова, оберегаючи його від важких хвороб і наглої смерті. З приводу цього не можна пройти мовчанкою такого світлого громадського діяча, як покійний лікарь Владислав Франковський, поляк родом, католик по вірі, але 50 років віддавший місту Харькову гуманної лікарської діяльності, здебільшого безплатно, і в самі страшні часи пошестей. Він навіть сам платив за ліки для бідних, напр., з 1851 до 1856 р. безплатно лічив своїми ліками 2.284 бідних людей. Родився він в 1819 р. в Минській губ., учився в Харьківськiм університеті і до кінця днів своїх працював в Харькові серед загальної до нього пошани, що яскраво відбилось на гучнім його ювілеї в 1892 р. з приводу 50 літ його лікарської діяльності (1840—1890). Особливо він ласкаво відносився до дітей. Після його смерті Харьків у пошану його пам'яти збудував безплатну лікарню для дітей і назвав її його іменням.

Таким же славетним гуманістом з'являється професор Леонард Гіршман. Родився він в 1839 р., в 1868 р. почав читати лекції в університеті про хвороби на очі й допомогати хворим часто зовсім безплатно. Ймення його відомо по всіх куточках Слобожанщини, і безліч народу мала від нього добру пораду і щирю допомогу. Місто Харьків в пошану його збудував гарну лікарню для хворих на очі і надав їй імення професора Гіршмана.

Дуже добре громадське діло зроблено професором по внутрішніх хворобах Іваном Оболенським (род. в 1841 р.). Він не тільки дав власні гроші на «Карету

нейганої допомоги», що повинна негайно виїздити з ліками й лікарем у випадкових важких хворобах, але дав свій досвід, знання й щирий догляд. Виникла і досі пильно працює ця користна інституція завдяки професорові Оболенському.

Залишаючи усі наукові товариства, не можна не підкреслити Харківське Медичне, позаяк його значіння в Слобожанщині і далеко по-за її межами дуже велике. Виникло воно по думці й клопотах професора хірургії Вільгельма Грубе в 1861 р. На протязі 30 років Грубе був його головою. Завдяки Харківському Медичному Товариству виникла Пастеровська станція, надзвичайно важлива інституція з великим впливом на всю Україну, і Жіночий Медичний інститут з великим числом студенток. Бактеріологічний інститут Медичного Товариства виробляє величезне число сировотки для прищепки від скажених собак, черевного тифу, холери, дізентерії, скарлятини, обкладок (діфтерії). Завдяки прищепкам багато людей спаслось від наглої смерті. Зо всієї Слобожанщини народ йде в Харків в Медичне Товариство і знаходе тут собі порятунок.

Народня ветеринарія теперішнім часом йде на за-нецад під примусом наукової земської ветеринарії, але подекуди ще й досі лічать скотину замовами, свяченою водою і т. ин. Дивно, що в куп'янському повіті місцями пухлину на ногах у тварини лічать так: беруть конячі щелепи і їх зубами давлять пухлину, а потім односять щелепи на те місце, де вони й лежали¹⁾.

1) „Жизнь и творч. крест. Харьков. губ.“, I, 195.

ХV.

Наука й мистецтво.

УКРАЇНСЬКИЙ нарід вступає в нове політичне життя в часи великого занепаду своєї культури, що особливо яскраво відбилось на безграмотности народу, того самого народу, який два з половиною віки тому назад до єдности з Москвою освітою своєю дивував чужинців, який для самої Московщини ціле століття постачав письменників, вчених і мистецьких майстрів. В 1651 р. через Україну в Москву проїзжав антиохійський патріарх Макарій з вченим писарем—дияконом Павлом Алепським, котрий позаписував свої вражіння від подорожи. Його свідоцтво має велику вагу і надзвичайно цікаве усе, що він вглядів та позаписував на Україні. Він дивувався, як українці люблять науку: „Починаючи з міста Рашкова (на Поділлі),—каже Павло Алепський,—ми по усій козацькій землі добачали приемну рису: усі люди, навіть дівчата й жінки, вміють читати. Окрім того пан-отці навчають сиріт і не дозволяють їм вештатись марне по вулицях. Дітей безліч, як трави, і усі грамотні, навіть сирітки“.

По перепису 1793 року в Харьківщині було стільки ж шкіл і стільки учнів, скільки їх знайшлося по перепису 1882 р., після значного земського клопоту про їх побільшення. По переписах 1740 та 1748 років в 7 полках Гетьманщини в 1098 селах налічено було 866 шкіл. По Рум'яновському описові в Чернігівщині налічено в 142

селах 143 школи; таким чином кожне село, а села тоді були здебільшого не дуже великі, мало школу. Ці школи були цілком народніми, громадськими, хоч звалися церковними, і за вчителів в них були звичайно дяки. Ніякої допомоги від уряду вони не мали. Батьки платили за своїх діток, і громада піддержувала добре школу, бо почувала в ній велику потребу з релігійного та побутового боку.

І не тільки сама низча школа була поширена, а і вища, яка в XVII в. зливалась зі середньою і теж високо стояла, як от Київський колегіум і збудований на його зразок колегіум Харківський. В 1742 р. в Київському колегіумі було 1243 учні, стільки як в Харківському університеті в 1900 р. студентів. Київ поставав учених людей на усю Московщину, так що в першій половині XVIII в. майже на всіх московських архиерейських катедрах посіли українці за браком вчених росіян, а до Києва їхали в науку з Румунії, Сербії, Москви, Болгарії. В 1736 р. в Київському колегіумі студентів за кордону налічували 127, в 1737 р. — 122. Студенти з кебетою до науки їздили в західні університети. По українських книжках вчилися в Москві в XVIII і навіть в початку XIX в. При цариці Катерині II, що руйнувала Україну на усі боки, в 1789 р. граф Петро Завадовський писав Київському митрополитові: «Ніть ли еще охотниковъ на учительскія мѣста? Если таковыхъ отыщется человекъ 15, то много меня и училища здѣшнія одолжите».

Через сто років середній відсоток грамотних для Великої Росії був 21,2%, на Україні місцями тільки 9%. Так, на Волині усіх грамотних в 1897 р. було 17,2%, а серед їх українців 9,4%; в Херсонщині 25,9%, а українців 15,3% з страшенно великим ре-

цідивом безграмотности, це б то таких, що років через 5 забували письмо. Причиною цього сумного явища було те, що зросійщина школа була чужою і незрозумілою для школярів. Коли в 1917 та 1918 роках почались українські вчительські курси, то багато учителів почували для себе українську мову важкою і незрозумілою,—дорослі люди! а як же вони 8-літніх дітей українських за довгі роки годували ще більш для них незрозумілою і важкою мовою російською?

Слободські українці, як видно вже з відозв про них Загоровського, Павловського, арх. Філарета, раніш згаданих, поважали науку й мистецтво. Були у них школи, багато шкіл—при церквах з дяками—навчителями, були окремі школи по малярству у здатних малярів, була вища школа—колегіум з піітикою, риторикою, філософією, богословієм, латиною, німецькою та французською мовами. Пригноблення селянства та кріпацтво знищили низчу школу. Для панства й поповіства пішли окремі школи—гімназії, реальні школи, семінарії, вчительські інститути, університети. Наука поширялась на верхах і одночасно приходила в занепад та знищення на низах—в народі. Верхи давали вчених урядовців, а понизу залегло темне, неосвічене селянство.

Коли настала воля, а ще більше коли заведено було земство,—почалась нова школа на загальний російський лад, бідна й слабенька в самій Великоросії і майже цілком нікчемна на Україні, бо діти мало вчилися і швидко забували те, чому їх школа навчала. Холодна, неприємна була ця школа,—холодна в прямому розумінні, бо топили її мало й недбало, і в переноснім—холодна для ума і серця дитини. Вчитель, підручник, малюнки розвішані по стінах—все було для української дитини чуже;

ніщо не приваблювало ні очей, ні ушей. Прийде хлопчик або дівчинка з школи до-дому, кине в куток книжечки і не згадає про них, нічого дома не розкаже, а батько не питає,—бо чужа мова, чужа наука. Тільки теперішнім часом по інших школах, де науку викладають українською мовою, ця зрозуміла мова почала надавати життя напівмертвій, замерзлій зросійщеній школі. Діти слухають вчителя з зацікавленням, а приходуть до-дому, іноді і батькові та матері розказують ту байку, що читали в школі. В школі повіяло теплом та світлом. На жаль, ще мало таких шкіл, за браком свідомих вчителів і підручників. Ті вчителі, навіть з великоросів, які попереходили на українську мову, не нахваляться добримі від того наслідками: їм стало легше вчити, діти почали жити в школі і заносити звідтіля тепло та світ в селянську хату.

В якому становищі була шкільна справа незадово до народження української школи? Відповідь дає перепис, зроблений міністерством освіти в 1911 р. По цьому перепису в Харківщині було нараховано всіх шкіл 2.002: міністерських — 1.188 і православного відомства — 815 (церков.-параф. — 778 та шкіл грамоти — 37). Міністерських шкіл по містах — 142, в повітах — 1.045; православного відомства по містах — 69, по селах — 746. В міністерських школах вчителювало 2.389 чол. (вчителів — 638 і вчительок — 1751) та законоучителів було 551; в школах православного відомства вчителювало 985 чол. (вчителів — 564 і вчительок — 421) та законоучителів було 474. По міністерських школах училось 103.308 школярів (хлопців — 75.154 і дівчат — 28.154); по школах православного відомства — 42.547 школярів (хлопців — 29.283 і дівчат — 13.264). Міністерські школи обходились на рік 1.558.946 карб., школи православного відомства

—317.474 карб. По перепису 1880 р. всіх сільських шкіл в Харківщині було 362, по яких училось 19.593 школярів; в 1911 р. таких шкіл нараховано 1.791, по яких училось 129.580 школярів (хлопців—94.737 і дівчат—34.843) Число шкіл збільшилось в 4,9 рази, число школярів—в 6,6 раз ¹⁾.

Середня школа на Україні про саму Україну нічого ніколи не знала і не цікавилась нею ніколи—ні учні, ні вчителі. Коли де-хто з учнів де-що довідувався про рідний край, то це було цілком випадково під впливом окремих особ. Мова українська була в презирстві; з історії ледве-ледве знали ймення Богдана Хмельницького, буцім то занадто вдячного Москві за допомогу, та ймення великого злочинця Мазепи, що зрадив цареві. Природи української теж не можна було побачити в середній школі; навіть на малюнках в підручниках її не було; коли який малюнок траплявся, то безперечно московського видання. Вчительство також нічого не знало про Україну й ані трохи про те не турбувалось. Якось то в охтирській хлоп'ячій гімназії на випускному іспитові була задана гарна тема про впливи природи на життя народу, і з учнів ні один не згадав про свій красовитий, багатий край, про Ворсклу, взгір'я, лани широкополі, веселі кручі і т. ин.; в „письменних работах“ тільки й було що з одного боку тундри з оленями, а з другого Сахара з верблюдами,—усе ж, що лежить між тундрами та Сахарою, ніби провалилось.

З вищих шкіл тільки в університетові завжди дзвенів маленький струмочок українознавства, завдяки одному, двом професорам або гурточку студентів, який

¹⁾ «Рада» за 1912 р., № 19.

то оживав, то так замірав, що навіть 26-го лютого—в Шевченкове свято його не можна було почути. Що до професорів, то на усіх факультетах зрідка стрічались національно чулі, та тільки обмалъ. Здебільшого такі професорі бували на історично-філологічному факультетові; вони були найбільш сміливі та працьовиті (Метлинський, Потебня); бували й на інших факультетах—на природознавчій, юридичній, медичній, але часто такі полохливі та мовчазні, що не виступали прилюдно оборонцями свого краю й народу. В університетові все ж таки часом можна було почути про українську природу й історію, іноді від українців, іноді від таких чулих наукових діячів з великоросів, якими були, напр., професорі Микола Лавровський і Зернин, що читали публічні лекції в 1862 р. в роковини смерті Шевченка, Амвр. Лебедів і Редин, що розробляли українську церковну старовину, Сокальський, що клопотався з приводу домашніх промислів на Україні.

В той час, як уряд нищив освіту на Україні, здебільше низчу школу, окремі особи піднімали велику працю на користь шкільної й позашкільної освіти. Не можна тут не згадати про многолітню культурно-просвітню працю Христини Даниловни Алчевської, матери сучасної поетеси Христі Алчевської.

Родом з Борзни, Хр. Д. Алчевська, завдяки своєму заможному чоловікові, свідомому українцеві Олексію Алчевському, мала кошти на користну працю для освіти, і вона розвернула свою діяльність в двох напрямках—недільній школи та видання показчиків книжної народньої літератури. В недільних школах, на приватних зібраннях, вечірках учнів завжди було місце для української мови і пісень. Знайомими її були Куліш, Стороженко (автор

оповідання «Вуси»), Рильський, професор Пулюй, професор Потебня, поет Мова, що написав їй вірші з похвалою за те, що «її серце з народнім серцем рівно б'ється». Свою прихильність до українського слова й пісні Хр. Д. Алчевська передала своїм дітям — небізчикові славетному співцю Івану Алчевському, що був у Москві головою українського музичного гуртка «Кобзарь», і своїй дочці Хр. Алчевській. На Різдво Хр. Д. Алчевська завжди влаштовувала в своїй школі українське свято з українськими співами (Ів. Алчевський і др.) та українськими промовами (Мик. Міхновський і др.). Одна така вечірка докладно описана самою Хр. Д. Алчевською в її книзі «Передуманное» 1912 р.

В межах російської та української освіти дуже пильно й ретельно працював професор Дм. І. Багалій, як голова Харківської громадської книгозбірні, ректор університету, голова видавничого комітету при Товаристві Грамотности, пізніш голова української «Просвіти» і енергійний співробітник видавничої комісії Т-ва «Союзбанк», де здебільше завдяки йому ґрунтовно поставлено українське видавництво.

В межах загальної освіти після Каразіна та Квітки-Основ'яненка видатними діячами були професор Микола Бекетов (фундатор Товариства Грамотности), Борис Філонов (Громадська книгозбірня), Сергій Раєвський та Олена Пономарьова (Народній Дім), професор Василь Данилевський (Вищі Жіночі Медичні курси), Олександра Харина (перша дівоча гімназія), Мик. та Юлія Харини (Вищі Жіночі курси), професор А. Шимков (друга дівоча гімназія), Єгор Гордієнко (клопотався про Технологічний інститут), В. Вегухов (фундатор школи глухонімих), професор Мик. Сумцов (Пушкінська школа), Мик. Ковалев-

ський і д. Колокольцов (земські школи), Хвед. Карпов (Москалівська школа) і др.

З 1906 р. до 1916 р. існувало в Харкові невеличке товариство—клуб імени Гр. Квітки-Основ'яненка. Воно влаштовувало лекції по українознавству, вечірки для молоді з українською мовою,—маленький, але користний вогник поміж загальної темряви. Головними діячами цього товариства були: Кост. Бич-Лубенський, Микола Міхновський, Гнат Хоткевич. Працювати доводилось занадто обережно. Хоткевич нарешті був висланий із Харькова «адміністративним порядком».

Замість товариства ім. Квітки-Основ'яненка в 1916 р. виникла «Просвіта», під орудою професора Дм. І. Багалія. Осівши в будинку бувшого Дворянського Зібрання, в осередку міста Харькова, «Просвіта» енергійно де-який час вела культурну роботу, поділившись на чотири комісії. Праця йшла в різних напрямках: лекції професорів, гімназія, бурса, книгарня, підготовка виданнів, співочі хори.

В 1912 р. виник при Харьківському Літер.-Худож. Гуртку укр. архітектурно-художній відділ під проводом небіжчика Васильківського. У відділ повходили д.д. Тимошенко, Жуків, Линник і інші українські майстри. Відділ на протязі 1913—1918 років влаштував де-кільки художніх укр. вистав, виробив програм для Полтавської земської школи художнього кустарного майстерства, виробив низку проектів будівель в укр. стилі.

Де-котрі завдання «Просвіти» повела більша й міцніша інституція—кооперативне товариство «Союзбанк»; саме воно взялось за видання українських книжок та підручників і з 1918 р. почало видавати щомісяця культурно-просвітний часопис «Позашкільна Освіта» на двох мовах—російській та українській.

Видавництво «Союз» має на меті видання книжок по різних питаннях природознавства та українознавства, щоб поширити їх розповсюдження серед широких кол громадянства. Що до українознавства, то в першу чергу вже видані книжки по історії Слободської України (проф. Багалія), природи її (проф. Талієва і ин.), місцевої етнографії (проф. Сумцова), української народньої поезії та старого письменства (проф. Сумцова), української мови (д. Синявського і проф. Сумцова).

Таким чином перші гострі завдання й пекучі питання в короткий час можна вважати задоволеними. Принаймні, згаданими книжками в значній мірі може користуватися вчительство що до пізнання рідного краю Слободської України.

С. Васильківський.—Мотиви укр. орнаменту.

В кінці XVIII в., з 1768 до 1798 р.р., при Харківському колеґіумі були «новоприбавочні класи» по живописи, малюванню та будівництву. Першим вчителем був академик Саблуков, потім його учні, очевидно, місцеві українці—Василь Неминуций, Лаврентій Калиновський та Семен Маяцький. Останні два вчилися ще в Петербурзі у Левицького, але поведження вчителя було

кепське і вони повинні були нести дворницькі й лакейські обов'язки, через що Маяцький полаявся і втік. Праці їх невідомі. Класи зникли в 1798 р. ¹⁾.

Невідомо, що за мистецькі школи були в Харківщині, а що вони були, суперечок тут не може бути, бо в спогадах про старий Харків, напр., Карпова, зустрічається багато малярів. Був от в 30—40 роках Хмара, що малював місцеві краєвиди —

І ставок, і млинок,
І вишневий садок.

Був Хамло-Сокира, якому допомагав Квітка-Основ'яненко, людина, по вислову Карпова, «несомнінного, видаючогося таланта», пейзажист. Помер він, коли п'янецький в зімку малював на Журавлівці захід сонця. Цікаві вказівки Карпова, що він бачив малюнки Хамло-Сокири олійними фарбами на теми Квітчиних оповіданнів «Добре роби—добре й буде» та «Салдатський патрет». Був ще якийсь то маляр Павло Кудряшов, иконописець Куликовський і др. ²⁾.

Були далі Єгор Колтуновський, якого Каразин хотів навіть послати в Італію, Дмитро Безперчий, Карпов і багато інших. Це були попередники тих, які пізніш повиходили з Слобожанщини і ймення котрих стали славнозвісними всьому художньому мирові, як Рєпин, Семирадський, Крамської, Васильківський—славетні ймення! Можна запитати, чи були б вони можливі, коли б раніш їх не працювали щиро такі вчителі, як Дмитро Безперчий, такі приятелі мистецтва, як Карпов, Хамло-Сокира, Хмара. Хоча в Харкові мистецтво з часом поширялось, але воно стало байдужим до рідного краю, і в останні часи

¹⁾ *Веретенниковъ*, в «Сборн. Харьк. Ист.-Фил. Общ.», XIX, 224.

²⁾ *В. П. Карповъ*, Харьковская Старина, 1900 р., 402.

тільки один Сергій Васильківський († 1918 р.) високо держав блакитно-жовтий прапор в межах художньої творчості; це був щирий українець душею й серцем в найкращім розумінні слова.

Піснотворцями та співцями на Україні здавна були окремі здатні люди. Прозивались вони в далеку старовину «в'їдущими», боянами, скоморохами, шпілями, глумцями; пізніш пішли назви бандуриста, кобзаря та лірника по головних їх музичних струментах, і останні назви покрили старі. За старі часи траплялись славетні співці, напр., в XI в. таким був Боян, якого з повагою згадували через сто літ, що співав перед великими князями кївськими. Пізніш кобзарі співали у гетьманів, в XVIII в. кликали їх до Петербургу співати перед царями. Вони чвалали часто степами з козаками і по селах на ярмарках. В XIX в. їх мистецтво пішло на забуття. Але багато де-чого цінного було в свій час од них записувано.

На Слобожанщині, як усюди на Україні, найкращі думи та пісні зберегли кобзарі та лірники. За часи Метлинського в першій половині XIX в. їх було багато, а потім вони стали переводитись. Метлинський позаписував від них багато пісень.

Верхні верстви цілком забули про українську музику. Офіціальні інституції, напр., «Музыкальняя Общества», йшли шляхом музичного інтернаціоналізму.

В «Снопі» за 1-ше січня 1912 р. Кост. Бич-Лубенський скаржився на недбальство до української музики: «Довго не бачив український нарід ясного світла і це породило далеко більш важні наслідки, ніж про це можна було подумати. Коли ми подивимось у каталоги музичних видань, то здається, що все у нас як у людей:

велика численність романсів, двоє чи троє нових композиторів з яскравою барвою міцного й свідомого талану, з славетним і невпинним бояном нашим М. В. Лисенком на чолі. Ця численність романсів показує тільки на природній хист українця і не дає вказівок, що цей хист іде далі, бодай по старих шляхах культурного мистецтва. Написати грамотно добрий натхненний романс, це не так важко, але написати справді художню річ, це потрібує далеко більшого, ніж знати форми романсу та пісні. Ми не маємо майже нічого для так званої камерної музики: тріо, квартетів, сонат для фортепіану з різними струментами; що ж про сімфонічну музику для великого оркестру, де б оброблялась та трактувалась українська мелодія, про це нема чого й балакати. Ми не швидко діждемось своїх Чайковських, Балакіревих, Римсько-Корсакових, може й через те, що наші композитори зовсім не розробляють українських мелодій, які засвоїв нарід і дає своїм композиторам. Такі недбалі відносини до української мелодії, до українських сюжетів з боку українських композиторів досягають досить дивовижних меж. Окрім того, що українська мелодія має свій особний стрій, який ховається у сивій старовині, чарівну красу і свіжість, вона дуже здатна до усяких контрапунктичних та тематичних розробок; гармонізувати її можна так легко ріжнобарвно й красно, як і инші народні мелодії. Взагалі вона має все те, щоб натхнути мистця на чудовий твір. І дійсно, досить переглянути чарівні сторінки творів Римсько-Корсакова, Глінки, Мусоргського, В. Сокальського (Скерцо I сімфонії) і ми переконуємось, що можуть дати ці чудові українські мелодії в руках справжніх мистців на користь музики. Мимоволі жахаєшся, що українська народня пісня, як і український нарід,

опріч його письменників, малярів та архітектів, що почали щиро працювати на своєму ґрунті, досить довго будуть відігравати погірдливу ролю для зміцнення чужих рослин, чужої слави. Скажуть, що це брак талану, ба ні! Коли ми передивимось біографії сучасних композиторів взагалі, то ми побачимо, що в багатьох у них тече українська кров, досить нагадати такого видатного сучасного композитора, як д. Василенка (професора Московської консерваторії), д. Акіменка (модерніста), Степового і ин., які не тільки нічого не дали своєму народові, а навпаки—одвернулись від його. Ці з'явища нашого життя болюче вражають нас! А проте всі ці з'явища не зневіряють нас що до здібностей музичного талану нашого народу витворити свою рідну вищу музику».

В другій статті д. Бич-Лубенський питає: «Куди поділись чудові збірки псалм Володимира Олександрова? Ця невеличка книжечка зробилась нині зовсім антикварною рідкістю, яку за ніякі гроші не дістанеш, та й взагалі ми маємо зовсім мало збірок цього роду духовно-музичної народньої поезії, а ще менш ми маємо їх у такій чудовій оранжировці на 3—4 голоси, як їх розкладав Володимир Олександрів, од якого я чув їх особисто в далекій далечині милих молодих років. Пригадаймо теж наших церковних роспівів. Скільки загинуло дійсно оригінальної краси і скільки все ж таки є, що старанно переховується по глухих наших селах проміж старіючих нащадків вимерших «півчих» колишніх крєпацьких капел. Це була своя церковна музика, од коми до ґити натхненна чарівною побожністю, остільки ж оригінальна, як і крєковий роспів роскольників, але вона не тхнула холодом аскетичної смерти, як останні. Вся вона була

пройнята гарячим промінням півдня, барвистою побожною красою непорушної природи колишньої України». ¹⁾

В 1902 р. на XII Археологічному з'їзді в Харькові було скликано 12 кобзарів, і під орудою знавця

Кобзарь Терешко Пархоменко.

музики Гната Хоткевича одбувся перший концерт кобзарів з вступними промовами професора Сумцова та Хоткевича. Найкращим знавцем дум виявився тоді молодий кобзарь Терешко Пархоменко. Пізніш його численні

¹⁾ «Світ» за 1912 р., № 5.

пісні позаписував професор Московського університету М. Н. Сперанський і видав окремою книжкою. Недовго судилось прожити Пархоменкові на білому світі. Ще за молодих літ, як він сам оповідає, довелося йому „потоварити з лихом“... Часто - густо він лишався голодний, та ще й в нетопленій хаті. Особливо найбільш надокучала зима. Сім'я була вбога, і через це ще малим хлопцем, ходячи до сільської школи, не раз доводилось йому мало не замерзати в дорозі. Однієї такої лютої зими він, повертаючись зі школи, застряв в заметі. На щастя проїзжі селяне вирятували його і привезли до-дому. З того часу він занедужав на гарячку, яка ледве не зівши його в могилу, забрала в нього очі і, так зле помстившись, пустила його сліплювати, надавши цим ще більше горя й так обтяженій злиднями сем'ї. Але пощастило Пархоменкові навчитися грі на кобзі. І ось тут, знайшовши собі єдину пораду в житті, віддався він всею душею цій любій своїй дружині - кобзі. Спершу Пархоменко ходив по сусідніх селах і грав по приватних домах та на ярмарках, а далі, зазнайомившись з українськими діячами, став грати не тільки на вечірках, а й на спеціально влаштованих концертах. В ньому прокинулась глибока віра в відродження любого рідного краю; ця віра завжди водила його по світу і навіть пішла за ним в домовину. Ця віра вогнем палючим вихоплювалась з наболілих грудей і разом звуками кобзи то ласкаво-радісно, то з сумом, сльозами летіла до слухачів і здіймала в них замерлі почуття любови до рідного краю і жалем-докором вражала серця. Через це Пархоменко на всяких концертах завжди викликав велике спочуття, пошану та подяку присутніх своєю щирою, сердечною грою на кобзі та хоч і слабим, але чутливим голосом. Концерти Пархоменка

почали найбільш відбуватися не тільки по містах, а навіть і в селах. Особливо починаючи з 1906 року, коли українське громадянство одібрало хоч де-які полегкості. Де тільки відбувалися вечірки, або концерти на спомин про Т. Шевченка, там завжди вподрядчики запрошували до себе Пархоменка. Помер Пархоменко в бідности від сухот в 1911 р. ¹⁾

З других кобзарів, знавців дум і пісень, що колись співали на Слобожанщині, лишили після себе позаписувані гарні пісні кобзарські Колибаба та Гончаренко. Досі вештаються і співають здебільше в самому Харькові Кучеренко та Дремченко. Кучеренко, з харьківських кобзарів, енергійна людина, самостійно не раз влаштував кобзарські концерти в Києві, Полтаві та Харькові. В Києві він був закликаний в музичну школу Лисенка вчителем гри на кобзі.

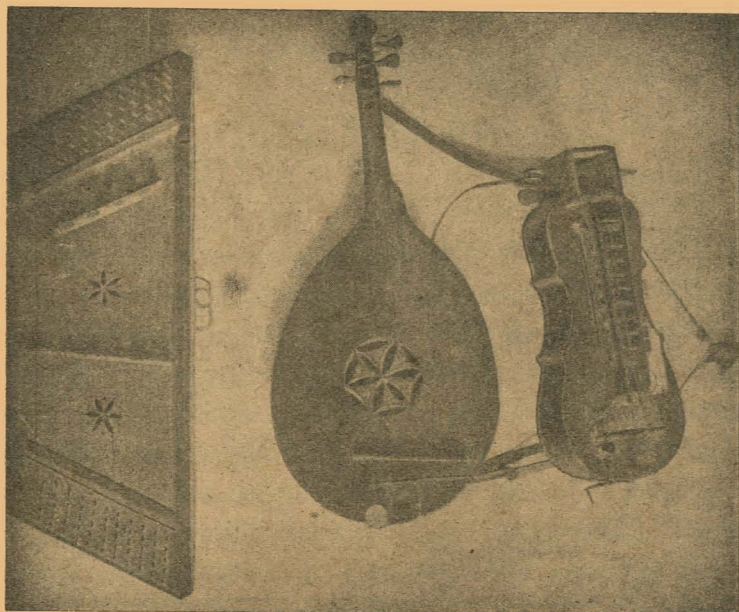
Гра харьківських кобзарів має де-які відміни від гри кобзарів з Київщини та Чернігівщини. Цікава з цього боку рецензія в київській газеті „Рада“ за 1910 р., № 217, з приводу концерта кобзарів:

Перед аудиторією виступило на концерті четверо кобзарів: Пархоменко—з Чернігівщини, Кравченко—з Полтавщини і Гащенко та Кучеренко—з Харьківщини.

Техника гри харьківчан Кучеренка та його навчителя Гащенко значно одрізняється від техніки двох інших кобзарів. Вона дає змогу вільно користуватись обома руками і, захоплюючи більше струн, досягати великого багатства і різноманітності музичних ефектів. Кобзарь Кучеренко своєю грою та співом виявив справж-

¹⁾ Діхтярь, в „Раді“ за 1911 р. (від 18-го травня).

не артистичне чуття; він має дуже симпатичний, свіжий
голос—баритон широкого діапазону і приємного тембру;

Музичні струменти

(посередині—кобза, праворуч—ліра і ліворуч—цимбали).

його варіації на тему народньої думи визначаються своєю
оригінальністю та гарним смаком.

XVI.

Преса. Театр.

ПРЕСА на Слобожанщині за довгі часи обмежувалась тільки Харківськими Губерніяльними Відомостями.

В 1881 р. почався „Южный Край“, котрий в південній Росії згодом став самою поширеною газетою. В 1915—1916 р.р. він виходив в числі що-дня більше ста тисяч примірників. Стояв він завжди на всеросійській платформі, до України взагалі був недбалим, за винятком двох—трьох випадкових співробітників, котрі часом давали статті по українській історії і письменству. На протязі 37 років (1881—1917) енергійним видавцем газети був А. А. Іозефович.

Побут і світогляд слобожан відбився в численних дописах і в окремих коротеньких розвідках, що були надруковані в «Юж. Краю» за старі часи. Часом зустрічаються цікаві, напр.:

В с. Пришибі місце пожегу тричі обходять плугом (уламок старого опахування села). «Юж. Кр.» за 1881 р., № 240.

В с. Вереміївці волостний схід в 1881 р. склав постанову штрафувати тих, що не ходять до церкви. (Там же № 242).

Про звичаї на Івана Купала. «Юж. Кр.» за 1890 р., №№ 3272, 3273, 3431.

Про вечерниці (поганий вплив їх). «Юж. Кр.» за 1881 р., № 44, 1888 р., № 2474, 1889 р., № 2780. (Див. Додатки).

Можна зібрати чимало по дописах про окремі села, напр., про Боромлю, охтирського пов. в «Юж. Кр.» за 1888 р., № 2456, 1889 р., № 2850, 1891 р., № 3503.

Із розвідок найбільш просторі Балабухи в «Юж. Кр.» за 1891 р., №№ 3451—3472 (низка фельетонів).

Окрім «Южного Края» з 1905 р. було чимало часописів, але вони існували короткий час, не мали поширення і не мали впливу. З російських газет поруч з «Юж. Кр.» якимось то досить жваво йшло «Утро». В останні часи народилось багато нових газет, що не мають етнографічного значіння. Часом виникали щотижневі, невеличкі газети по мистецтву, педагогії, сільському господарству, але незабаром вони зникали.

Українська преса на Слобожанщині була завжди занадто слабенькою, почасти через усякі заборони, почасти від недостачи власної свідомої інтелігенції. Поміж денационалізованого громадянства читачів українських газет було занадто мало, меценатів бракувало, матеріальні засоби були кепські, знайомих зі справою співробітників обмаль, через те усі заходи і спроби кінчались або на першій книжці, як то було з «Снопом» Корсуна, або на першій числі газети, як то було з «Слобожанщиною» д. Міхновського.

Перші спроби були альманахи, або збірники виключно літературного змісту.

В 1841 р. вийшов «Сніп» Корсуна. «Панів сускрібентів» було занадто мало, усього 31 на 74 примірники, здебільшого студенти. В «Снопі» тільки віршові твори: «Переяславська ніч» Костомарова (дуже слабенька по змісту й мові), «Вечерниці» Кореницького (найкращі

вірші; відко великий вплив Котляревського), вірші бр. Писаревських, Корсуна та Петренка. Місцевого кольору нема.

В 1848 р. вийшов «Южный Русскій Зборникъ» А. Метлинського з поезіями Степ. Олександрова («Вовкулака»), Макаровського («Наталя»), Квітки («Щира любов») і ин.

«Складка» Вол. Олександрова вийшла в 2 книжках— перша в 1887 р., друга в 1893 р. Зміст цілком літературний, вірші й де-кілька оповіданнів. Найкращі речі «Пісня про гарбуза» Олександрова і переклад «Пісня про дзвін» Шіллера, зроблений Білиловським.

В сорокових роках вийшло 4 книжки «Молодика» під орудою Івана Бецького, з літературними статтями на російській мові, здебільше з віршами.

В 1912 р. Микола Міхновський видавав щотижневу газету «Сніп», з невеличкими, але досить гарними статтями та розвідками. Тут писали сам д. Міхновський, Франко, Кост. Бич-Лубенський, Згоральський, Ковноненко. Були оповістки про книжні новини, про вистави і концерти. Взагалі часопис був користний. Особливо цікаві коротенькі наукові розвідки Франка (про молитву Костянтина Філософа, про бійку Мстислава з Редедю). Місцевих оповісток мало, бо саме життя українське було занадто мляве.

В останні роки революції в Харькові, Лебедині, Охтирці, Вовчій виникали і швидко зникали українські періодичні видання, здебільшого слабенькі на культурні й матеріальні сили та засоби. Чимало було докорів що до мови, часом штучної і сухої, з безліччю чужих слів, особливо в соціалістичних виданнях. Найкращим часописом

було щотижневе «Вільне Слово» Хоткевича з гарною мовою і цікавими статтями самого видавця.

В 1918 р. «Союзбанк» почав видавати журнал «Позашкільна Освіта» на двох мовах (рос. і укр.), при участі видатних місцевих сил.

Преса — велика сила, але не видно, щоб слободські новочасні діячі про неї дуже пеклувались. Для того, щоб газету поставити міцно, бракує матеріяльних засобів і ще більше бракує єднання. Одних партійних прапорів мало, і — очевидно — українська преса на окремих прапорах, якої б вони фарби не були, не вдержиться. Для цього потрібного діла, особливо за-для його поліпшення й поширення годен тільки один загальний прапор — блакитно-жовтої фарби.

Для ознайомлення з побутом, піснями й повір'ями слобожан велике значіння має видання Харківського Истор.-Філологічного Товариства «Сборникъ трудовъ Харьк. Истор.-Филол. Общества». Майже у всіх двадцяти томах є матеріяли, або розвідки про Слобожанщину.

Театр слобожанський — довгі роки був одночасно російським і українським. П'єси йшли здебільше російські, за браком українських і з приводу обрусіння міста. Років з двадцять як театр український цілком відділився від російського і пішов окремим шляхом. Для старих часів харківського театру є дві досить гарні розвідки — одна українського письменника Квітки-Основ'яненка 1841 р. — коротенька, але вельми користна і гарно оброблена (Квітка був директором театру), друга — Миколи Черняєва 1900 р. — цінна наукова праця на ґрунті Квітчиної розвідки. По цих працях складений розділ про театр в „Исторії города Харькова» проф. Багалія 1912 р. Отже, хоч і не дуже докладно, російський театр на Слобожанщині має писану

історію, а про український немає нічого, коли не лічити тих уривків, що знаходяться у Квітки та Черняєва. Як жив український театр на Слобожанщині, чи були які місцеві заходи для його поліпшення, хто з місцевих діячів писав п'єси, хто був видатним актером—нічогосінько не зібрано. Коли-коли трапляються в пресі коротенькі рецензії.

Були на Слобожанщині славетні діячі сцени—Щепкин, Рибаків, Милославський, Козельський, Петипа, Федотова, Стрепетова і др.; можна знайти про їх статті й спогади; про українські далеко менше матеріялу, а між тим і українська сцена мала талановитих діячів—Соленика, Щепкина (випадково), Кропивницького, Заньковецьку, Садовського, Саксаганського, Ашкарєнка, Суходольського і інших. Не було і досі нема ні окремого будинку для українського театру, ні постійного напрямку і не чути було про якісь особливі громадянські заходи з цього боку.

З Харьковом тісно злучені два ймена видатних українських драматичних діячів—Соленика й Кропивницького.

В сорокових роках славились в Харькові Млотковська, Рибаків, Ладина і Соленик. Останній виступав звичайно в українських п'єсах. Це був талановитий комик. Грав він чудово. Людина була освічена і вдумлива. Портрета його не збереглось. Пашков в своїх спогадах про нього каже, що сама постать його вже була комичною: невеличкий, товстенький, з великою головою, густим чорнявим волоссям, з насмішкуватими очима. Грав він здебільшого приказних, п'яничок, купецьких синків. Кликали його до Петербургу і до Москви, але він рішуче odmовлявся і зостався в Харькові до смерті. Поховали його на Холодногорськiм кладовищі. Незабором його в Харькові почали забувати, і хтось то на його пам'ятнику зробив напис: „Дивись з неба, Солениче, яка то правда чоловіча“.

Марко Кропивницький (1841—1910), родом з Херсонщини, славетний діяч української сцени, майже такий же її батько, як Котляревський для письменства, часто грав в Харькові і в молоді свої роки, на зорі своєї слави, коли він чудово виконував ролю Стецька в «Сватанні на Гончарівці» Квітки, і в кінці життя, коли він теж чудово грав старих запорожців, осів зовсім в Слобожанщині; помер в Харькові і похований на міському кладовищі по Єпархіяльній вулиці, де його могила на головній стежці, що йде до церкви, прикрашена дуже гарним виразним скульптурним бюстом.

В історії українського відродження драматичний театр займає велике місце, а в історії цього театру талановита постать Кропивницького стоїть ніби гранитовий монумент сили й творчости. Кропивницький злучив в собі автора драм, великого сценичного артиста і енергійного організатора і все це віддав на користь українському народові. Певна річ, що тепер театр не може мати такого великого значіння, бо маються вже інші шляхи й інші засоби для здобування духовних національних скарбів. Але й тепер той широкий шлях, що проложив Кропивницький, виводить на нові стежки життя. В пресі зустрічаються цікаві вказівки, що сам народ тепер береться за будовання театру на селі. Поміж селянами виникають вільні драматичні гуртки. Усю працю, від будовання помешкання, сцени, декорацій і т. ин., гурток звичайно проводить власними руками, користуючись часом підмогою місцевих кооперативів¹⁾. Для таких драматичних гуртків, вже численних, занадто потрібні добрі інструктори, показчики та підручники.

1) „Позашкільна Освіта“, Харьк., II, 39.

XVII.

Діячі слободського фольклору.

ВЖЕ НЕ РАЗ була спроба зібрати відомости про слободсько-українських культурних діячів, та на жаль усі заходи були випадкові, незабаром закінчались, і Слободська Україна досі не має словаря тих діячів, які працювали в її межах на користь місцевої людности. Є невеличкий, дуже вже старий показчик Кеппена (1793 — 1864), славетного академіка, родом харківця. Більшого розміру, але все ж таки коротенькі статті в «Харьков. Сборнику» (в додаткові до Харьків. Календаря) «Замѣчательные уроженцы и дѣятели Харьковской губ.», складені Петром Єфименком; велику ціну мають біографічні словарі професорів Харьківського університету з приводу 100-літнього ювілею університета та численні статті професора Дм. І. Багалія в XX т. «Сборн. Харьк. Истор. Филол. Общества» 1912 р. А все ж таки такого словаря, який би охоплював алфавитно усіх діячів та давав хоч приблизний їх підрахунок—нема. Чимало таких діячів—громадських, наукових і інших, які навіть на ймення занадто мало відомі, напр., Мочульський—автор цінної книги про Слобожанщину 1850 р., Олена Радакова та инш. Що до діячів по місцевій етнографії, то тут треба хоч коротко згадати про арх. Філарета, Вадима Пассека, Гр. Квітку-Основ'яненка, Миколу Костомарова, Амвросія Метлинського, Олександра Потєбню, Петра Іванова та Василя Іванова. Одні збирали тільки

матеріяли, другі збирали і обробляли; інші, як от Манжура та Еварницький, перебравшись на Катеринославщину, Грінченко — на Чернігівщину, свої ранішні харківські записи прилучили до пізніших численних записів, зроблених по-за межами Слободської України. Що до розміру та числа саме слободського матеріалу, то в першу чергу треба вшанувати Метлинського і Петра Іванова; що до наукової праці над ними—Потебню.

Григорій Калиновський.

В 1776 р. в Петербурзі вийшло «Описаніє свадебныхъ украинскихъ простонародныхъ обрядовъ въ Малой Россіи и въ Слободской Украинской губерніи такожъ и въ великороссійскихъ слободахъ, населенныхъ малороссіянами, сочиненное Григоріємъ Калиновскимъ, армейскихъ пѣхотныхъ полковъ, состоящихъ въ украинской дивизіи, прапорщикомъ». Під цим надто довгим заголовком криється невеличкий опис українського весілля; зроблений він просто, досить докладно і розумно, з додатком наприкінці реєстрика, що коштувало весілля того часу. Цю цікаву стару книжечку було передруковано двічі—Калачовим в його «Архиві» та Сумцовим пізніш в «Харьк. Сборнику» 1889 р., ч. III, з коротенькою передмовою ¹⁾. «Описаніє» Калиновського перша розвідка по українському фольклору. Мабуть, Калиновський для свого часу був розумний чоловік, що звернув увагу на українське весілля і описав його просто та ясно. На жаль, він зовсім занехтував піснями, не дав ні однісенької. Весільні звичаї в «Описанії» Калиновського такі ж, які й тепер уживають по селах; але є трохи й таких, що більш вже не існують.

¹⁾ *Калиновскій*, «Харьк. Сборн.», додаток до Харьків. Календаря за 1889 р.

Григорій Квітка-Основ'яненко.

*Григорій Квітка-
Основ'яненко.*

Славнозвісний український письменник Г. Ф. Квітка-Основ'яненко має чимале значіння з етнографічного погляду. Він добре знав селян, міщан, панів; це знання відбилось в його оповіданнях. Він написав по російському цілу статтю про слобожан з характеристикою їх життя та звичаїв, а ще більше

пороскидав таких описів в українських оповіданнях: побут панів—в «Пан Халявський», «Столбиковъ» і др., міщан—в «Купований розум», урядовців—в «Добре роби—добре й буде», селян—в «Маруся», «От тобі й скарб», «Сердешна Оксана», «Пібрехач», в драмах—тут є весілля, похорон, Різдво, Великдень, ярмаркові звичаї і т. ин. ¹⁾.

Костянтин Сементовський.

Костян. Максим. Сементовський в свій час, в 40-х роках XIX в., був добрим знавцем українського фольклору, здебільше слобожанського; родився він в 1823 р., вчився в Ніжині, працював, вважаючи на його підписи і зміст статтів, у Харькові. В 1843 р. він в «Молодику» Бецького харьківського видання дав гарний опис святкових звичаїв і пісень на Слобожанщині, другий цінний збірник святкових пісень дав він в «Маяку» 1843 р.; писав ще про українські загадки й замови (1850 і 1851 р.р.).

¹⁾ Докладніше див. в моїй статті «Квітка, какъ этнографъ» в «Сборн. Харьков. Истор.-Фил. Общества» т. XVI.

Вадим Пассек.

Постать Вадима Вас. Пассека дуже приваблива. Молода, ввічлива, талановита людина, він лишив по собі добру пам'ять. Родився він в 1808 р., вчився в Московському університеті; молодим студентом познайомився з українським народом в батьковому маєтку в селі Спаськім, вовчанського повіту, — людина добра та чула, він полюбив щиро Україну, почав займатись її старовиною, приглядався до народнього побуту, записував пісні. В 1834 р. його був покликаний Харківський університет професором на катедру історії, але уряд, ді-

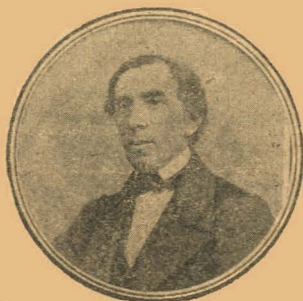
знавшись про те, що Пассек приятель і рідня славнозвісного російського письменника Герцена, котрий від уряду втік за кордон, — не згодився затвердити Пассека, і він перебував як-небудь з своєю родиною, поки в 1842 р. і не скінчив своє життя на

Вадим Пассек.

34 році. Мнякий, чулий, доброзичливий ідеаліст, Пассек цікавився археологією, історією та етнографією Слобожанщини. В „Очерках Росії“, що виходили під його доглядом, він дав низку невеличких розвідок про Різдво, купальські пісні, про с. Каплуновку на Охтирщині, в російських журналах містив статті про городища та могили в Харківському краї. Писав він і про рослини на Слобожанщині, і про Куряжський монастир. Статті його невеличкі, але де-які сторінки життя висловлені гарно. Найбільшу вагу мають колядки та щедрівки, позаписувані Пассеком в самім Харькові в дуже гарних варіантах.

Помер Вадим Вас. Пассек від сухот. Його дружиною була талановита Татьяна Петровна Пассек, що пізніш надрукувала три томи цікавих спогадів про Герцена, Огарьова, Пассека і др. діячів того часу під назвою „Изъ дальныхъ лѣтъ“.

Ізмаїл Срезневський.

Ізмаїл Срезневський.

Славетний російський вчений Ізм. Ів. Срезневський, коли почав уперше службу професора в Харківському університеті в 30-х роках, дуже зацікавився життям місцевої людности і під впливом Квітки-Основ'яненка та Костомарова почав збирати історичні й етнографічні матеріали. В 1833 р. він видав збірник „Запорожская Старина“, маючи на меті „представити важность малорусской народной словесности въ смыслѣ историческомъ и этнографическомъ“. Поруч з піснями народними тут є багато сфальшованих; пізніш Срезневський не любив, коли і загадували про це видання. В свій час одначе він мав деякий вплив на людей, що цікавились старовиною та побутом українського народу.

Микола Костомаров.

Микола Костомаров.

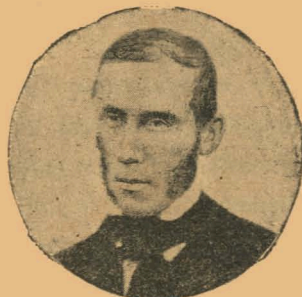
Микола Ів. Костомаров, славетний російський і український історик, родився в 1817 р., вчився в Харківському університеті, був професором в Петербурзі та в Києві, але рано — в 1862 р. — покинув службу і до

самої смерти в 1885 р. працював самотно. Костомаров добре знав українську мову і писав нею поезії під псевдонімом Теремія Галка, збирав народні пісні і взагалі завжди дуже цікавився українською народною словесністю, як бачимо вже з його дисертації 1843 р. „Об историческомъ значеніи русской народной поэзіи“. Науменко каже, що ця праця Костомарова була першою науково-етнографічною працею і досі не загубила ваги ¹⁾). В книжці багато українських пісень, здебільша нових для того часу.

Костомаров був одночасно збірачем і працюючим вченим. Хоч він і не видав ні одного збірника окремо, але він зібрав багато пісень і передав їх здебільшого в величезні „Труди“ Чубинського. В томах III, IV та V цього збірника налічують до 500 пісень у записі Костомарова. Як добра бджола, він додав багато меду до цього великого українського вулика. Де-які думи, записані в молоді роки в Харькові, Костомаров скористував у власних пізніших працях про українське козацтво, як воно відбилось в піснях ²⁾).

Амвросій Метлинський.

Амвр. Метлинський родився в 1814 р. в Гадячі на Полтавщині, вчився в повітовій гадячській школі під проводом українського письменника Макаровського, потім в гімназії та в університеті в Харькові під впливом другого українського письменника того часу Гулака-Артемовського. Згодом

Амвросій Метлинський.

¹⁾ Науменко, в „Кіевск. Стар.“ за 1885 р., V,

²⁾ Горленко, в „Кіевск. Стар.“ за 1886 р., 1,118.

Метлинський був у Харькові професором по катедрі історії руської мови та словесности, в 1858 р. вийшов в одставку, од усіх одслонився, перебрався в Крим і тутечки помер в 1870 р. Для рідного краю він працював з 1839 р., коли видав „Думки і пісні“, до 1854 р., коли вийшов його дуже гарний збірник „Народныя южно-русскія пѣсни“. На власних своїх поезіях Метлинський підписувався Амвросій Могила, мабуть, з-за того, що дивився на себе, як на поета української старовини, за котрою жалкував, і з сумом приглядався до руїни колишньої слави народної. Сумний тон його поезій був відгуком як його меланхолічного настрою, так і туги його від гіркого становища українського народу та його мови. В передмові до однієї з своїх праць Метлинський висловив гадку, що „українська мова зо дня на день забувається і мовкне, та прийде час, що забудеться і умовкне і слова її може тільки в сумних піснях долетять до потомства“. В поезії „Рідна мова“ він каже:

Рідна мово, рідна мово!
Мов замер без тебе я!
Тільки вчую рідне слово,
Обізвалась мов сім'я.

Один з учнів Метлинського в своїх споминах каже, що двері його хати завсігди були відчинені для студентів і взагалі, мабуть, ніколи не зачинялися, бо він дуже близько стояв до своїх слухачів, особливо ж до тих, хто любив Україну і кохався в її піснях. Кобзарі та бандуристи були звичайними його гостями ¹⁾. В передмові до „Народ. южно-русск. пѣсень“ Метлинський писав: „Живое народное слово, исполненное прадѣдовскихъ по-

¹⁾ *Де-Пуле*, в „Вѣстн. Европы“ за 1874 р., I, 103.

ученій, долголѣтней богатою житейскою опытности, хранитель древнихъ преданій, памятникъ древнихъ событій, сокровище слезъ и радостей, живесть и растесть по домамъ и по путямъ, на поляхъ и на рѣкахъ, какъ горе и счастье, какъ печаль и радость. Оно близко духу и сердцу народа и благотворно для его нравовъ“.

Його збірник українських народніх пісень довго був найкращим, доладу влаштованим і ріжноманітним по змісту ¹⁾).

Архиєп. Філарет.

Архиепископ Філарет Гумилевський (1805—1866), богослов, історик церкви, має значіння для історії Харківщини з-за одної дуже просторої праці—„Историко-статистическое описаніе Харьковской епархіи“. Філарет був у Харкові владикою од 1847 до 1859 р. Він, як тільки

Архиєп. Філарет.

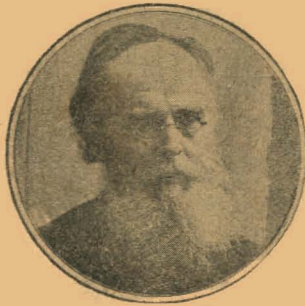
заняв тут катедру, почав пильно збирати в консисторії, по церквах та монастирях старі документи, листи, спогади і з 1852 до 1859 р. видав низку томів про Слобожанщину з церковно-історичного погляду. Тут усі міста й села, де тільки в той час була церква, описано по повітах, а позаяк мало не в кожному селі є церква, то усі села також описані—коли воно виникло, які були події, пошести, напади татар та поляків, листи видатних діячів, спогади старих людей—взагалі цінний матеріал

¹⁾ Докладніше див. в моїй праці в „Извѣст. Академіи Наукъ“ за 1904 р., 3.

що до старого, здебільше церковного життя на Слобожанщині. У Філарета знаходимо загальну простору відозву про слобожан за часи його життя в Харькові, яку вже було згадано раніш в відділові—відозви про слобожан. Для історика Слобожанщини праця архиеп. Філарета досі має велику вартість, і навіть етнографові вона дає де-що на користь.

Олександр Потебня.

Ол. Потебня, родом з Полтавщини, вчився в Харківськiм університеті, де був професором з 1860 р., великий знавець української мови, щирий син України. По-

Олександр Потебня.

руч з мовою він порушив загальні питання про український націоналізм і пильно боронив його з суто наукового погляду. Велику вагу мають його вказівки на національну справу в рецензії на працю Житецького «Обзоръ звуковой исторіи малорусск. нарѣчія» (1876 р.), далі цікава стаття «Языкъ и народность» у «Вѣстн. Европы» за 1895 р., IX, і посмертне видання його величезної «Теоріі словесности» 1905 р. З лінгвістичних праць Потебні багато де-чого по українству знаходиться в «Замѣтках о малор. нарѣчіи» 1870 р. і в трьох книжках «Къ исторіи звуковъ русск. яз.» 1873 р. Тут роскидано цінні замітки про де-котрі вирази в думках та в старих українських актах.

Перша праця Потебні фольклорного змісту—«О нѣкотор. символах въ славянскої народ. поэзії» 1860 р., книжка тепер устаріла. Більш наукової ваги має книж-

ка «О мифологическомъ значеніи нѣкотор. обрядовъ и повѣрій» 1865 р., де зібрано багато матеріялу про різдвяні звичаї, про повір'я про змія та бабу Ягу. Цікаві ще розвідки про долю 1867 р. та про купальські звичаї 1867 р., теж цінні найбільш по матеріялові. Невеличка, але дуже цінна праця «Малор. народ. пѣсня по списку XVI в.»—розвідка про українську пісню про воеводу Штефана в чеській граматичі Благослава 1571 р. Багато етнографичних вказівок розкидано в просторій рецензії Потебні на збірник галицьких пісень Головацького та в розвідці про Слово о полку Игоревім.

Величезну вагу мають «Обьясненія малор. и сродн. съ ними пѣсень» в 2-х просторих томах; в першім йде мова про веснянки, в другім—про колядки. Тут зібрано й з'ясовано багато українських пісень і поруч з ними пісень інших слов'янських народів. Праця про колядки обнімає коло 800 сторінок. Колядки й щедрівки тут розібрані по мотивах.

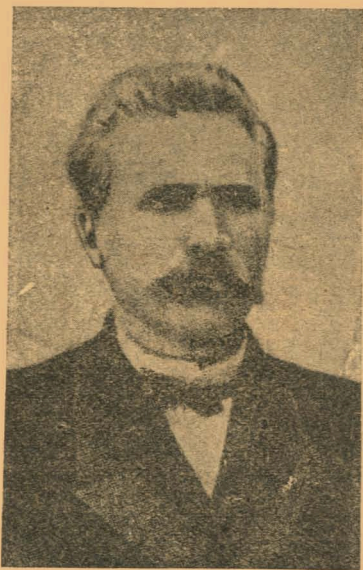
Борис Грінченко.

Борис Дм. Грінченко родився в 1863 р. поблизу Харькова, був вчителем в сумському повіті, потім довго проживав в Чернигові та в Києві, щиро працюючи яко письменник в різних українських виданнях. Велику вагу мають його три величезних томи «Этнографических матеріалов», з піснями, казками та дуже численними до них бібліографичними вказівками. Наприкінці 3-го тому є до-

Борис Грінченко.

ладу зроблений показчик 318 книжок та часописів, які мають в собі українські пісні. Цей цінний збірник має йти поруч з найкращими збірниками Чубинського та Головацького. В цім збірнику є багато пісень і казок, записаних Грінченком на Харківщині, здебільше в сумському повіті, де він був сільським вчителем. З других численних наукових праць Грінченка вагу мають його показчик українського фольклору та українсько-російський словник в 4-х томах.

Дмитро Еварницький.

Дмитро Еварницький

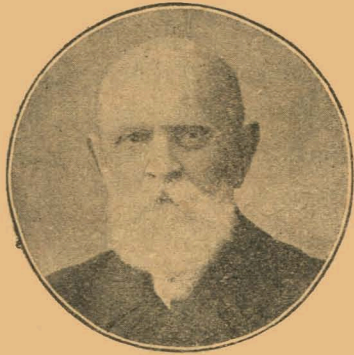
Дм. Еварницький зібрав і видав просторий збірник етнографичних матеріалів, котрими й сам не мало користувався в своїх працях по історії Запоріжжя. Еварницький родом з Харківщини, вчився в Харківському університеті, був гімназіальним учителем в Харкові та в Петербурзі, приват-доцентом в Москві і зараз має домівку в Катери-

нославі і посаду директора місцевого етнографічного музею. Він чимало вештався по Харківщині і особливо по Катеринославщині—яко етнограф, збираючи пісні й оповідання, і яко археолог, розкопуючи могили. Багатий етнографічний матеріал він вніс в свою простору працю «Запорожъе», а ще більший в книжку «По слѣдамъ за-

порожцевъ»; нарешті в 1906 р. видав просторий збірник пісень, записаних їм здебільше в Катеринославській губ. з уст селян між 1878 та 1905 р.р. В збірнику 772 сторінки, на котрих вміщено 830 пісень, більш ліричних— про кохання та сімейне життя, є й історичні.

Петро Іванов.

Петро Вас. Іванов зробив надзвичайно багато для ознайомлення з Харківщиною. Родився він в 1837 р. в Чугуєві, і спершу почав був працювати яко природознавець, збираючи та досліджуючи різних шкідливих комах, а потім зацікавився життям народу і почав збирати пісні та робити записи звичаїв, з допомогою сільських вчителів і учительок. Величезні матеріали, які зібрав Іванов, надруковано в «Сборн. Харьк. Истор.-Фил. Общества», в «Кіевск. Стар.», в «Етнографич. Обзорїні». Збірач сам упорядкував свої

Петро Іванов.

матеріали. Усі його збірники означені повністю і новиною змісту. В 1885 р. Іванов надрукував в «Кіевск. Стар.» статтю про знахурів і замови, а далі—мало не що-року йдуть нові його збірнички, нові розвідки— про вовкулаків, про погляди на душу, збірнички повір'їв належачих до хати, до батьківських та материнських прокльонів, про скарби, дитячі іграшки, про українських відьом та упирів, оповідання про долю. Найбільш просторі й користні з наукового погляду збірник Іванова про українські легенди, надрукований в «Етнографич. Обзор.» 1890 та 1891

р.р., і збірник календарних повір'їв та казок селян куп'янського повіту, виданий Харківським Істор.-Філологічним Товариством в 1907 р.

Працюючи весь свій вік на ниві українознавства, збираючи, наче мед бджола, народні пісні, повір'я, звичаї і все таке, Петро Вас. Іванов зробив велику послугу українознавству і має право на пошану.

Василь Іванов.

Однофамилець з Петром Івановим—Василь Іванов займав в 80-х роках посаду секретаря Харківського Статистичного Комітету; він пильно збирав етнографічні записи і написав де-кілька коротеньких етнографічних розвідок в «Статистич. Листку» та в «Харьков. Сборн.» В 1898 р. під його доглядом в додаткові до Харків. Календаря вийшов I т. величезного збірника «Жизнь и творчество крестьян Харьков. губ. Очеркъ по этнографіи края», що обнімає

1012 сторінок—опис 50 сел старобільського повіту. Окрім того було ще де-кілька цікавих розвідок Вас. Іванова по місцевій етнографії.

Андрій Краснов.

Андрій Миколаевич Краснов (1862 — 1914) професор Харківського університету по кафедрі географії. Під впливом XII Археологічного з'їзду в

1902 р. в Харкові він на короткий час зацікавився

слободською етнографією і взяв гарячу участь в збірнні етнографічних матеріалів, допомагав влаштувати етнографічну виставу, зробив опис зібраних їм для музею річей, окрім того написав де-кілька невеличких розвідок, напр., гарну статтю про селянські будівлі в фельетонах «Южного Краю».

Олена Радакова

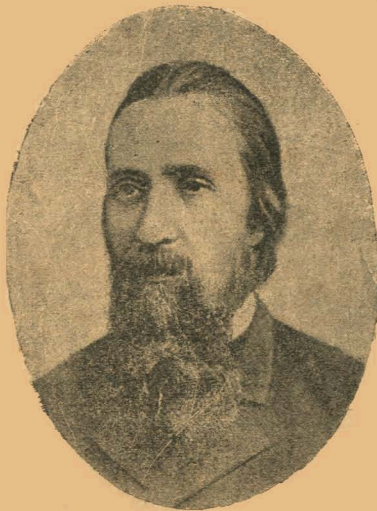
Олена Петр. Радакова, не вважаючи на гноблнву хворобу на сухоти, що звела її молодою в могилу, в 80—90 роках XIX в. нильно працювала по українській етнографії й історії. Де-кілька років вона працювала в старім холоднім помешканні Харківського Історичного Архива, в 1902 р. зробила етнографічну подорож в старобільський повіт. В VI т. «Матер. по українській етнографії» вона дала розвідку про золотарське ремесло на Слобожанщині. Для Харківського етнографічного музею Радакова збрала чимало цінних річей.

Михайло Плохинський.

Плохинський, працююита людина, гімназіальний вчитель і архиваріус Харківського Історичного Архиву, склав по архивних матеріалах розвідки: «Иноземцы старой Малороссіи—Греки, Цыгане, Грузины», Москва, 1905 р., 235 стор. (вид. Моск. Арх. Общ.) і Бобровничі і стрільці в «Сборн. Харьк. Ист.-Фил. Общ.» т. III.

Анастасій Зайкевич.

Анастасій Єгорович Зайкевич, професор агрономії в Харківському університеті, народився в лубенськім пов. на Полтавщині в 1842 р. Окрім своїх спеціальних праць

Анастасій Зайкевич.

українець († 1917 р. на 65 р. життя), слобажанин, багато зробив для українського мистецтва. Його малюнки з українського побуту були покрасою усіх українських художніх виданнів; малюнки українських церков прикрашають харківський місцевий музей. Крім того він видав цінний збірник українського орнаменту, розписав земський будинок в Полтаві і залишив велику спадщину малюнками та грішми (біля 80 тис. карб.) на український музей в Харкові. Особливо численні його малюнки на українські історичні теми.

Борис Познанський.

Борис Познанський майже цілий свій вік прожив у Вороніжчині, на межі української землі з московською, але ніколи не забував про службу своєму народові. Навіть в тих далеких околицях він умів відшукувати своїх

по слободській агрономії він допомагав полтавському земству в описові гончарних виробів і в де-яких газетних статтях по бджільництву випадково торкався етнографичних сторінок народнього життя.

Сергій Васильківський.

Серг. Ів. Васильківський—видатний майстер-художник, щирий

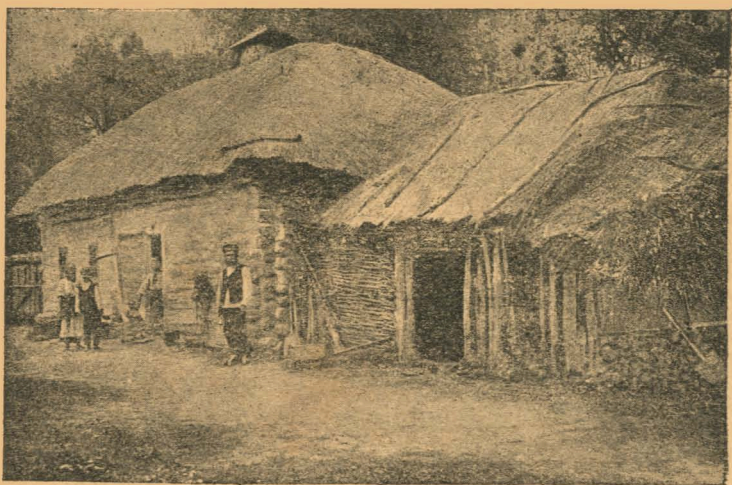
земляків і про них писав цікаві замітки, які містила «Кіевск. Старина». Там також містив він свої спомини про давніші часи, подавав цікаві записи давніх пісень, оповідань і т. ин. Особливо замітні спогади Познанського про польське панство на Україні, про повстання 1863 р. на Україні; взагалі дуже чулий був Познанський на відносини польсько-українські і цю тему зачіпав не раз в своїх писаннях. В «Кіевск. Старині» друкував він також просторе оповідання під заголовком «Попок», повість з побуту донських українців¹⁾. Прожив останні роки свого життя Познанський в Острогжську на Вороніжчині і тут помер 27-го вересня 1917 р.

¹⁾ „Кіевск. Старина“ за 1894 і 1899 р.р.

XVIII.

Етнографічний музей в Харківі.

ПОЧАТОК Етнографічного музею при Харківському університеті положили ті речі, що були експонатами в 1902 р. на XII Археологічному з'їзді в Харківі і лишилися потім при університеті. До цих речей

Українська сата.

згодом додано ще багато від усяких жертвувателів і куплено за гроші. Д-ка Н. Л. Шабельська пожертвувала колекцію жіночих великоруських поясів, кокошників і т. ин. Д-ій Г. Г. Павлович подарував музеєві колекцію фотографій з убрання, зібраного 1906 р. в охтирському повіті.

Зараз музей доладу прибраний і влаштований і має немалий інтерес для людей, котрі цікавляться побутом свого рідного народу. Найбільше зібрано в музеї річей, що ілюструють життя українського народу; досить цікавий і великоруський відділ. Окрім цих двох відділів є ще невеличкий «кримський», зібраний д. Данилевичем. Етнографічна бібліотека, що існує при музеї, поки що в ембріональному становищі, також торкається переважно побуту української народности.

Далі в музеї звертає на себе увагу колекція народної медицини. Зібрало її де-кілька осіб, між іншими професор Краснов та д-ка Радакова. Колекція міститься в чотирьох великих вітринах і складається з цілющих трав (більше двох сотень), з назвищем кожної та вказівками на те, від яких хвороб вони допомагають. Дуже гарно влаштована ця колекція має велику коштовність.

Чималий інтерес уявляє з себе і колекція гончарних виробів. Тут є і сучасні вироби гончарів (горшки, миски, глиняні ляльки, свистілки) і старосвітські речі, що визначаються своєю стильністю та тонкою роботою (куманці для наливки, сільники і т. ин.).

Особливу увагу ще звертає на себе колекція українського та великоруського убрання. Убрання олягнуто на манекени (13 українських, 14 великоруських і 2 шахтарських). Одежа й убрання в музеї зібрані професором Сумцовим та професором Красновим.

Є також багатий відділ писанок та церковних свічок старого домашнього виробу.

Каталог музею складений професором Сумцовим та професором Красновим.

XIX.

Церковні музеї в Харькові

(з етнографічного погляду).

НА церковних річах і справах завжди відбивається світогляд і побут народа взагалі, в місцевих його одмінах почасти. Музеї призначаються усюди для того, щоб ознайомитися з ними наочно і запевне. В Харькові в дійсности нема такої сталої інституції, щоб її можна було вважати за церковний музей, з окремим керуванням і впливом на церковно-громадське життя. Освічене громадянство відноситься до церкви недбало, а духовенство давно вже відбилось від української культури і часто навіть вороже до неї. Самі владики як на вибір чужинці, а часто-густо ще й ворожі до місцевої української старовини, напр., Амвросій (Ключарьов) повикидав останні лишки старого київського церковного співу. Він з допомогою свого приятеля Побідоносцева заходився було, щоб одібрати від університету його невеличкий церковний музей, зібраний невтомною працею покійного професора Редина, але Редин уперто зберіг його для університету, як єдиної в Харькові наукової інституції, що має фахових людей, щоб розібратись в церковних річах.

Багато старих українських церковних малюнків знищено або перемальовано на новий офіційний церковний лад, особливо що до старих монастирських малюнків Страшного Суду. Так, перемальований Страшний Суд під дзвіницею Куряжського монастиря, де на однім боці

мура при вході були праведні ченці в раю, а на другім протилежнім грішні люди, оплутані величезною гадюкою з написами гріхів. Про такого змія згадує Павло Шуліка (Чубинський?) в оповіданні «Де найшов, де загубив»: «На здоровому листу (в книзі) намальований змії... Повився він високо, високо, а по йому йдуть душі праведні до Господа милосердного на вічну радість, а внизу в огненій пащі змія сидить сатана з Юдою; чорти ланцюгами тягнуть душі грішників усякого чину—архирейів, панів, генералів, купців, шинкарів; позаду йде здоровенний чортяка з превеликим києм, щоб не зупинялись“¹⁾.

Старе українське церковне мистецтво з одного боку виявляло вплив італійських та еспанських великих майстрів, здебільшого Джіотто і Мурильо, з другого—мало багато національних побутових рис, що яскраво було видно на церковній виставі на XII Археологічнім з'їзді в Харькові в 1902 р. і почасти помічено у виданім тоді альбомові малюнків.

Церковні речі (икони, плащаниці, хрести і т. ин.) тепер розкидані в Харькові по місцевих музеях, церквах і почасти у приватних осіб. Головні колекції дві—при університеті та при консисторії. Добре описана (в рукопису) тільки перша. Невеличке зібрання малюнків церков є в міському музеєві. Де-що є у приватних осіб, напр., у професора М. Сумцова запорожська икона Пресв. Богородиці початку XVII в. і *Mater dolorosa* (Пресв. Богородиця з мечами проти серця) XVIII в.

Коли б усі ці збірки злучити до купи, вийшов би досить гарний місцевий церковно-історичний музей, при котрім треба б організувати товариство прихильників українського церковного мистецтва, для чого є вже й

¹⁾ «Основа», за 1862 р., IV, 80.

матеріал, і фахові люди, та ба!—нема міцної ініціативи та доброжичливого відношення громадянства.

Університетський церковний музей має два гарних описи—друкований, добре влаштований проф. Рединим в 229 №№ і рукописний, поширений, одного студента в 656 №№. На де-яких іконах відко впливи західнього, здебільшого італійського мистецтва, на де-яких відбилось українське побутове життя. Поміж іконами зустрічаються в де-кількох примірниках «Недреманное Око» (Христос — Дитина лежить на хресті), Pieta (Мати Божа держить Христа після распину), Mater dolorosa (Мати Божа з мечами проти серця), птиця Пеликан (символ Христа) і др.

Для ознайомлення з старим церковним побутом має значіння каталог церковної вистави в Харькові в 1902 р. на XII Археологічнім з'їзді, влаштований проф. Рединим, та статті з приводу цього з'їзду в XVI і XVII томах «Сборника Харьков. Истор.-Фил. Общества».

З старих слободських икон на виставі звертали на себе увагу найбільш икони з побутовими рисами, які потім були заборонені церковним урядом, напр., икони Богородиці в постаті гарної молодиці з обличчям українського типу, або икона теслі Іосифа з допомагаючим йому хлопчиком Христом в простій селянській хаті, або икони символічні: Недреманне Око—Дитина Христос з розкритими очима лежить на великому хресті, біла птиця Пеликан, що сама собі дзюбом розрива бік, щоб накормити своїх дітей, або акафист Пресв. Богородиці з малюночками 20 річей, які там згадуються.

Такі малюнки реалізували релігійне почуття. Вони одночасно мають великий побутовий інтерес, бо яскраво свідчать про те, як уявляли собі слова акафисту; по та-

кій вказівці взагалі можна уявити собі, як слова молитов відкладались на думках людности, як ось:

Радуйся, звѣзда, являющая солнце (праворуч Пресв. Богородиці зірка, під нею сонце).

Радуйся, лѣствице небесная (простісенька драбина піднімається від землі по-під легкою хмаркою до ніг Пресв. Б.).

Акафистна икона Пресв. Богородиці.

Радуйся, пріятное молитвы кадило (маленьке кругле кадило праворуч Пресв. Б.).

Радуйся, древо свѣтлоплодовитое (у ніг Пресв. Б.).

Радуйся, двери райскія (під ногами у Пресв. Б. рай з дверима).

Радуйся, благоуханный крине (квітка ліворуч Пресв. Б.).

Харьків--велике місто, але занадто кепсько влаштоване з боку культурних інституцій що до помешкання. Усюди тіснота. Головний осередок освіти університет ледве спромігся на кабінети та лабораторії, а що до музеїв—то усі вони розкидані по кутках; дорогі речі захищені по шахвах, або цілком не мають допомоги, або як і мають, то зовсім нікчемною.

XX.

Короткі додатки.

ВІДОЗВА Льовшина про слобожан. В додаток до зазначених вище відозв Загоровського, арх. Філарета і др. приводимо ще цікаву коротеньку відозву старого подорожного Льовшина 1816 р.: «малоросіяне чувствують красоту къ архитектурѣ», далі «охота ихъ къ простымъ картинамъ, которими убирають комнаты, показываеъ, что они любятъ живопись» ¹⁾.

При цих словах на думку приходять «Енеїда» Котляревського, де знаходимо яскравий опис малюнків на стінах.

Перші мешканці Харькова в 1655 р., власне реєстр іменнів 587 перших козаків міста, цікавий що до йменнів і прізвищ, в 1 т. «Исторіі гор. Харькова» проф. Багалія і Дм. Міллера. Там же цікаві ціни на дворіві місця в Харькові в кінці XVIII в. і назви вулиць того часу.

Людність в Харькові в 1788 р.—чоловіків 5.338, жінок 5.405,—усього 10.743, за винятком невеличкого числа купців, цілком українська (Загоровський, в „Топогр. опис. Харьк. Намѣст.“ 1788).

Міська людність на Слобожанщині в 1859 р. По справозданню губернатора в 1859 році по слободських містах налічено: в Харькові 35 т., Валках 8, Богодухові 10, Охтирці 15, Лебедині 13, Сумах 12, Вовчій 10, Змійові 5, Куп'янці 4, Ізюмі 9, Старобільську 7¹/₂, Зо-

¹⁾ „Українській Вѣстникъ“, 1816, X (виходив у Харькові).

лочеві 6^{1/2}, Краснокутську 6, Недригайлові 5, Білополлі 11, Слав'янську 8, Біловодську 7 і Чугуєві 8,—усього 182, 587. З цього числа в Харькові добра чверть, а в інших містах далеко більше половини городянами лічилися тільки по місцю, а по стану це були государственні крест'яне, а по життю простієнькі хлібороби, так що на 1000 селян самих городян було біля 55 — зовсім сбмаль. Ремесники й купці були часто захожі, а на Водохрестний ярмарок число меншканців в Харькові удвоювалось ¹⁾).

Відозви про мешканців міста Харькова, хоч здебільшого відносяться до самого міста, в значній мірі мають в собі загальні слоб.-українські риси, позаяк старий Харьків, окрім бюрократії та почасти купецтва, був українським містом. Відозви про харьків'ян зібрані в 2 томі «Історії гор. Харькова» проф. Багалія і Дм. Міллера (в кінці тома).

Ціни на живність у Харькові в 1732 р.

1) Житньої мукн четв. --карб. 70 к.	13) Лою пуд . . . —карб. 60 к.
2) Пшевишної „ 1 „ 7 „	14) Тютюну пуд . . — „ 59 „
3) Пшениці „ 1 „ 6 „	15) Кабан годован. 1 „ — „
4) Пшона „ 1 „ 30 „	16) Туша кабаняча. — „ 90 „
5) Вівса „ -- „ 25 „	17) Сало свин. пуд — „ 55 „
6) Сіна віз — „ 44 „	18) Медузвоском відр. 2 „ 21 „
7) Сім'я „ — „ 86 „	19) Меду січеного гарн.— „ 4 „
8) Ячменю „ — „ 34 „	20) Пива гарнець . — „ 2 „
9) Солоду ячного „ — „ 85 „	21) Конопл. олії кв. — „ 8 „
10) Гречки „ — „ 56 „	22) Доброговина відр. 1 „ 51 „
11) Муки гречаної „ -- „ 82 „	23) Простого „ — „ 80 „
11) Гороху „ — „ 77 „	24) Коров. масла пуд ²⁾ — „ 78 „

¹⁾ „Харьк. Губ. Вѣдом.“ за 1860 р., № 50.

²⁾ «Молодик» 1843, 225.

Які газети панували на Слобожанщині 50 років тому. В 1869 р. на Слобожанщині одержувалось щоденних газет:

	в Харькові: в губернії:	
«Биржев. Вѣдомости»	60	52
«Голось»	43	20
«Новое Время»	4	15
«Правительств. Вѣстникъ»	108	208
«Русскій Инвалидъ»	38	46
«С.-Петербур. Вѣдомости»	84	75
«Сынъ Отечества»	76	143
«Journ. de St.-Petersb.»	18	11
«St.-Petersb. Zeitung»	21	14

т и ж н е в и х:

«Будильникъ»	20	8
«Всемирная Иллюстрація»	37	50
«Недѣля»	20	32
«Модный Свѣтъ»	54	68
«Всемирное Путешеств.» ¹⁾	20	14

Числа для великого краю, для великого міста прямо таки нікчемні. Щоденних газет Харків у 1889 р. одержував всього 629, а губернія—788, тоді як Полтава—291, а Полтавщина—1106, Херсон—152, а Херсонщина—1208, Катеринослав 289, а його губернія 1182. Української газети ні одної, позаяк вони були заборонені. Переважав значно тільки офіціальний «Правительств. Вѣстникъ».

Грамотність на Харківщині в 1913 р. В 1913 р. Статистичний відділ Харківського Губ. Земства зробив

¹⁾ „Журн. Мин. Нар. Пр.“ за 1871 р., CLVII.

підрахунок грамотних на Харківщині. Сумні числа неграмотних такі:

Сумський повіт 72% негр.	Вовчанський . 80% негр.
Лебединський . 78% »	Зміївський . 80% »
Охтирський . 78% »	Ізюмський . 82% »
Богодухівський 80% »	Куп'янський . 80% »
Валківський . 78% »	Харківський . 74% »

Така сумна неграмотність в земській губернії в значній мірі викликана забороною української мови, відсутністю «Просвіт» і т. ин. культурних засобів.

Промислові дрібниці: а) До цукроварних звичай. В «Харк. Губ. Вѣдом.» за 1891 р., № 131, є цікавий допис із села Штеповки, лебединського пов., про сварки та бійки приказчиків із-за робітниць на цукроварні:

„Настав час полоти буряки, а їх завдяки силі цукроварень у нашій окрузі насівають дуже багато. Разом з цим починається змагання поміж плантаторів, які не мають змоги платити вчасно робітникам, що наймаються полоти буряки,—і тими, у котрих є вільні кошти. Перевагу здебільшого мають останні, і люди часто-густо за 60—70 верстов гуртами йдуть на плантації капіталістів, де, певна річ, плата видається вчасно і така, за яку їх кликали на роботу. Од цього занепадають плантації перших. Виникає боротьба; стрічаються по хуторах і селах приказчики тих і других, викликаючи людей полоти буряки за однакову плату, але часто-густо приказчики перших обіцяють плату більшу на 5.—10 коп. у день, проте люди, зневірені в такі надбавки, йдуть на плантації до останніх; розпочинається, як і раніш бувало, поміж приказчиками сварка, яка закінчується здебільшого бійкою“.

б) До бджільництва. В «Харьк. Губ. Вѣдом.» за 1891 р., №№ 88, 89, 92, 95, 96, 98, 100, 106—118, проф. А. Зайкевич умістив простору статтю про бджільництво на Україні, про його економічне та моральне значіння в житті народа.

в) До огородництва. В «Харьк. Губ. Вѣдом.» за 1880 р., № 170, уміщена цікава стаття про розвій огорудів на Основі, починаючи ще за часи кріпацтва, під впливом Квіток, що клопотались навчити дітей ходити за огородами.

г) До дрібних виробів на Слобожанщині. В 80 роках Харьк. Губ. Земство було гаряче взялося за дослід становища дрібних, або кустарних виробів. З приводу цього особливо клопотався редактор «Статист. Листка» професор Сокальський. В «Статист. Лист.» дано багато цінних розвідок і матеріалів, що мають чимале етнографічне значіння, особливо розвідки Соколовського, Вас. Іванова. Окрім того влаштована була особлива комісія по дрібних výroбах. Вона видавала «Труды», присвячені кожному повітові. Найбільшу вагу має 3-ій випуск про вироби в охтирському повіті, старанно складений в 1885 р. небізчиком Олександром Твердохлібовим († 1918 р.).

Незалежно від того в «Харьк. Губ. Вѣдом.» за 1880 р., №№ 285—286, є цікавий опис сільсько-господарської вистави в Харькові в 1880 р. з указівками на плахти, коци, пояси, гончарні вироби, сластьони.

д) Що до чумацтва. В «Харьк. Губ. Вѣдом.» за 1880 р. (жовтень) була надрукована гарна, ґрунтовно оброблена стаття священника Дикарьова «О чумачествѣ въ слободѣ Новоселовкѣ и ближайшихъ къ ней мѣстностяхъ, взюмскаго у., харьк. губ., до и послѣ проведення Курско-Харьк.-Азов. жел. дор.». В Новоселівці з 300 дворів 160 чумакувало. Чумацтвом особливо славилась Царе-

борисівська волость. Місцеві великі пани Потьомкини (пізніш велика їх маєтність перейшла до Рібон'єра) підтримували чумацьку промисловість за чинші. Заробітки чумаків були гарні. Чумаки мали добрі стосунки з купецтвом, поширяли енергію народа, набували чимало господарських знаннів і багатіли. На занепад чумацтво пішло від малоземелля, зменшення сімей, упаду товару, поширення п'яцтва.

Сільський сход в с. Котельві в 1902 р.

Що до зміни мови і звичаїв. В «Харьк. Губ. Вѣдом.» за 1889 р., №№ 154, 170 і 180, уміщена цікава стаття Л-ко про Основу під Харьковом, про повір'я, псування мови і т. ин.:

«З кожним роком Основа під впливом міста все більш і більш позбувається свого українського характеру. Перекази й звичаї з діда-прадіда забуваються, національне вбрання й прикраси (свитки, дугачі, намисто), якими за

старі часи пишалися Наталки та Гальки, міняються на міські, модні (піджаки, пальто, кальози, парасолі). На вулиці рідко-рідко коли можна почути співи, які нагадують серцеві українця про удалість його предків—козаків; здебільшого співають тут пісень, запозичених в харківських трактирах у великоросів робочих.

Українська мова теж потроху виходить з ужитку. Тепер хіба тільки від старих людей можна почути стародавню розмову, а молодь силкується уживати московської мови, позиченої здебільшого у великоруських майстерових та міських перекупок. Так, підроблюючись під московську розмову, місцеві люди багато слів поперекручували; напр., тут кажуть леса замість ліса, лецо зам. лицо, зема зам. зима і ин.

Взагалі все типичне під впливом міської, сучасної цивілізації (певна річ, низкопробної) міняється, перемінюючись на річі свіжіші, які задовольняють потреби сього часу.

Як що на Основі й лишилось щось од давньої старовини зовсім незаймане, так це забобони та повір'я. Тут, як і літ 100—150 тому, вірять ще в відьом, чарівників і ин. Під час тяжкої хвороби швидче звертаються до шептухи, ніж до лікаря; щоб розгадати таємні з'явища в житті, йдуть до ворожки; про наглі нещасливі пригоди кажуть, що вони сталися через чари, нечисту силу. Взагалі все життя основ'ян пересипано забобонами і чимало ще треба часу та енергії, щоб викорінити їх і дати змогу людности розумно дивитися принаймні на звичайні життєві явища».

Проти вечерниць. На вечерниці на Україні поважні люди здавна дивляться косо. Цікавий з приводу цього приговор одного волостного суду в куп'япському повіті,

де було засуджено одного селянина до арешту на 15 днів за „допущеніє въ своємъ домѣ вечерниць“. Цей приговор судом потім був скасований, позаяк закон не забороняє вечерниць ¹⁾).

Слобожанська страва у Степ. Олександрова. Старі письменники реалістичнаго напрямку часто згадують про страву свого краю, напр., Котляревський. В його „Енеїді“ троянці уживають все полтавські потрави. Відповідно тому слободський письменник Степан Олександрів в поемі „Вовкулака“, написаній в 1842 р. в ізіумському повіті в с. Бугаївці, згадує, що на весіллі:

Тут зараз стали подавати
На стіл мальовані ложки,
Мерщій із печи доставати
Пшенишні з салом галушки,
 А потім локшину гарячу,
 Присипану ще перчиком,
 Велику ковбасу свинячу,
 Начинену із часником.
Була лемішка, путря, кваша,
Индик, печене порося,
Вареники, молошна каша
І варене з морквою гуся.
 А шо квасоли та гороху,
 Борщу, капусти, пирогів!
Було всього, ще й не потроху,
Аби б хто на здоров'я їв.

Весільна комора в 1842 р. Дружко й свашка при-
несли сорочку молодой із співами та музикою.

1-й староста: А відкіль ви, з якого краю?

І що за люди? — нам кажіть:

¹⁾ „Харьк. Губ. Вѣдом.“ за 1894 г., № 63.

Я де-кого і в Москві знаю,
Чи є білети?— покажіть!

Свашка: Ми здалека, пан-отче, з Тули,
З товаром красним ми купці,
Білети дома позабули,
Товар же ось де у руці.

2-й староста: Так похвалітеся товаром,
Хороший дуже він у вас?
Ми не хочем брати даром,
Заплатим гроші вам зараз.

Свашка: У нас товар усе червоний,
Дивіться всі, який він єсть,
Бо Савка парень наш проворний,
Титяна дочка—дівкам честь!

Тут мати сльози понустила
Від радости, що Бог так дав...
Тут ще свашка заспівала,
Усім було щоб веселіш,
Щоб мати чоботи вбувала
Та щоб не плакала більш.

Пісня в пошану матері:

Не бійся, матінко, не бійся,
В червоні чобітки обуйся
Та танцювати готуйся.
Топчи вороги під ноги,
А супостати під п'яти,
Щоб твої підківки брязчали,
Щоб твої вороги мовчали.

Пісня в пошану батькові:

Темного лугу калина,
Чесного батька дитина,
По вечерницях ходила,
При собі розум носила,
Носила ж вона двадцять літ
Своєму родові на привіт.

Бовван Купала в Охтирці. В літку 1769 р. охтирський піп Михайло Зіньківський подав в Охтирське духовне правління таку заяву: «Прихожане мої, войскової обиватель Иван Шейка і син його Иван з товарищи учинили на улицѣ у воротѣ того Шейки іюня 24 дня богопротивныя дѣйства и поставили нѣкоторого идола, называемаго купала или марина (морена?), одѣянаго въ женское одѣяніе и украшеннаго на головѣ цвѣтами и отъ деревъ вѣтвями, предѣ коимъ поставлень былъ столъ, а на томъ столѣ стояла невѣдомо съ какимъ напиткомъ стекляница; и передѣ онымъ идиломъ собраны были дѣвки и пѣли богомерзкія пѣсни». Це свято одбувалось що-року. Войсковий обиватель Шейка був ніби жерцем старого поганського звичаю, бо під його проводом ляльку, або боввана носили по вулицях Охтирки і біля його двору справляли свято ¹⁾).

Слобожанський дяк. Раніш була приведена поезія Щогольова про старого слобожанського пан-отця священника. У другого слобожанського поета Порфирія Кореницького знаходимо нарис слобожанського дяка, власне в його казці «Дяк і гуси» в 1 вип. „Записок Науков. Т-ва ім. Шевченка“ за 1910 р.:

¹⁾ „Кіевск. Старина“, 1897, VI, 100.

В однім селі колись жив дяк,
Ласкавий був і був добренький,
Був набожний і був смиренський,
З парафіян любив усяк;
Бурей, книшів йому носили,
З собою обідать садовили,
Пашнею инший дарував,
Лісок, сінце йому возили,
Пшеницю жали і косили,
Хто здужав чим—тим допомагав.
За те і дяк їм услужав:
Парамії читав їм хвацько,
Сього—того минав багацько
І грімко, голосно співав,
Писав покійних у граматки,
Казав, коли і піст, і святки,
Свячене з церкви їм носив,
Читав у празник Чит-Минею,
А як коли Євангелею,
Та й хлоп'ят псалтирі вчив,
Та й всяку всячину робив,
Чоловіків з жінками зводив,
Жінок, що билися, розводив
І всім мирянам суд давав,
Бо був в селі він найбойкіший,
Від писарів усіх мудрійший,
Мов Отче-наш, розправу знав.

Показчик іменнів і річей.

(Числа при словах означують сторінки книги).

- Адамов 52.
Акафист 226.
Акименко (муз.) 193.
Аксаков Ів. 18, 68,
80, 81.
Алепський (Павло) 61,
181.
Алчевська Хр. Д. 37,
186, 187.
Алчевська Хр. (поетеса)
187.
Алчевський (Іван) 187.
Амвросій (арх.) 222.
Арсеній (арх.) 28.
Ашкаренко 201.
Багалій 5, 12, 19, 80,
133, 187, 188, 204,
227, 228.
Балабуха 199.
Безперчий 190.
Безхліб'я 51, 159.
Бенетов 187.
Березка (Писаревський)
177.
Бецький 206.
Бджільництво 56, 231.
Бич-Лубенський Кост.
101.
Бовван (идол) 236.
Боромля 71, 118, 161,
177, 199.
Боян 191.
Будівлі 115 і сл.
Буряковій жива 75.
Вагітна жінка 86.
Василенко (муз.) 193.
Васильківський Серг.
37, 90, 218, 189.
Великдень 105.
Величко Сам. 9, 43.
Веретенников Вас. 189.
Весілля 90 і сл., 205.
Ветеринарія 180.
Ветухов Вас. 187.
Вечерниці 89, 90, 198,
233.
Вівчарство 55.
Відозви про слобожан
15—26, 227, 228.
Вітряки 125.
Вітте 165.
Висоцький 172.
Вовк Хв. (проф.) 137.
Воли 53, 54.
„Вулиця“ 89.
Гашченко 196.
Герцен 207.
Гехтер 77.
Гіршман Леон. 179.
Гнобительство 3, 72,
182—185.
Гоголь 46.
Голосіння 98.
Гончари 60.
Гордієнко егор 27, 99,
146, 187.
Горілка 161 і сл.
Грамотність—181, 229.
Гриченко 213.
Гусарія 48.
Газети 199, 229.
Грубе 180.
Даль 177.
Данилевич 221.
Данилевський 187.
Дахи 119, 120.
Дяки 236.
Демич 173.
Денаціоналізація 36, 48,
73, 194, 222, 230, 232.
Держава рос. 3.
Дитина 86 і сл.
Діфтерія 172.
Діячі фолькл. 204 і сл.
Еварницький 214.
Єфименко П. 204.
Забобони 161, 174.
Завадовський 182.
Загоровський 5, 17, 55,
56, 60, 67, 78, 227.
Залізна руда 74.
Зайкевич (проф.) 5, 217.
Зернин (проф.) 186.
Зливки 87.
Ікони 118, 226.
Илларионов Мик. 5, 156.
Іванов Вас. 5, 65, 139,
155, 156, 100, 215.
Іванов Петро 100, 5,
139, 152, 154, 155,
90, 215.
Іозефович А. 198.
їжа 138.
Календарь 99, 102.
Калиновський Григ. 90,
166, 205.
Калиновський Лавр. 189.
Калинський 100.
Кам'ян. вугіль 73.
Каразин 5, 66, 117.
Касперов 5.
Карпов 188, 189.
Катерина II 48, 182.
Кахлі 61—64.
Квітка-Основ'яненко 4,
5, 20, 27, 34, 35, 37,
52, 131, 138, 150,
82, 89, 90, 1871, 88,
189, 106, 109, 163,
174.
Кеппен 204.
Климентій 12, 50, 56,
57, 60, 62.
Кобзарі 191, 194.
Ковалевський 4, 187.
Колокольцов 188.
Колтуновський 190.
Колядки 112, 113.
Комора (будівля) 125.
«Комора» (весілля) 236.
Кореницький 199, 236.
Коровай 94, 95.
Корсув 199.
Корчма 165.
Костомаров 24, 25, 44,
45, 199, 208, 209.
Котельва 232.
Котляревський 46, 68,
150, 227, 234, 169.
«Котодупи» 84.
Кощарки 64.
Краснов (проф.) 216,
221.
Кряниця 129.
Кріпацтво 114.
Кропивницький 201.
Купало 198, 236.

- Купці 81 і сл.
 Куряки 79.
 Кустарні промисли 231.
 Кучеренко 196.
 Лавровський Мик. 186.
 Лебедєв (Амф.) 186.
 Ліка 173 і сл.
 Ліси 55.
 Лічебники 178.
 Лук'янов 8.
 Льовшин 227.
 Манастирі 33.
 Манжура 107, 139.
 Матушинський 37.
 Маяцький 189.
 Медичне Т-во 180.
 Мезенцов 5.
 Метлинський 36, 37, 200,
 209.
 Микола II (царь) 165.
 Мистецтво 181, 222, 224.
 Міллер Дм. 156, 227,
 228.
 «Місце» 86.
 Міхновський 188, 199,
 200.
 Млин 127, 128.
 Млодзяновський 200.
 Мова (псування) 233.
 Мочульський 5, 14, 22,
 24, 54, 56, 57, 66.
 Музеї 220—224.
 Музика 191 і сл.
 Назви сел 114, 115.
 Напої 138.
 Наука 181 і сл.
 Неділя 105.
 Неминущий 189.
 Никитенко 24.
 Оболенський (проф.)
 179.
 Одежа 131 і сл.
 Олександрів Вол. 193.
 Олександрів Степ. 200,
 234, 235.
 Олесь 37.
 Опакування 198.
 Освіта 184 і сл.
 Оселя 114 і сл.
 Основа 233, 161.
 Охтирка 237, 131, 231,
 185, 161.
 Павлович 220.
 Павловський 19.
 Палій (свят.) 101.
 Пани 26 і сл.
 Пархоменко 194, 195.
 Пассек Вадим 37, 207,
 Пассек Тит'яна 208.
 Перезва 97.
 Переселення 7, 144.
 Перехрестов 134.
 Пилипець 75.
 Писанки 107, 108.
 Писаревський (Березка)
 177.
 Піч 124.
 Піяцтво 162 і сл.
 Поділ громадянства 26.
 Познанський 218.
 Покуть 121.
 Полетика Григ. 63.
 Пономарьова 187.
 Понеділок 102.
 Попи 30, 222.
 Поріг 124.
 Постриг 87.
 Потєна 36, 37, 178, 212.
 Похорон 97.
 Пранці 182.
 Презента 32.
 Преса 198.
 Птахівництво 75.
 Пісні 9—12, 37—42, 66,
 87—89, 90—95, 103,
 104, 111—113, 119,
 235, 236, 167, 168.
 П'ятниця 102.
 Радакова 217, 221.
 Раєвський Серг. 187.
 Редин 5, 186, 224, 224.
 Ршари 56.
 Різдво 109.
 Ручка 7—9.
 Руф 101.
 Саблуків 189.
 Сарана 170.
 «Сборникъ Харьк. Ист.-
 Фил. Общ.» 200, 224.
 Світогляд 198, 151.
 Сволот 118, 125.
 Свята 99—102.
 Сементовський 206.
 Середа 102.
 Свічкарі 72.
 Секти 28.
 Селітра 65.
 Сірки 42—48.
 Скворода 4, 30.
 «Слобожанщина» (га-
 зета) 200.
 «Сніп» Корсуна 200.
 «Сніп» Міхновського
 191, 200.
 Сокальський 5, 186, 231.
 Соленик 201.
 Союзбанк 188, 200.
 Співці (церк.) 193, 222.
 Срезневський Ізмаїл
 208.
 Стасюк 77.
 Струменти 197.
 Суд волостний 156.
 Сумець (Семен) 118.
 Сумцов Мик. 69, 71, 82,
 187, 194, 206, 221,
 223.
 Суми 16, 115.
 Сход (волост.) 198, 232.
 Твердохлобов 5, 231.
 Театр 200.
 Тіф 172.
 Топчук 64.
 Торговля 78 і сл.
 Тростянець 96.
 Трудове начало 158.
 Україна 3, 4 і др.
 Університет 185, 226.
 Філарет (арх.) 23, 29,
 211.
 Філонов 187.
 Франко 179, 200.
 Франковський 179.
 Хамло-Сокира 189, 190.
 Харини 187.
 Харьків 163, 166, 72,
 82, 166, 171 і сл.
 Хата 120 і сл.
 Хліб 50.
 Хмара 190.
 Холера 171.
 „Хороший тон“ 143.
 Хоткевич 188, 194, 200.
 Христослави 110.
 Церкви 15, 16, 115.
 Ціни 71, 72, 81, 82, 96,
 228.
 Цинга (гнилець) 171.
 Цукроварство 75, 230.
 Черняєв 200.
 Численність 12, 14, 227.
 Чумацтво 66, 72, 231.
 Пабельська 220.
 Шевченко 125, 120.
 Шидловські 118, 132.
 Шимков 187.
 Ширков 27.
 Школи 182, 186.
 Шенкин 201.
 Щоголів 30, 57, 59, 128,
 163.
 „Южн. Край“ 198.
 Яйцевий пром. 75.
 Ярмарок 78 і сл.

З М І С Т.

	Стор.
Передмова	3— 6
I. Початок Слобожанщини	7— 14
II. Відозви про слобожан	15— 25
III. Поділ громадянства	26— 49
IV. Хліборобство й промисловість	50— 77
V. Торговля. Ярмарки. Шибай—котолупи	78— 85
VI. Від колиски до могили	86— 99
VII. Будні й свята	99—113
VIII. Оселя	114—130
IX. Одежа	131—137
X. Їжа й напої	138—143
XI. Громадське хвилювання	144—150
XII. Світогляд. Забобони	151—161
XIII. Піяцтво	162—168
XIV. Лихі години. Хвороби. Ліки	169—180
XV. Наука й мистецтво	181—197
XVI. Преса. Театр	198—203
XVII. Діячі слободського фольклору	204—219
XVIII. Етнографічний музей в Харькові	220—221
XIX. Церковні музеї в Харькові	222—226
XX. Короткі додатки: Відозва Льовшина 1816 р.— Перші мешканці в Харькові в 1655 р.—Люд- ність в 1788 і 1859 роках—Ціни на живність у Харькові в 1732 р.—Газети на Слобожан- щині в 1869 р.—Грамотність на Слобожанщині в 1913 р.—Промислові дрібниці: а) До цукро- варних звичаїв і ин.—Зміна мови і звичаїв на Основі.—Проти вечерниць.—Слобожанська страва у Степ. Олександрова—Весільна комора в 1842 р.—Охтирський бовван Купала 1769 р.— Слобожанський дяк по Кореницькому	227—237
Показчик іменнів і річей	238—239

n/08

